VASTUOLUD JA DILEMMAD

JÁNOS KORNAI

JÁNOS KORNAI

TALLINN «OLION» 1992

JÁNOS KORNAI

VASTUOLUD JA DILEMMAD

33 M 11
K 68

Tõlgitud väljaannetest:

János Kornai. Contradictions and Dilemmas. Studies on the Socialist Economy and Society. Corvina. 1985.

Bureaucratic and Market Coordination. Osteuropa Wirtschaft. 1984. Vol. 29. No 3—4.

Equilibrium as a Category of Economics. Acta Oeconomica. 1983. Vol. 30. No 2.

The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality. Journal of Economic Literature. Dec. 1986. Vol. 24. No 4.

On the Difficulties and Deficiences of Mathematical Research in Hungary. Acta Oeconomica. 1981. Vol. 26. No 1—2.

Koostanud *Alari Purju*

Eessõna prof. *Uno Mereste*

Inglise keelest tõlkinud *Tiia Kaare, Andrus Maran, Merike Mölder, Alari Purju, Ivar Raig*

Kujundanud *Katrin Kaev*

© János Kornai, 1985
© János Kornai, 1984
© János Kornai, 1983
© János Kornai, 1986
© János Kornai, 1981
© Koostamine. Alari Purju, 1992
© Eessõna. Uno Mereste, 1992
© Tõlge eesti keelde. Lk. 138—150. Tiia Kaare, 1992
© Tõlge eesti keelde. Lk. 10—28, 166—178. Andrus Maran, Ivar Raig, 1992
© Tõlge eesti keelde. Lk. 29—52, 151—165. Merike Mölder, 1992
© Tõlge eesti keelde. Lk. 53—137, 179—193. Alari Purju, 1992
© Kujundus ja joonised. Kirjastus «Olion», 1992

33—90

ISBN 5-460-00118-8

JÁNOS KORNAI MEETODIST JA SUHTUMUSTEST NÜÜDISMAJANDUSTEADUSE TAUSTAL

EESSÕNA

János Kornai on kaheldamatult meie päevade huvitavamaid majandusteadlasi maailmas ja neist, kes pühendunud nn. sotsialistliku majanduse uurimisele, võib-olla isegi kõige huvitavam. Meie lugeja tunneb Kornai nime seni peaasjalikult mõnede eesti ajalehtedes avaldatud tõlkeartiklite kaudu. Vähesed teavad, et eesti keelde on temalt tõlgitud ka üks kapitaalsem teos «Majanduslik kasv, defitsiit ja efektiivsus. Sotsialistliku majanduse makrodünaamiline mudel». See ilmus 1985. aastal Eesti NSV Teaduste Akadeemia väljaandel, ent tolleaegsetes oludes pealdisega «Ametialaseks kasutamiseks» ega saanud seega laiemalt levida. Mis võis paljusid valemeid sisaldavas puhtteaduslikus teoses sellist olla, et tegi temaga tutvumise laiadele lugejahulkadele lubamatuks, seda on praegu juba raske mõista. Fakt on aga, et küllalt pika aja jooksul peeti J. Kornaid meie lugeja jaoks kui mitte just täiesti ebasoovitavaks, siis vähemalt kahtlaselt ketserlikuks autoriks.

Käesolev raamat sisaldab valimiku J. Kornai tähtsamatest populaarse kallakuga artiklitest. Neis on täiesti kõrvale jäetud kogu matemaatiline aparatuur, samuti ka statistilised andmed, mis on olnud autori mõtteliste konstruktsioonide otseseks aluseks või vähemalt nende inspireerijaks. Neid asendavad lakoonilises sõnastuses, ent see-eest piltlikult esitatud verbaalsed kujutlusmudelid ning julged analoogiad psühholoogia, meditsiini ja põgusamalt mõnede muudegi elu- ja teadusalade objektidega.

Matemaatiliste meetodite levides on saanud tavaks vastandada majandusprobleemide matemaatilisi ja verbaalseid käsitlusi. Mõningaid sellise vastandamise sugemeid leiab ka J. Kornai tekstidest. Ometi tõestab ta oma artiklitega, et mingit üliväga tõsist vastuolu, mida ühe subjekti sisesi poleks võimalik ületada, nende lähenemisviiside vahel ei ole. J. Kornai, keda võib õigusega lugeda üheks majandusmatemaatilise uurimissuuna silmapaistvamaks esindajaks (ta on olnud mitu aastat Rahvusvahelise Ökonomeetriaühingu president), tutvustab ennast oma artiklites ühtaegu silmapaistva «verbaalmajandus-

teadlasena», kui niisugust mõistet üldse võimalikuks pidada. Midagi eriti üllatavat selles muidugi ei ole. On teisigi teadusi, kus mõned oma ala kõige silmapaistvamad eksaktuurijad on olnud ühtlasi saadud tulemuste parimad filosoofilised tõlgendajad ja populariseerijad.

Ebalused J. Kornai tööde suhtes, mis uutmiseelsetel aastatel endises NSV Liidus avaldusid, ei tulenenud sellest, et ta oleks kunagi mõne sotsialistliku riigi suhtes midagi ebasõbralikku väljendanud. Ebalused ja vastuseis tulenesid võõrastusest, mida tema tööd kutsusid esile tollal kõige kaalukamat sõnaõigust omanud nõukogude poliitikutes ja ühiskonnateadlastes. Võõras oli J. Kornai püüd uurida majandust ennast (positivistlik majandusanalüüs), mitte aga seda, mida majanduse kohta ja selle kohta, missugune see olema peaks, on ütelnud oma paksudes ja õhukestes raamatutes nii- või teistsugused klassikud (normatiivne majandusanalüüs). Ehkki matemaatiliste meetodite ja mudelite vajalikkust tunnustati sõnades juba neilgi aastail, tundus suveräänsus, millega J. Kornai rakendab matemaatilise mõtlemisviisi sugemeid sõnalises arutluses, siiski «lubamatult» formalistlikuna. Võõrastust tekitas ka tema konsekventsus esitada oma järeldusi just selliseina nagu nad uuritavast materjalist tulenesid, ilma pehmendavate-ilustavate-õigustavate lisaseletusteta. Näiteks sobib kas või tema defitsiidimajanduse teooria ja selle raames püstitatud tees defitsiidi paratamatusest sotsialistlikus majanduses. Seda teesi on nõukogude majanduskirjanduses pikka aega üldiselt eitatud ja püütud väga mitmel viisil kummutada. Ent faktid on kangekaelsed: ei ole teada ainsatki sotsialistlikku riiki, kus mitmesuguste, sageli täiesti ootamatute kaupade defitsiit poleks olnud igapäevane nähtus.

Muidugi ei saanud uutmiseelsetele hurraa-optimismi õhutavatele, nn. sotsialistlikus majanduses igasuguste vastuolude puudumist jutlustavatele teoreetikutele olla meele järgi J. Kornai kreedo, mille mõju õhkub selle raamatu kõigist arutlustest: ei saa olla reaalset majandust, milles ei leiduks olulisi vastuolusid, ja lootusetu on sellise majanduse rajamist taotleda. Majandusteaduse ülesanded ei ole ühendatavad utoopiliste kujutlustega täiuslikust majandusest. «Usk ja illusioon, et on olemas lõpuni ratsionaalne inimene, üheselt toimiv turg, täpne plaanimine, optimaalne ühiskondlik süsteem, pole majandusteadlase jaoks tingimata vajalikud, et töötada ausalt,» võtab ta ise kokku oma pikema aja jooksul kujunenud veendumuse. Pole kahtluse varjugi, et J. Kornai on uurijana töötanud ausalt. Seepärast olid tema arutlused uutmiseelsel perioodil valitsenud oludes vastuvõetamatud. Ja just seepärast on neist nüüd palju õppida, ehkki sellega pole öeldud, et kõiki tema seisukohti tuleks tingimusteta õigeiks pidada.

Põhjusi, miks Eestis on J. Kornai tööde vastu juba ammu erakordset huvi tuntud ja miks see on aastatega aina kasvanud, on mitu. Esiteks on see olnud tingitud *huvist Ungari majanduse reformimise tulemuste vastu,* sest reformiga alustati seal juba kaks aastakümmet tagasi ja sõandati juba algul katsetada selliseidki ideid, milleks mitmete majandusteadlaste arvates pole meil veel praegugi küllaldasi eeldusi küpsenud. Selles pikaldases reformiprotsessis on olnud ka tagasitõmbumisi ja taasalustamisi. Nõnda võivad Ungari kogemused meile marjaks ära kuluda, kui me kord ometi võime majandusreformist rääkimise lõpetada ja oma majandust tegelikult reformima hakata. Sealjuures on Ungari kogemustel sellisel kujul, nagu nad peegelduvad J. Kornai töödes, eriti suur rakenduslik väärtus, sest ta mitte lihtsalt ei kirjelda toimunut, vaid tuletab sellest kõigest metodoloogiliselt järjekindlatele ja mitmeti kontrollitud analüüsidele põhinevaid üldistusi. Sellistel üldistustel on palju suurem väärtus nii tunnetuslikus kui praktiliseski mõttes kui mis tahes üksikfaktidel ükskõik missuguse argumentatsiooni taustal.

Teine põhjus, miks J. Kornai tööd erilist tähelepanu pälvivad, peitub nende *käsitlusviisis.* Meie ühiskonnateadused on jõudnud täielikku kriisiseisundisse. Et sellest väljuda, tuleb hakata mitte ainult paljusid senisest erinevaid põhimõtteid ja kriteeriume kohaldama, vaid ka hoopis teist viisi mõtlema ja arutlema kui seni. J. Kornai omapärane lakonism ja asjalikkus, mis jääb aga kaugele pealiskaudsusest ning on vägagi kõrgetasemelisele abstraktsioonile orienteeritud, võib olla heaks eeskujuks nii tsitaadimaaniast, ideeahtrast empiristlikust numbrikummardamisest kui ka propagandistlikust tühisõnalisusest loobumise püüdlustel.

J. Kornai käsitlusviis ja kirjutamisstiil ei ole mitte juhuslikult sellised, nagu nad on. Nii ühes kui teises peegeldub hea euroopalik koolitatus ja teadlik opereerimine mitme eri teaduse kokkupuutealadel. Ise on ta iseloomustanud oma arutlusi kulgevat majandusteaduse, teaduse üldmetodoloogia ja epistemoloogia piirimail. Ent kindlasti kuuluvad sellesse loetellu niisama õigustatult veel ka süsteemi- ja mudeliteooria, semiootika ja mitu teistki moodsat teadust, mille põhimõtteid ta rakendab silmapaistva järjekindluse ja loomulikkusega. Pandagu vaid tähele, kui täpselt ta püüab piiritleda tähtsamaid kasutatavaid mõisteid, sealhulgas eriti neid, mida tavaliselt kiputakse pidama iseenesestmõistetavaiks. Ehkki sõnastuses üldiselt väga napp, ei ole tal kunagi kahju raisata ruumi selle selgitamiseks, missuguses tähenduses ta just üht või teist sõna kasutab, millised on selle või teise mõistega identsed mõisted või mille poolest nad mõnest lähismõistest erinevad. Pole raske näha, et just mõistete täppispiiritlus on tihtipeale oluliseks lähte-

eelduseks kogu järgnevale arutluskäigule ja sellest kooruvale üldistusele, mida poleks saanud teha, kui oleks piirdutud meie majandusteadlaste enamikule siiani omase tavaga läbi ajada väga hägusalt üksteisest eraldatavate mõistete ja terminitega.

Mõisteselguse poolest paiguti lausa elegantset J. Kornai teksti lugedes võib ainult kahetsevalt pead raputada, kui meenutada, et meil on levitatud isegi niisuguseid arvamusi, mille kohaselt majandusteaduses ei tulevatki panna erilist rõhku mõistete selgele piiritlemisele, sest majanduses endas olevat enamik nähtusi hägusa või pidevalt mingiks teiseks nähtuseks ülemineva iseloomuga (!). Tõepoolest, teaduslikku kultuuritust võib reklaamida vahel vägagi teadusehõnguliselt kõlavas sõnastuses.

Kolmas üldisemat laadi põhjus, miks J. Kornai töid tasub erilise tähelepanuga lugeda ja neist jõudu mööda eeskuju võtta, on tema püsiv *enesekriitilisus ja tolerantsus*. See küünib vahel eneseirooniani, ent ei lasku mitte kunagi lootusetu käegalöömiseni. Tema teosed peegeldavad majandusteadusliku uurimistöö perspektiivseid võimalusi selgelt nägevat ja selle tulevikku suunduvat tähtsust erksalt tajuvat suhtumist oma teaduslikku missiooni. Ta ei tunnusta ei majandusteadlastest imearste, kes iga häda vastu alati kohe paraja rohu võivad soovitada, ega ka apostleid, kes on valmis kõigile aegadele, riikidele ja rahvastele sobivat ainuõiget majandusteooriat õpetama. J. Kornai on kindlalt veendunud, et majandust tuleb sügavalt uurida, palju sügavamalt, kui seda seni on keegi suutnud, et see tasub vaeva ja et teadusliku uurimistöö tulemustel võib olla majanduse arendamisel teatav tähtsus.

J. Kornai nõue *olla majanduse käsitlemisel realistlik, ent siiski tegus*, on sõnastatud käesoleva raamatu viimase artikli lõpus. Sealt võib lugeda lausa manifestina mõjuvaid ridu: «Maailmamajandus on üsna nukras seisus. Pole põhjust uskuda, et lähemal ajal muutub kõik paremaks. Mulle tundub, et kahekümnenda sajandi lõpul tegutseval majandusuurijal on küllalt põhjust mureks, pettumuseks ja vihaks. See aga ei tohiks viia teda tegevusetusele ja kapituleerumisele. Maailmamajanduse ja meie teadusharu seisund peaks meid sundima väljendustes tagasihoidlikkusele, vältima šarlatanidele omast enesekindlust, avameelselt tunnistama oma teadmiste piire. Andes nõu, kuidas ravida haiget majandust, peame esitama oma seisukohti senisest palju ettevaatlikumalt, delikaatsemalt ja põhjalikumalt.»

Nii kõlab mehe soovitus, kes on ise suutnud järjekindlalt oma sõnade järgi käia, pälvides sellega maailma teadusavalikkuses ainulaadselt suurt tähelepanu. Peale selle, et ta on Ungari akadeemik, on ta valitud veel Ameerika Kunstide ja

Teaduste Akadeemia auliikmeks (1972), Briti Akadeemia korrespondentliikmeks (1978), Rootsi Kuningliku Akadeemia välisliikmeks (1980) ja Soome Akadeemia välisliikmeks (1985). Ta on Pariisi ja Poznani ülikooli audoktor (1978), Ameerika Majandusteaduse Assotsiatsiooni auliige (1976) ja Euroopa Majandusteaduse Assotsiatsiooni president (1987). Jne.

Piirdugemgi siin nende märkustega János Kornaist, tema teaduslikust meetodist ja suhtumisest majandusteaduse missiooni meie päevade majanduse taustal, mida ilmestab põhimõtteliselt uute radade otsimine. Mida tema mõttearendustest ja hinnangutest sisuliselt omaksvõetavaks pidada, mida mitte — jäägu see lugeja enda otsustada. Nüüdisoludes, kus mõtisklemine majanduse uuendamise võimaluste üle on kujunenud sõna otseses mõttes üldrahvalikuks harrastuseks, peaks J. Kornai ideede iseseisev läbimõtlemine ning nende meie oludele kohandatavuse või mittekohandatavuse kallal juurdlemine pakkuma huvi paljudele.

Uno Mereste

RESSURSID, NÕUDLUS, DEFITSIIT

SISSEJUHATUSEKS

Tahaksin kõnelda mõningatest sotsialismi majandussüsteemi põhiprobleemidest. Käesolev artikkel ei kirjelda mingit ühte konkreetset mudelit, vaid püüab anda laiema visandi üldistest majandusprobleemidest, mis on aluseks erinevatele mudelitele. Ma tahan sotsialistliku majanduse raskustele silma vaadata mitte vähema otsekohesusega kui Lääne majandusteadlane majandusliku languse, inflatsiooni ja tööpuuduse sügavamaid põhjusi käsitledes.

Minu tähelepanu keskpunktis on defitsiit, üks sotsialistliku majandusteaduse kesksetest teemadest. Sotsialistliku majanduse probleemide mõistmisel on defitsiidiprobleemil umbes samasugune osa nagu tööpuudusel kapitalismi kirjeldamisel.

Tarbija puutub defitsiidinähtusega pidevalt kokku. Viitaksin Ungari kogemustele. Kuigi viimastel aastatel on tarbekaupade olukord tunduvalt paranenud, häirib kaupade defitsiit siiski inimeste ladusat varustamist. Kümned tuhanded inimesed ootavad järjekorras, et saada telefoni või osta autot. Rängim defitsiidinähtus tarbimises on elamispinna puudus, mis on muutunud pakiliseks sotsiaalseks probleemiks.

Defitsiidiga puutub kokku nii tarbija kui ka tootja. Sageli esineb takistusi materjalide, pooltoodete ja osadega varustamisel. Kapitaalmahutustes on märgatav ehitus- ja montaaživõimsuste puudus. Peale selle kõige pidurdab tööjõupuudus tootmise laiendamist järjest rohkem.

Paljud majandusteadlased ja -juhid arvavad, et siin on tegemist erinevate nähtustega. Et kuigi sümptoomid on sarnased, on defitsiidi tekke algpõhjus igal konkreetsel juhul erinev. Üht liiki puudus tuleneb planeerija veast, teine toote tarnija lohakusest, kolmas võib olla liiga madalana kinnitatud hinna tagajärg jne.

Minu arvates võrsuvad kõik mainitud nähtused ühest ja samast juurest: neid on lõppanalüüsis võimalik taandada ühistele peapõhjustele. Meie ees on ühe ja sama üldise nähtuse mitmesugused konkreetsed ilmingud.

Oleme silmitsi probleemiga, mis ei ole ajutine ega juhuslik, vaid krooniline. Teatud ühiskondlikud tingimused ja teatavad

majandamismehhanismi omadused taastoodavad pidevalt defitsiiti.

Defitsiit on laialivalguv teema. Ta on seotud majanduselu kõikide tähtsamate protsessidega, olgu siis põhjuse või tagajärjena. Taotledes ulatuslikku analüüsi, peaksime tungima peaaegu kõikidesse majandusteaduse osadesse. Käesolevas ei saa seda muidugi ette võtta, vaid tuleb rahulduda üksnes murdosaga suurest probleemide ringist. Ma ei püüdnud meelevaldselt välja valida üksikuid detailseid küsimusi, vaid tahan analüüsida mõningaid tähtsamaid seoseid. Pean siiski rõhutama, et arutelu ei pretendeeri ei terviklikkusele ega ka ühe pikema ja põhjalikuma mõttesuuna täielikule kokkuvõttele.

Defitsiiti võib üheaegselt pidada nii heaks kui ka halvaks. On hea, et ei ole kasutamata kapitali, mida ükski ettevõte ei vaja tootmisotstarbeks. On olemas täielik tööhõive (selle juurde pöördume hiljem tagasi). Tootmise arengus ei ole tagasilangusi.

Samal ajal kaasnevad saavutustega paratamatult raskused. Defitsiit põhjustab tarbijatele kadusid ja ebamugavusi. Nad peavad ootama kauba müügiletulekut, seisma järjekordades ja sagedasti leppima kaupadega, mis erinevad esialgu soovitust. Mõnikord ei saa nad teatud nõudmisi üldse rahuldada. Defitsiit sünnitab tootmishäireid. Areneb välja selline turg, mis küllaldaselt ei stimuleeri parandama toodete kvaliteeti ja neid uuendama. Aga ma ei sea oma sihiks normatiivse hinnangu andmist ega soovituste väljatöötamist. Ainus eesmärk on nähtust (defitsiiti) kirjeldada ja selle põhjusi selgitada.

Põhiliselt võtan vaatluse alla sotsialistliku majanduse klassikalise vormi, mis eelneb 1960. ja 1970. aastate majandusreformidele. Ma ei hakka detailselt arutlema selle üle, kuivõrd Ungari ja teiste Ida-Euroopa maade majandamismehhanismid praegu klassikalisest vormist erinevad või sellega sarnanevad. Lihtsustavaks eelduseks on ka väliskaubanduse kõrvalejätmine. Alustan mikromajanduslikust käsitlusest ning jõuan teises osas makromajanduse juurde.

KOLM KITSENDUST TOOTMISE LAIENDAMISEL

Keskendagem tähelepanu tootmisettevõttele. Kontseptuaalse selguse huvides jätame lahtiseks küsimuse, kas see on kapitalistlik või sotsialistlik ettevõte. Käsitleme ettevõtte tegevust lühikese aja jooksul. Eeldame, et ettevõte püüab oma toodangut suurendada, ning ei uuri motiive, s. t. ei püüa kindlaks teha, kas seda ajendab kõrgemalseisvate organite korraldus, ette-

võtte enda vabatahtlik otsus (väljavaade kasumit suurendada), ettevõtte juhtidele lubatud preemia, tarbijate nõudlus vms.

Küsimus on järgmine: millised kitsendused piiravad tootmise laiendamist?

Iga ettevõtte jaoks eksisteerib igal ajahetkel mitmeid tuhandeid kitsendusi ning kui peame silmas ettevõtete koguhulka, s. t. tervet rahvamajandust, siis piirab tootmist mitu miljonit kitsendust. Kitsendused võib jagada kolme suurde rühma.

1. Ressursikitsendused: tootmistegevuse sisendite (tööjõud, materiaalsed ressursid jne.) tegelik kasutamine ei saa ületada olemasolevaid ressursse. Need on füüsilise või tehnilise loomuga kitsendused: hetkel tootmisele kättesaadav erineva kvalifikatsiooniga tööjõud; materjalide, pooltoodete ning varuosade hulk; vabrikutes töövalmis olevate masinate ja seadmete võimsus jne.

2. Nõudluskitsendused: valmistoodangu müük ei saa ületada ostja nõudlust antud hindade juures.

3. Eelarvekitsendused: ettevõtte rahalised kulutused ei saa ületada tema rahaliste vahendite alghulka ja sissetulekuid müügist. (Krediiti käsitleme hiljem.)

Milline nendest kolmest kitsendusest on mõjus? Selle määravad sotsiaalse süsteemi omadused.

NÕUDLUS- JA RESSURSIKITSENDUSTEGA SÜSTEEMID

Kitsenduste mõjususe järgi saab eristada kaht «puhast» sotsiaal-majandusliku süsteemi tüüpi. Üks on nõudluskitsendustega süsteem. Selles süsteemis on tootmise laiendamisel mõjusaks kitsenduseks ostja nõudlus. Nõudluskitsenduste mõju on kitsam kui füüsilistest ressurssidest tulenevail kitsendusil. Ressursside kättesaadav kogus võib-olla lubakski tootmist suurendada, kuid tootmisettevõtted ei kasuta seda võimalust, sest nad ei näe lisatoodangule turgu.

Kapitalism oma klassikalises vormis ongi nõudlusega piiratud süsteem. See on majandus, mida Marx käsitleb «Kapitalis», kirjutades vastuolust tootmise piiramatu laiendamise tendentsi ja turu piiratud ostupotentsiaali vahel.[1]

Keynesi[2] tähelepanu keskendus samuti sellele küsimusele.[3] Tema analüüsis nõudluse suurendamise teid. Üheks niisuguseks võimaluseks pidas ta valitsuse ja eraisikute poolt tootmisse tehtavate investeeringute suurendamist koos sellest johtuvate kaudsete mõjudega tööhõivele ning tarbijate nõudlusele.

Tänapäeva kapitalismi ei saa enam kvalifitseerida «puhtaks»

nõudlusega piiratud süsteemiks ja seda peamiselt tingituna riigi aktiivsest sekkumisest (mille puhul sageli on toetutud Keynesile).

Teine puhast tüüpi süsteem on ressurssidega piiratud süsteem. Seal on tootmise suurendamisel mõjusaks kitsenduseks füüsiliste ressursside kättesaadavus. Sotsialistlik majandus on oma klassikalises vormis ressurssidega piiratud süsteem.[4]

Arusaamatuste vältimiseks peab märkima, et kui mingi majandus on kvalifitseeritud ressurssidega piiratud süsteemiks, siis ei tähenda see, et sellises majanduses oleksid kõik ressursid igal ajahetkel sajaprotsendiliselt kasutusel. Lühiajaliselt kehtib tootmises ressursside enam või vähem range vastastikune täiendatavus. Tehnoloogias etteantud mitmesuguseid tootmissisendeid tuleb kombineerida kindlates proportsioonides. See tähendab, et kui üht ressurssi ei ole hetkel piisavalt, jäävad samal ajal teised ressursid osaliselt või täielikult kasutamata. Kui puudub töödeldav materjal, mingi monteerimisel vajalik osa või on energiakatkestus, istuvad mitmed töölised töökojas jõude. Või ümberpöördult, materjali on, kuid seda ei töödelda, sest vastavaid kohustusi täitev töötaja ei ole tööle ilmunud. Ühe ressursi defitsiit põhjustab samal ajal teiste ressursside ülejäägi. Järelikult, kui vaadelda tootmist tervikuna pikema ajavahemiku vältel, siis ei ole defitsiit ja ülejääk teineteist välistavad, vaid paratamatult kaasnevad nähtused.

Nappuse ja ülejäägi üheaegsest olemasolust saab teha tähtsa järelduse. Küsimusele, kas kvalifitseerida mingi majandus nõudlusega või ressurssidega piiratuks, ei saa vastata, pidades silmas ainult tema ülejääke või kasutamata ressursse. On võimalik (ehkki mitte mingil juhul kindel), et võrreldes kaht majandussüsteemi — üks ressurssidega ja teine nõudlusega piiratud —, peaks esimeses olema ressursside keskmine kasutusaste kõrgem. Aga ainus tõeline eristamiskriteerium on — mis on mõjusaks kitsenduseks tootmise elementaarsündmustes? Kui enamikus elementaarsündmustes on nõudluskitsendus mõjus, ressursikitsendus aga mitte, siis on tegemist nõudlusega piiratud süsteemiga. Kui enamikus elementaarsündmustes aga on olukord vastupidine, s. o. tootmise kitsaskohti tingib pidevalt füüsiliste ressursside nappus, kvalifitseeritakse süsteem ressurssidega piiratuks.

Siin tekivad mõõtmisprobleemid. Defitsiiti ei saa kirjeldada ühegi makrokoondnäitajaga ega väljendada majandusüksustes kulutamata jäänud või hetkel kulutamatult seisva ostujõu kokkuarvamise teel. Eriti kehtib see juhul, kus defitsiidi kroonilisekс muutumisel majandusüksused kohanduvad mõningal määral olukorraga. Muutub tavaliseks, et soovitav toode või teenus, mis momendil ei ole kättesaadav, asendatakse millegi muuga.

Sellisel juhul ütleme, et tekib sundasendus. Sundasendus ja sundkulutamine neelavad pidevalt ostujõudu, mida selle omaja ei saa kasutada vastavalt algsele ostusoovile. Seepärast ei ole rahalises väljenduses mõõdetud «ülenõudlus» antud otstarbeks sobiv näitaja.

TUGEV VÕI NÕRK EELARVEKITSENDUS

Pärast kõrvalekaldumist mõõtmisvaldkonda pöördugem nüüd tagasi tootmiskitsenduste juurde. Sellega seoses toome sisse mõisted, mis ei ole senini mikromajanduses tavapärased: me eristame tugevat ja nõrka eelarvekitsendust.

Eelarvekitsendus on tugev, kui seda sunnib peale raudne distsipliin: ettevõte saab kulutada vaid niipalju raha, kui tal on. Tal on õigus saada krediiti, kuid pank annab seda ainult «konservatiivsetel» ja «ortodokssetel» tingimustel. Seega saab olla tegemist ainult avansiga tulevase müügi arvel.

Eelarvekitsendus on nõrk, kui mainitud printsiipe pidevalt peale ei suruta. Kitsenduse tugevust või nõrkust saab kaudselt konstateerida kahe nähtuse alusel.

Esiteks, ettevõtte säilimisvõime. Eelarvekitsendus on tugev, kui tõsised finantsraskused viivad ettevõtte pankrotti. Ta lakkab sõna otseses mõttes eksisteerimast kahjumite tõttu, hoolimata sellest, kas ebaõnnestumise põhjustas oma hooletus või väliste asjaolude õnnetu kokkusattumine. Eelarvekitsendus on aga nõrk, kui riik aitab ettevõtte hädast välja. Selleks on mitmesuguseid vahendeid: subsiidiumid, vabastamine maksudest või teistest kulutustest (nende osaline või täielik ärajätmine, edasilükkamine); soodustused mingi tootmissisendi tsentraalselt fikseeritud hinna osas; tsentraalselt fikseeritud müügihinna avalik tõstmine või varjatud tõusu lubamine; krediidi andmine soodustatud tingimustel jne. Riik on universaalne kindlustuskompanii, kes varem või hiljem kompenseerib iga kahju. Isalik riik garanteerib automaatselt ettevõtte eksistentsi.

Teine nähtus, mis lubab teha kaalukaid järeldusi eelarvekitsenduse tugevuse või nõrkuse kohta, on ettevõtte kasv. Eelarvekitsendus on tugev siis, kui ettevõtte kasv sõltub tema enda rahalisest olukorrast, s. t. ühelt poolt sellest, kui palju on ta suutnud säästa ja akumuleerida varasemast kasumist, ja teiselt poolt sellest, kas ta on valmis võtma ja võimeline saama investeeringuteks krediiti. See sõltub tema eeldatavast finantsolukorrast ja investeeringult loodetavast kasumist. Kui investeering osutub läbikukkunuks, võib see viia ettevõtte pankrotti. Eelarvekitsendus on nõrk siis, kui ettevõtte kasv ei ole seotud tema käesoleva ja tulevase finantsolukorraga. Sel juhul läbi-

kukkumisohtu ei ole, firma eksisteerib edasi isegi siis, kui investeering toob tõsiseid kahjumeid.

See, mida ma nimetan siin eelarvekitsenduse tugevuseks, ei ole identne sellega, mida sotsialistlikes maades kutsutakse ettevõtte majanduslikuks stimuleerimiseks. Majanduslik stimuleerimine — juhtkonna ja tööliste osavõtt kasumi jaotamisest — sobib kokku ka nõrga eelarvekitsendusega. Niisugusel juhul küsib ettevõtte juhtkond kõrgemalseisvalt organilt toetust nimelt selleks, et töölised (ja võib-olla ka juhtkond) saaksid kätte oma tavapärase preemia isegi kahjumi korral.

Tugevad eelarvekitsendused on mõjusad eespool selgitatud mõttes. Nad piiravad tegevust ja valikuvabadust: «saame kulutada ainult niipalju raha, kui meil on», «halb investeerimine on meie surm».

Nõrgad eelarvekitsendused ei ole mõjusad. Ettevõtte finantsolukord ei piira tema tegevust. Rahal on üksnes passiivne roll: «las maksab, mis maksab», «peaasi on saada materjali ja mahtusid, raha selleks kuidagi ikka leiab», «kui juba lepingupartner olemas, ei jäta me investeeringut ainult rahapuuduse pärast tegemata», «kui tekib kahjum, jääb see riigieelarvesse».

Need üldise mõtteviisi stereotüübid majandusringkondades vihjavad sellele, et eelarvekitsenduse tugevus või nõrkus peegeldub suhtumises tootmisse. Seda ei tohi aga ära segada bilansi mõistega raamatupidamises. Viimati nimetatu on *ex post* (tulenev). Bilanss on seos, mis kehtib kogu aeg: rahaliste vahendite alg- ja lõppseisu vahe on identne tulude ja kulude vahega. Vastupidiselt sellele on eelarvekitsendus — kui ta on tugev ja seega mõjus — käitumisreegel *ex ante* (eelnev), mis avaldab mõju ettevõtte otsustustele. Just seepärast on eelarvekitsendus seotud ettevõtte juhi ootustega. Need ei kujune ühe üksiku sündmuse põhjal ega lähtu ainult juhi töökogemustest oma ettevõttes, vaid formeeruvad pika aja jooksul ning üldiste kogemuste üldistamise tulemusena. Kui ühtki ettevõtet pole kunagi päästetud finantsraskustest väljastpoolt või on päästetud väga harva, siis ei oota juht oma ettevõtte suhtes midagi enamat. Ta peab eelarvekitsendust tugevaks ja tegutseb sellele vastavalt. Kui aga kahjude riiklik kompenseerimine muutub üha sagedasemaks, kui ettevõtte areng hakkab järjest vähem sõltuma tema finantsolukorrast, võib juhile tunduda, et tema ettevõtte säilimise tõenäosus on kasvanud, hoolimata ka eelarvekitsenduse ületamisest või valest investeeringust põhjustatud finantsäpardustest. Eelarvekitsendus ei ole enam nii tugev, see nõrgeneb. Ja teatud kindla piiri ületamisel võib juht peaaegu sajaprotsendilise kindlusega loota, et tema ettevõtte säilimine on tagatud, see elab üle kõik kahjumid ja investeeringutega seotud möödalaskmised. Kui enamikul ettevõttejuh-

tidel on selline tulevikulootus, siis võib öelda, et eelarvekitsendus on nõrk.[5]

Sotsialistliku majanduse klassikalise vormi puhul on eelarvekitsendus nõrk. Näib, et majandusreformid ei ole veel eelarvekitsendust märkimisväärselt tugevdanud ega muutnud seda mõjusaks.

ETTEVÕTTE NÕUDLUS

Eelarvekitsenduse tugevuse või nõrkuse ja kahe eespool käsitletud kitsendusliigi, ressursikitsenduse ja nõudluskitsenduse mõjususe vahel on kindel põhjuslik seos. Vaatleme kõigepealt tugeva eelarvekitsenduse juhtu. Ettevõtte ressursinõudlus oleneb tema rahalisest olukorrast ja hindadest. Standardsest nõudlusteooriast meile hästi tuntud väited kehtivad siis (ja ainult siis), kui ostja eelarvekitsendus on tugev.

Ettevõte kui ostja on valmis vabatahtlikult hoiduma liiga suure hulga materjali ostmisest või akumuleerimisest, liiga paljude tööliste töölevõtmisest ning liiga suurte investeeringute tegemisest — liiga paljude ja liiga suurte selles mõttes, et müüja osas võib toosama ettevõte põrgata nõudluskitsendustele ning siis ei ole kulutused tagantjärele õigustatud, ettevõte võib kannatada kahju, mis lõpuks võib viia pankrotini. Seega peab ettevõte olema oma nõudluste määramisel ettevaatlik, sest ülepeakaela suurendamine toob kaasa riski ja võib ohustada tema olemasolu.

Kõik see avaldab mitmekordset mõju ettevõttesisestele suhetele. Iga ettevõte on üheaegselt nii müüja kui ka ostja. Ostjaettevõtte nõudlust piirab tugev eelarvekitsendus. Müüjaettevõtte müüki ja seega ka tema toodangut limiteerib ostjate nõudluskitsendus. Olemegi jõudnud nõudlusega piiratud süsteemini.

Kogunõudlust saab Keynesi majanduspoliitika abil suurendada. Kuni eelarvekitsendus jääb tugevaks, on nõudlus piiratud. Isegi nõudluse laiendamisel Keynesi järgi jääb investeerija risk püsima. Süsteem ei laiene üle ressursikitsenduste seatud piiride.

Nõrga eelarvekitsenduse puhul ei ole nõudluse poolelt vabatahtlikku kitsendust. Nõudlus ei ole mitte lihtsalt liiga suur, vaid seda võib esialgse hinnangu kohaselt pidada piiramatuks. Ettevõtte ressursinõudlus ei ole hinna suhtes tundlik ega olene tema rahalistest sissetulekutest. Seetõttu on ettevõtte nõudlusfunktsioon täiesti teistsugune kui standardse mikromajanduse puhul.

Kui miski pidurdab ettevõtet avaldamast piiramatut nõudlust, siis on need põhiliselt kaks tegurit:

1) ehkki talle meeldiks kokku kuhjata niipalju materjale, pooltooteid ja osasid, kui võimalik, on tema ladude maht piiratud;
2) ühiskondlik arvamus ja kõrgemad instantsid mõistavad kuhjamise ja ka tööjõu kinnihoidmise hukka. Jätab parema mulje ning on seega ka parem taktika, kui ilmutada nõudmiste kindlaksmääramisel mõningat mõõdukust.

Nõrga eelarvekitsenduse puhul ei kehti standardse mikromajanduse põhiaksioomid.[6] See annabki võtme defitsiidimajanduse mikroaluste mõistmiseks.

Selles punktis peame mikroanalüüsi lõpetama. Meie arutelu sisaldas suure hulga lihtsustusi. Igal juhul aga piisab sellest mõningate makroseoste vaatlemiseks.

LIHTSUSTAVAD EELDUSED

Meie lihtsa mudeli tähtsamaid eeldusi on:
1) käsitleme sotsialistliku majanduse klassikalist vormi;
2) analüüs kehtib lühikese ajavahemiku kohta;
3) kirjeldame muutumatut majandust;
4) käsitleme ainult säilitatavaid kaupu, teenused jäävad kõrvale;
5) majanduse jaotame kahte sektorisse — ettevõteteks ja eraisikute majapidamisteks —, jätame kõrvale mittetootmisasutused (kuigi teatud kohtades viitame neile);
6) nagu sissejuhatuses öeldud, ei käsitle me väliskaubandust;
7) tootmise jaotame kahte taastootmisteooriast tuntud alajaotusse:
   I alajaotus — tootmisvahendite tootmine, II alajaotus — tarbekaupade tootmine.

Eeldame, et tarbekaupade ainuostja on kodumajapidamise sektor, kes ostab kõik kaubad raha eest. Seega jätame kõrvale inimestele natuuras jagatavad kaubad. Ettevõtted ostavad tootmisvahendeid nii I kui II alajaotuse jaoks.

On võimalik tõestada, et järgmised hinnangud on õiged ka vähem kitsendavate eelduste puhul.

Ma ei esita mudelit matemaatilises, vaid pigem piltlikus vormis. Kasutan analoogi hüdraulikast: kaupade liikumist tähistab vedeliku (näiteks vee) voolamine ning nende varu vedeliku hulk.

II ALAJAOTUS — TARBEKAUPADE RESERVUAAR

Alustame süsteemi kirjeldamist reservuaarist, mis näitab tarbekaupade varu (joonis 1). Kogu tarbekaupu tootvate ettevõtete toodang voolab enne tarbija kätesse jõudmist sellesse reservuaari. Tähendab, kogu tarbekaupu tootvate ettevõtete valmistoodang ja kaubanduses akumuleeritud varud kogutakse just nagu ühte hiiglaslikku lattu.

Eeldame korraks, et see reservuaar on täiesti isoleeritud I alajaotuse reservuaarist. Mis määrab nüüd reservuaari veetaseme, s. t. kui suur on tarbekaupade varu? See oleneb ilmselt sisse- ja väljavoolu vahekorrast. Eeldame, et sissevoolu tase on teada. Niisugusel juhul oleneb veetase sellest, millist väljavoolu võimaldab reservuaarile kinnitatud kraan. Kraani saab reguleerida, muutes tarbimishindade taset ja elanike nominaalsissetulekut. Väljavool suureneb, kui kindla tarbimishindade taseme juures kasvab nominaalsissetulek või kindla nominaalsissetuleku juures alandatakse tarbimishindasid. Sellistel juhtudel hakkab veetase langema ja kui väljavool on pikema ajavahemiku jooksul sissevoolust kiirem, siis varud lõpuks ammenduvad. Sealtpeale saab igal ajahetkel tarbijani jõuda ainult niipalju kaupu, kui neid on parajasti toodetud. Ja ümberpöördult, väljavool väheneb, kui kindla tarbimishindade taseme juures elanike nominaalsissetulek langeb või kindla nominaalsissetuleku juures tarbimishindade tase tõuseb. Veetase reservuaaris tõuseb, s. t. tarbekaupade varud suurenevad.

Kraan töötab, sest elanike eelarvekitsendus on tugev. Tarbija saab osta ainult niipalju, kui tema rahakott lubab (pärast ettekavatsetud säästude mahaarvamist).

Peatugem siin, et rääkida reservuaari veetaseme tähtsusest. *Ceteris paribus* (muude võrdsete tingimuste korral), süsteemi antud organisatsiooni ning tootmise ja kaubanduse antud kohanemisvõimaluste puhul valitseb varude hulga ja defitsiidi intensiivsuse vahel ehk üldisemas mõttes tööstuses ning kaubanduses seismajäänud kauba hulga ja defitsiidi vahel tihe negatiivne seos. Mõelgem oma igapäevastele ostjakogemustele. Kui asume sisseoste tegema ning kaupluse riiulid ja laod on kaupa täis, võime suure tõenäosusega loota, et leiame otsitava kauba juba esimeses poes või vähemalt lühikese otsimise järel. Kui aga riiulid ja laod on kaunis tühjad, võidakse meile kergesti mitte ühes, vaid mitmes kohas öelda, et otsime defitsiiti. See on muidugi vaid stohhastiline seos. Ka suurem kaubavaru ei saa garanteerida, et iga ostusoov täidetaks täpselt ja kohe, kuid see võib vähendada defitsiidi tõenäosust.

Niisiis, tarbimishindade tase ja nominaalsissetulek (kraan) reguleerivad tarbekaupade varusid (veetaset) ja seega ka defitsiidi intensiivsust tarbekaupade turul.

1

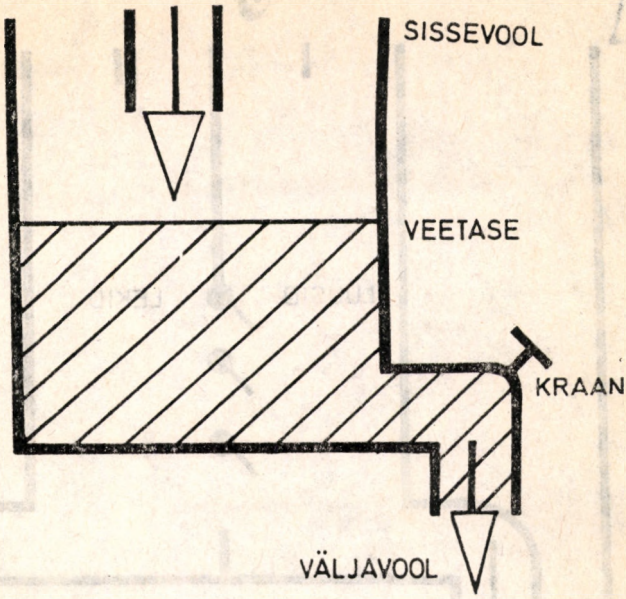

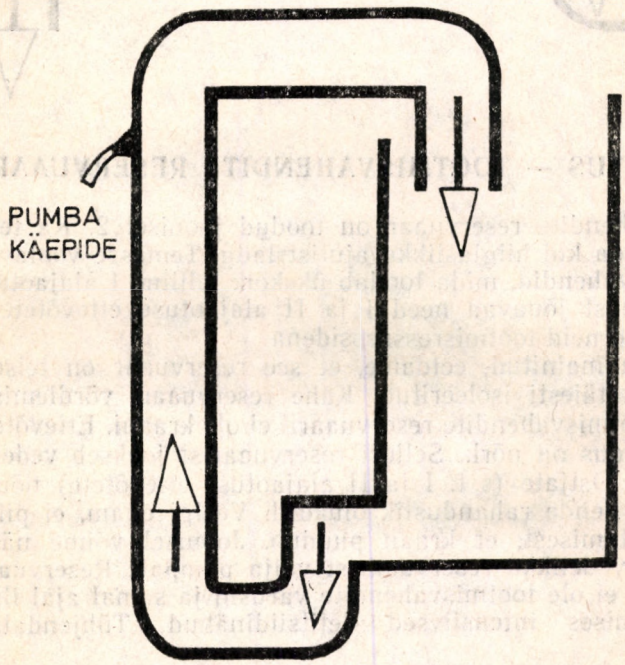

2

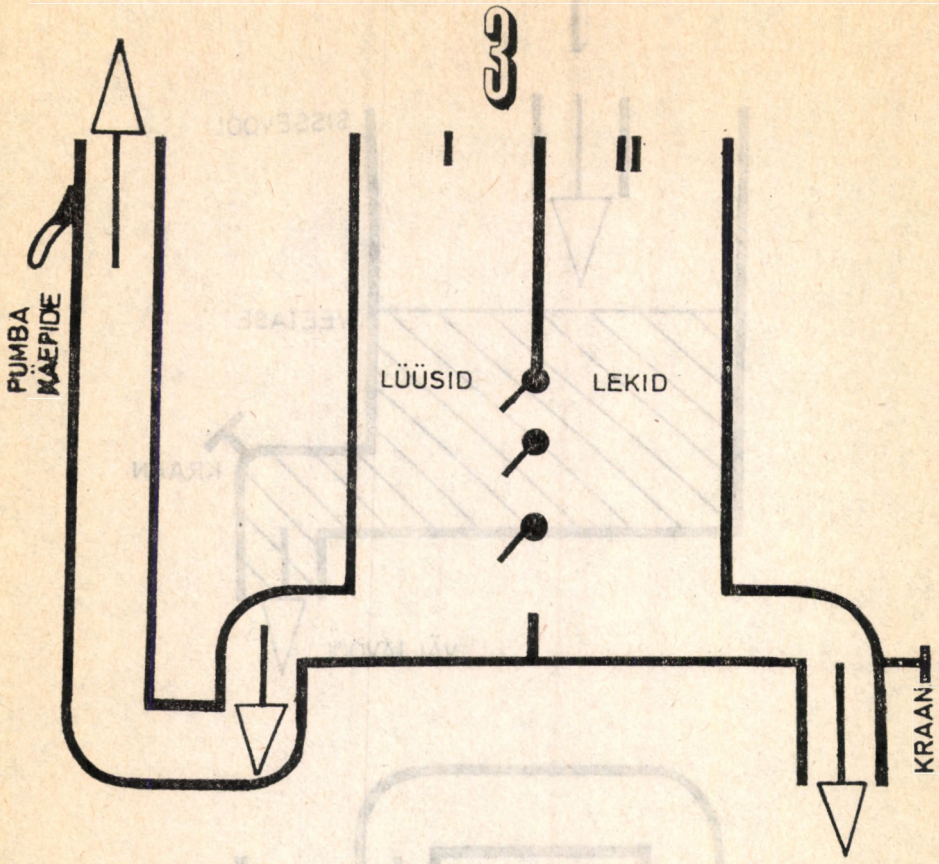

I ALAJAOTUS — TOOTMISVAHENDITE RESERVUAAR

Tootmisvahendite reservuaar on toodud joonisel 2. Ka teda saab tõlgitseda kui hiiglaslikku ajutist ladu. Temasse voolavad kõik tootmisvahendid, mida toodab ükskõik milline I alajaotuse ettevõte, temast jõuavad need I ja II alajaotuse ettevõteteni, kes kasutavad neid tootmisressurssidena.

Nagu juba mainitud, eeldame, et see reservuaar on teisest reservuaarist täiesti isoleeritud. Kahe reservuaari võrdlemisel selgub, et tootmisvahendite reservuaaril ei ole kraani. Ettevõtete eelarvekitsendus on nõrk. Sellest reservuaarist jookseb vedelik vabalt välja. Ostjate (s. t. I ja II alajaotuse ettevõtete) nõudlust ei piira nende rahanduslik olukord. Veelgi enam, ei piisa üksnes rõhutamisest, et kraan puudub. Joonisel võime näha pumpa, mis vedelikku reservuaarist välja pumpab. Reservuaar on tühi: seal ei ole tootmisvahendite varusid ja samal ajal ilmnevad tootmises intensiivsed defitsiidinähud. Tühjendatud

kujul vastab ta süsteemile, mida me artikli esimeses osas nimetasime ressurssidega piiratuks.

Enne kui rääkida pumbast, peame tegema ühe märkuse. Ärgem unustagem, et defitsiit ja seismajäänud kaubad eksisteerivad harilikult üheaegselt. Jäädes analoogia raamidesse, võiksime öelda, et reservuaari põhi ei ole täiesti sile. Lähemalt vaadates võime näha, et see on täis õõnsusi, milles vedelik seisab. Ja veel, reservuaaris ei ole mitte vesi, vaid vähem voolav aine, mis kleepub reservuaari seintele ja põhjale. Kui nüüd pöörduda majanduslikku tegelikkusse, siis võib öelda, et süsteemi protsessid toimuvad koos hõõrdumisega. Kohanemine läheb viivitusega ja seda saadavad ekslikud otsused. Seega võivad müümata varud reservuaaris kõduneda pumbast hoolimata, ressursid jääda kasutamata.

Lihtsuse huvides jätame hõõrdumise tagajärjed siiski kõrvale ja läheme tagasi jämedajoonelisema makrokujundi juurde. Nagu öeldud, pumbatakse ära enam-vähem kõik süsteemi reservid, defitsiit on intensiivne.

PUMBALE MÕJUVAD JÕUD. DEFITSIIT SÜNNITAB DEFITSIITI

Peame mainima kahte pumpa liikumapanevat jõudu. Pingelised tsentraliseeritud plaanid stimuleerivad eelkõige toodangu kvantiteedi kasvu. Ettevõtteid sunnitakse täitma üha kõrgemaid kogutoodangu väljalaske ülesandeid, selleks antakse neile detailseid juhtnööre. See nähtus ei ole aga siiski paratamatult seotud ainult plaanisüsteemiga. Samasugune efekt saavutatakse ka siis, kui kõrgemalseisvad organid ei anna vastavaid üksikasjalikke juhendeid, vaid ainult avaldavad väga tungivat nõudmist mingit liiki lõpptoodangu järele. Igal juhul tähendab plaani pingelisus seda, et ettevõttelt nõutakse mõnevõrra suuremat toodangu väljalaset, kui see tegelikult tema ressursside ja organisatsiooni juures on võimalik. Sellises olukorras kerkib esile nähtus, mida me nimetame «ressursikitsendusele põrkamiseks».

Poleks siiski õige pidada toodangu kvantiteedi stimuleerimist tingituks ainult tsentraliseeritud plaanide pingelisusest. See võib esineda ka siis, kui tsentraliseeritud plaan on mõistlikum ja mõõdukam. Eksisteerib veel detsentraliseeritud, autonoomne defitsiidimehhanism. See on alati andnud lisa tsentraalselt tekitatud defitsiidile ja võib muutuda isegi valdavaks, kui keskne majanduspoliitika defitsiidi tekkimist ei põhjusta (või põhjustab vaid vähesel määral).

Sellega seoses tuletan meelde eespool öeldut. Nõrga eelarve-

kitsenduse tagajärjel esitab ettevõte kui ostja peaaegu täitmatuid nõudmisi. Ükskõik milline ka ei oleks hetke ressursside ja sisendite varu, ettevõttele näib alati, et sellest ei piisa. Ta on kannatamatu: õhutab tootjat ise tagant või palub sekkuda kõrgemalseisvatel organitel.

Vaatleme nüüd teist rolli — ettevõtet müüja funktsioonides. Ostjad on tema ees järjekorras, kas siis tegelikkuses või sümboolselt, nad on kannatamatud, avaldavad ettevõttele survet. Isegi kui ettevõtet selleks ei kohustata, ruttab ta toodangut suurendama, et rahuldada läbematuid kliente nii kiiresti kui võimalik. Selleks otstarbeks vajab ta aga ise rohkem tootmisressursse ja see paiskab teda isepaljuneva defitsiidi nõiaringi.

Edasi, krooniline defitsiit ja pidev sattumine ressursikitsendustele, s.t. materiaalsetele kitsaskohtadele, loovad ebakindlust ressurssidega varustamisel. See sünnitab kogumistendentsi. Samal ajal kui toodanguvarud kogu aeg kahanevad, püüab iga tootja kokku kuhjata tootmisressursside varu. Kuhjamine võimendab veelgi defitsiidi isepaljunemist. Järelikult saame öelda: defitsiit sünnitab defitsiiti.

Teine tähtis pumpa liikumapanev jõud on tootmise laiendamine. Kui majanduspoliitika näeb ette laiendada tootmist forsseeritud tempos, määrab ta harilikult suurendatud investeerimisplaanid ja tootmisressursside vajaduse, mis ületab nende kättesaadava varu. Investeerimistegevus põrkab materiaalsete ressursside piiratusele.

Nagu eelmisel juhul, ei vajagi majanduse juhtimise keskmised tasandid ja ettevõtted tootmise laiendamiseks tsentraalset sundi. On olemas laiendamist soodustav sisemine jõud. Eranditult iga ettevõte tahab kasvada ja tema kõrgemalseisev organ soovib samuti, et tema alluvuses olev sektor laieneks. Investeeringunälg on üldine ning kerkib ikka ja jälle üles, isegi kui mõnes kohas teda hetkeks vaigistada võib.

Sisemisel laiendamiskampaanial ja investeeringunäljal on mitmeid põhjusi. Neist kõige tähtsam on identifitseerumine ettevõttega või, kõrgemalseisva organi puhul, selle juhtimise all oleva sektoriga. Iga juht on läbinisti veendunud, et tema juhitava üksuse tegevus on sotsiaalselt tähtis. Ta märkab oma toodangu defitsiitsust. Seega peab ta laiendamist tähtsaks ja hädavajalikuks. Näeme jällegi isepaljunevat defitsiidimehhanismi, kuid nüüd juba pikaajaliste otsuste tegemise vallas. Defitsiidi tajumine intensiivistab laiendamiskampaaniat ja investeeringunälga, tootmise laiendamine ja investeeringunälg intensiivistavad defitsiiti.

Sellest ei piisa, kui me tunnistame tootmise laiendamise ja investeerimise positiivset eesmärki. Vahest oleks tähtsam aru saada, et nõrga eelarvekitsenduse puhul ei peata miski ettevõtet investeerimast. Investeerimisrisk on kadunud, rahan-

duslik ebaõnnestumine võimatu. Ükski ettevõte ei keeldu vabatahtlikult pakutud investeerimisvõimalusest. See ongi kõige tähtsam erinevus kahe sotsiaalse situatsiooni vahel, millega me praegu tegeleme ja mida omal ajal käsitles Keynes. Tema uuris, kuidas julgustada läbikukkumist kartvaid ettevõtlikke investeerijaid ja millisel moel saaks ebapiisavaid investeeringuid vähemalt osaliselt täiendada riiklike investeeringutega. Meil on aga tegemist ettevõtetega, kelle investeerimisisu on ohjeldamatu.

Areneb välja eriline investeeringurahade illusioon. Näib, nagu jagaksid raha keskorganid: plaaniorganid, finantsvõimud ja pangad. Tegelikult nad annavad vaid loa alustada reaalset investeerimisaktsiooni. Ja kui aktsioon on alanud, ei saa see enam peatuda isegi siis, kui raha kulub plaanitust palju rohkem. Investeeringute eelarvekitsendus on samuti nõrk ja ebaefektiivne.

Kokkuvõttes võib väita, et vajadus toodangut suurendada loob peaaegu küllastumatu nõudluse tootmisressursside järele ning vajadus tootmist laiendada peaaegu küllastumatu nõudluse kapitaalmahutuste järele.

Lühikese kõrvalpõikena märgime, et kasumit mitteandvate asutuste roll on siin uuritud protsesside seisukohalt sarnane ettevõtte omaga. Ka neile on kvantiteedi- ja laiendamiskampaania sümptomid tuttavad.[7] Järelikult, ka nemad «pumpavad».

Oleme juba puudutanud küsimust, kes tegelikult pumpa käsitseb. Et kvantiteedikampaania ja forsseeritud laiendamise eesotsas seisab, nagu juba mainitud, keskne majanduspoliitika, siis võimendab see fakt tugevasti pumpade mõju. Kui keskne majanduspoliitika isegi oleks tagasihoidlikum, on ikkagi olemas sadu keskastme administratiivvõime, tuhandeid ettevõtteid ning kasumit mitteandvaid asutusi, kes hoiavad pumpa enda käes. Neid on raske mõõdukusele manitseda. Kui keegi pumpakski vähem, tõmbavad teised ikka ära selle, mis tema võinuks saada. Samal ajal kui mitte ühelegi ettevõtte või kasumit mitteandva asutuse või kõrgemalseisva organi juhile ei valmista heameelt defitsiidi tagajärjed, tunneb ta ikkagi, et peatuda ei saa, et ta on juba pumba külge aheldatud.

LEKKIMINE JA FILTRATSIOON

Järgmiseks sammuks meie analüüsis on vabaneda eeldusest, et kaks reservuaari on teineteisest täiesti isoleeritud. Vaatleme joonist 3 (vt. lk. 20), mis kujutab kaht reservuaari külg külje kõrval. Nende ühisel seinal on lekid, millest vedelik läbi immit-

seb. Analoogialt tegelikku majandusse pöördudes näeme, et ei ole olmas kahte teineteisest absoluutselt eraldatud turgu, milledest üht kasutavad ainult elanikud ja teist ettevõtted. Need kaks ostjate tüüpi võistlevad omavahel ühtede ja samade toodete pärast.[8]

Läbi leki võib vedelik voolata mõlemas suunas, ja seda juhtub majanduses ka tegelikult (näiteks eraautode omanikud ostavad varuosad üles enne, kui ettevõtted löögile pääsevad, ja vastupidi). Kuid isegi kui sümmeetriavõimalus eksisteerib, on praktikas voolu tegelik suund asümmeetriline: just ettevõtted on need, kes panevad pumbaefekti tööle enda kasuks.

Ärgem unustagem, et paremal pool, tarbekaupade reservuaari väljavooluavas, on kraan, kuna vasakul pool seda ei ole. Eeldame, et samal ajal kui sissevool reservuaari jääb muutumatuks, kitseneb kraani läbilaskevõime (näiteks tõuseb tarbimishindade tase). Teatud aja jooksul nüüd veetase tõuseb. Kuid see on muude võrdsete tingimuste korral siiski vaid ajutine. Kehtima hakkab ühendatud anumate seadus. Kui üks anum on täis ja teine tühi ning nende vahel on ühendus, siis veetasemed võrdsustuvad. Ka käesoleval juhul ühtlustub ühe reservuaari veetase teise omaga.

Analoogia majanduslik interpretatsioon on järgmine: kaht tüüpi ostjate vahel leiab aset ebavõrdne võistlus. Eraisikutel on tugev eelarvekitsendus ja seega on nad hindade suhtes tundlikud. Ettevõtetel on nõrk eelarvekitsendus ja seepärast pole nad hindade suhtes üldse tundlikud. Järelikult, ostjate võistluses on ettevõtetel eraisikute ees eelis: nad võivad ära tõmmata osa eraisikutele mõeldud varudest. Nad võivad absorbeerida teise alajaotuse akumuleeritud reservi (varud, reservmahud jne.), mis muidu muudaksid eraisikute teenindamise ladusamaks.

Vaatleme paari näidet. Taksohinnad tõusevad. Inimesed reageerivad sellele nii, nagu vastavalt mikromajanduse reeglitele peabki — nõudlus väheneb. Ettevõtte jaoks aga kujutavad taksohinnad endast tühist kulutust; kui ta taksosid üldse kasutab, teeb ta seda ka kõrgendatud hindade puhul. Veelgi enam, ta võib seda teenust kasutada isegi rohkem kui varem, sest nüüd on see kergemini kättesaadav, ooteaeg on lühem. Või vaatleme kaalukamat näidet. Oletame, et äkki tõstetakse riigikorterite üüri. See ajendaks paljusid perekondi vabatahtlikult kolima väiksematesse ja odavamatesse korteritesse. Kui tõus on olnud küllaltki suur, jääks pärast kõiki kolimisi isegi tühje kortereid. Ettevõtted haaravad need vabad korterid otsekohe endale kontoriruumideks. Üüritõusu, mis lasuks üksikisiku eelarvel koormana, suudavad ettevõtted kergesti kinni maksta.

Siiski on olemas mitmeid põhjusi, miks kõik varud ei filtreeru vastavalt ühendatud anumate seadusele teisest reservuaa-

rist esimesse. Osutame siin vaid kahele faktorile. Üht neist on juba mainitud (hõõrdumine). Ettevõtete varustajad ei söösta küllalt kiiresti kaupade kallale; võib olla nad ei vaja tarbijale pakutavaid teatud tooteid. Teine põhjus oleks, et administratiivsed sanktsioonid keelavad ettevõtetel üles osta üksikisikuile mõeldud tooteid ja teenuseid (näiteks keelatakse kasutada korteriteks mõeldud ruume kontoriruumidena). Selliseid sanktsioone kujutavad joonisel 3 lüüsid, mis sulgevad või kitsendavad lekke. Muidugi on selliseid administratiivseid kitsendusi raske teostada ning eriti raske on neid laiendada kõigile neile kaupadele ja teenustele, mis võivad läbi imbuda.

Meie järeldus on järgmine: defitsiidi intensiivsus tarbekaupade turul ei olene mitte ainult standardsetest regulaatoritest, nagu tarbekaupadega varustamine, tarbimishind ja nominaalsissetulek. See sõltub ka ettevõtete ja kasumit mitteandvate asutuste pumbaefekti tugevusest.

Reservuaarid tühjenevad, s.t. defitsiit intensiivistub erilise jõuga siis, kui muude võrdsete tingimuste korral on teise reservuaari kraan laiemalt avatud (näiteks mingite kindlate hindade juures kiireneb nominaalsissetulekute tõus ja tarbekaupade ning teenustega varustamise kasv ei suuda sellega sammu pidada). Kuid reservuaarid võivad tühjeneda või veetase langeda väga madalale ka rahva piiratud nõudluse korral tänu eelarvekitsendusteta ettevõtete peaaegu küllastamatu nõudluse pumbaefektile.

Jätame hüdraulilise analoogia nüüd siiapaika.

MAJANDUSPOLIITILISED JÄRELDUSED

Meie analüüsi abstraktsest iseloomust hoolimata võib teha mõned praktilised majanduspoliitilised järeldused. Olgu siinkohal toodud vaid kaks näidet inflatsiooni ja tööhõive kohta.

Ungari majandusdispuutides on esile kerkinud mõte, et defitsiidi efektiivseks vastuabinõuks on inflatsioon. Püsivhindade juures on defitsiit intensiivne, hindade tõusu korral intensiivsus väheneks. Vastavalt sellele võib rääkida põõrdvõrdelisest sõltuvusest defitsiidi ja inflatsiooni vahel. Mida tugevam on üks, seda nõrgem on teine. Eeldatakse teatud «sotsialistliku Phillipsi kõvera» olemasolu. Minu arvates on niisugune vaatepunkt vale, sest ta põhineb valedel eeldustel, mis ei võta arvesse objektiivseid asjaolusid.

Asendus «defitsiit — inflatsioon» võib tegelikult aset leida vaid majanduses, kus kaupu saab osta üksnes raha eest ja eelarvekitsendus on tugev nii ettevõtete kui ka elanike jaoks. Sellises majanduses, kus inflatsiooniprotsessid algavad palga

tõusuga, samal ajal kui hinna tõusu kunstlikult tagasi hoitakse (allasurutud inflatsioon)[9], johtub laienevast nõudlusest ilmselt veelgi intensiivsem defitsiit. Niisugustes tingimustes võib inflatsiooni «pidurdamisest» loobumine, s.t. hinnatõusu võimaldamine, paisunud ülenõudluse ammendada. Nõudluskitsendus muutub taas mõjusaks ja defitsiit võib enam või vähem kaduda.

Kõik see aga pole maksev sellises majanduses, kus rahalised suhted kehtivad vaid poolikult. Nendes tingimustes, mida käsitlesime kirjutise alguses, on tugeva eelarvekitsendusega tarbijad varustatud rahaga, nõrga eelarvekitsendusega tarbijatel on raha vaid näiliselt. Nõrga eelarvekitsendusega tarbijad ei reageeri hinna tõusule nõudluse vähendamisega. Ettevõte saab varem või hiljem nihutada hinnatõusu koorma oma toodangu ostjate või riigieelarve õlgadele. Seega jääb tema nõudlus — ka igasuguses inflatsiooniprotsessis — ikkagi küllastumatuks. Enamgi veel, see sektor võib «pumpamisprotsessis» tegutseda tugeva eelarvekitsendusega tarbijate kahjuks, kes tegelikult reageeriksid hindade tõusule oma nõudluse piiramisega.

Siin lühidalt kokkuvõetud põhjuse ja tagajärje ahelast järeldub, et inflatsioon ja defitsiit ei ole vastastikku asendatavad. Defitsiit taastoodab end nii stabiilse kui ka tõusva või langeva hinnataseme juures senikaua, kuni selleks on olemas ühiskondlikud tingimused.

TÖÖHÕIVE

Pärast ajutist tööjõu neelamise perioodi muutub ressurssidega piiratud majanduses püsivaks täielik tööhõive. See on sotsialistliku majanduse tähtsamaid saavutusi. Samal ajal aga ilmneb krooniline tööjõupuudus kui üks ressursside defitsiitsuse väljendusi.

Täielikku tööhõivet ei too kaasa erilised tööhõive tõstmisele suunatud majanduspoliitika abinõud ega isegi tööjõu ratsionaalsem ümberpaigutamine. Nähtusele peab otsima selgitust ühiskondlikest tingimustest. Nõrga eelarvekitsenduse tagajärg on, et nõudmine ressursside järele kasvab peaaegu piiramatult. Ressursinõudlus, kaasa arvatud tööjõunõudlus, peab paratamatult kasvama senikaua, kuni ta ei põrka varude kitsendusele.

Täielik tööhõive ilmneb «komplektis» nõrga eelarvekitsenduse teiste tagajärgedega: pidevat täielikku tööhõivet saadab pidev tööjõupuudus ja teised defitsiidinähud. Tõsi on ka vastupidine: tõeliselt tugev eelarvekitsendus tekitab harilikult tööpuudust koos teiste tugevast eelarvekitsendusest tulenevate negatiivsete ja positiivsete tagajärgedega.

Kerkib üles tähtis küsimus: kas on võimalik välja arendada mingi vahepealne olukord, s. t. «ümmargune kombinatsioon» kahest erinevast süsteemist, ja ühtlasi selline situatsioon, kus poleks ei tööjõupuudust ega ka tööpuudust. Või tõukavad võimsad sotsiaalsed jõud majandussüsteemi paratamatult ühele või teisele äärmuslikule lahendusele? Autor peab tunnistama, et ta ei tea sellele küsimusele vastust.

Lõpuks näib vajalik olevat teha veel üks märkus. Ma ei ole teinud konkreetseid ettepanekuid. Ma ei ole püüdnud välja töötada defitsiidist jagusaamise normatiivset teooriat. Olen piirdunud rangelt kirjeldava-selgitava teooria arendamisega. Vaadeldavad nähtused on äärmiselt komplekssed ja komplitseeritud. Juba on antud nii mõnedki soovitused, mis lõppkokkuvõttes on pakkunud ainult sümptomaatilist ravi, kõrvaldamata kroonilise defitsiidi taastootmise sügavamaid põhjusi. Minu veendumus on aga, et olukorra põhjalik analüüs ja põhjuslike seoste parem väljaselgitamine võivad probleeme praktiliselt lahendada aidata.

MÄRKUSED

1. Vt. «Kapital». 3. kd. 15. ptk. [132].
2. John Maynard Keynes (1883—1946), inglise majandusteadlane, keinsianismi looja. Võitluses kapitalismi majanduskriisiga pidas vajalikuks riiklikku sekkumist. Lisaks kapitali maksustamisele soovitas koostada riigieelarve mõningase defitsiidiga, mis pidi tooma kaasa inflatsiooni. Teadlikult inflatsiooni planeerides on võimalik stimuleerida investeeringuid ning leevendada depressioone ja tööpuudust.
3. Keynes, J. M. [95].
4. See idee tekkis juba nõukogude majandusdispuutides 1920. aastatel. Oma 1925. aastal kirjutatud uurimuses toob Kritsman järgmise võrdluse: «Kapitalistlikus kaubamajanduses ilmneb üldine ületootmine ja proletaar-naturaalses majanduses üldine defitsiit, puudus.» 1970. aastal kirjutatud uurimuses märkis Kalecki olulise erinevusena kapitalismi ja sotsialismi vahel seda, et ressursside kasutamise parameetrid määrab esimesel juhul nõudlus ja teisel juhul (materiaalne) varustamine. Sarnastele järeldustele jõuavad oma raamatus Tšehhoslovakkia majandusteadlased Goldmann ja Kouba; vt. Kalecki, M. [91]; Goldmann, J. ja Kouba, K. [66].
5. Selle lühikese kirjeldusega tahtsime näidata, et a) ootuste kujunemine põhineb korduvate nähtuste stohhastiliste omaduste jälgimisel ja subjektiivsel hindamisel; b) tugevuse ja nõrkuse ulatust tuleks mõõta pideval skaalal, kuna ei esine üksnes kaks äärmuslikku juhtu. Ainult esituse lihtsustamist silmas pidades kasutan kahesust «tugev» ja «nõrk».
6. Juhin tähelepanu sellele, et ka tänapäeva kapitalistlikus majanduses on märgata eelarvekitsenduse nõrgenemise tunnuseid.
7. Siia kuulub tarbimise osa, mida inimesed saavad tasuta või peaaegu tasuta nominaalhinna eest (näit. tervishoid, haridus jne.). Need teenused jõuavad rahvani kasumit mitteandvate asutuste kaudu. Nende valdava enamuse jaoks on nõudlus peaaegu piiramatu, ilmnevad intensiivsed defitsiidinähud. On arusaadav, et need kasumit mitteandvad asutused võtavad samuti pumpamisest osa.

8. Vastavalt joonisele 3 toimub võistlus nende toodete saamiseks, mis tootja on juba «reservuaari» pannud. Tegelikkuses algab «võistlus» muidugi juba tootmise vertikaalprotsessi varasemates staadiumides: milline sektor suudab absorbeerida tootmissisendeid? Seda ei saa siiski arutleda näitliku analoogi piires, mis on siin vaid üldiseks selgitusabinõuks.

«Filtratsioonis» mängib tähtsat rolli väliskaubandus, mille analüüs jäetakse käesolevas artiklis kõrvale.

9. «Allasurutud inflatsiooni» teooria kohta vt. Hansen, B. [79]; Barro, R., Grossman, H. [12].

TUGEV JA NÕRK EELARVEKITSENDUS

Eelnev uurimus puudutas nõrga eelarvekitsenduse probleemi. Uurime seda nähtust nüüd veidi lähemalt.

Eelarvekitsenduse mõistet kasutas esimesena kodumajapidamise tarbimise[1] teooria ning hiljem võttis selle üle üldine tasakaaluteooria, siinses kontekstis kasutame «eelarvet» üldmõistena ning see tähistab mingi majandusüksuse — kodumajapidamise, ettevõtte, eelarvelise asutuse tulude ja kulude plaani. Seega pole siinkohal tegu üksnes keskvalitsuse rahandusliku plaaniga. Mikroökonoomikat käsitleva kirjandusega vähem kursis olijale on parem selgitada seda mõistet ülimalt lihtsustatud näite ja vastava graafiku varal.

Tehnoloogiliseks rekonstrueerimiseks on vabrikul kasutada, ütleme, 50 miljonit forinti. Ta võib oma äranägemisel valida mehhaniseerimise ja automatiseerimise erinevate astmete vahel. Joonisel 4 (vt. lk. 33) on kolm isokvantkõverat[2]. Vaatleme alumist — T_1. Kõvera iga punkt vastab teatud toodanguhulgale — 1000 tonni aastas. Niisugust hulka on võimalik toota masinate ja tööjõu mitmesuguste kombinatsioonide abil, kasutades rohkem tööjõudu ja vähem masinaid või, vastupidi, vähem tööjõudu ja rohkem masinaid. Paralleelne kõver T_2 esimese kohal märgib suuremat aastatoodangut — 1250 tonni —, T_3 — 1500 tonni jne.

Kaks sirglõiku väljendavad kaht eelarve kasutamise võimalust seoses tööjõu ja masinate hinnaga. Väiksema kaldega sirge näitab, et firma võib osta 50 miljoni forindi eest 7 tööjõuühikut, kui ta ei kuluta midagi masinatele, ja 3,5 masinatele, kui ei osteta tööjõudu. Muidugi võib kaht liiki ressursside iga lineaarse kombinatsiooni realiseerida ühe ja sama summa piires. Suurema kaldega sirge iseloomustab riiki, kus tööjõud võrreldes masinatega on muutunud kallimaks. Sel juhul võib sellesama 50 miljoni forindi eest kasutada 2,5 tööjõuühikut, kuid viit masinaühikut.

Firma seisukohast kõige soodsam kombinatsioon moodustub punktis, kus eelarvejoon lõikub kõrgeima isokvantkõveraga. See masinate-tööjõu kombinatsioon annab kasutada oleva rahahulga

kohta suurima toodanguhulga. Väiksema kaldega joonel — suhteliselt odav tööjõud — toimub see punktis A, rohkem kaldus joonel punktis B. Püsiva eelarvekitsenduse puhul (50 miljonit forinti) mõjutab tehnoloogia valikut hindade tõus: tehas eelistab rekonstrueerimisskeemi, mis aitab vähendada tööjõudu ja suurendada masinate hulka. See avaldab mõju ka investeeringutest tulenevale lisavõimsusele: see võib olla ainult 1000, mitte 1250 tonni.

Ükskõik kui palju ka lihtsustada, väljendab graafik tähtsat suhet. Selles mudelis võib otsustaja arvesse võtta ainult neid alternatiive, mis ei lähe üle eelarvejoone. Seda täpselt arvestades on ta sunnitud tegutsema vastavalt hindadele: kui eelarvejoon nihkub, peab ka tema otsustust väljendavat punkti nihutama.

Igaüks, kes mõnes teises kontekstis on tuttav matemaatilise programmeerimisega (kasutades lineaarse programmeerimise mudelit, et koostada firmale investeeringute või toodangu plaani), taipab ilmselt kohe, et meie graafik kajastab lihtsat, kahevariandilist otsustusprobleemi. Eelarvekitsendus piiritleb teostatavate otsustuste hulga.

Meid huvitab küsimus, millal kitsendus on efektiivne, s.t. millal ta tegelikult mõjutab firma käitumist, ja missugustel tingimustel ta muutub ebaefektiivseks.

SUHTED FINANTSTASAKAALU JA EELARVEKITSENDUSE VAHEL

Läheme nüüd skemaatiliselt näitelt majanduslikku reaalsusse. Mõistet aitab selgitada, kui jätame hetkeks lahtiseks küsimuse firma kapitalistlikust või sotsialistlikust olemusest. Edaspidi kasutame erinevate perioodide sotsiaal-majanduslike süsteemide mõisteid.

Igaüks teab firma bilansi mõistet. Oma kõige arusaadavamas ja üldisemas vormis annab see perioodi finantstegevuse kokkuvõtliku peegelduse, mis väljendub järgnevas:

Rahaliste vahendite jääk perioodi lõpul	— võlgnevuste summa
= esialgne rahasumma	— esialgne võlasumma +
+ perioodil saadud krediit	+
+ perioodi muud laekumised	—
— perioodil tasutud krediit	—
— perioodil tekkinud muud väljaminekud.	

Bilansi vasakut ja paremat poolt ühendab võrdsusmärk. See kahe poole identsus püsib tautoloogiliselt. Sellest ei saa «üle

astuda». Isegi kui firma kättetoimetatud kaubaartikli eest ei maksa, säilib tasakaal: üks osa aasta jooksul saadud krediidist ongi see firma poolt varustajalt väljapressitud krediit. Sellepärast öeldaksegi, et rahaline bilanss, *ex post* arvepidamine rahaallikate ja nende kasutamise üle, on «arvestuslik identsus»[3].

Bilanss võib esineda ka tasakaalustamatult. Kõik kulud võivad olla vasakul ja tulud paremal pool ning eeldatakse, et kulud ei tohi ületada tulusid. Siin on jälle vaja jälgida ülemist kitsendust ja selle tulemus kujuneb tautoloogiliselt.

Eelarvekitsenduses ilmnevad samad nähud mis rahalise bilansi tabelis ja sellest tulenevas kitsenduses: mingil eesmärgil kulutatud rahasumma ei tohi ületada rahalisi ressursse. Eelarvekitsendus ei ole aga *ex post,* vaid *ex ante* kategooria. See ei ole «arvestuslik identsus», vaid «käitumislik korrapärasus». Täpsemalt öeldes on see hulga osareeglite koguväljendus, mis tervikuna määrab firma käitumise. Et seda mõista, tuleb ta lahutada komponentideks.

TUGEV EELARVEKITSENDUS PUHTAL KUJUL

Esiteks võtame vaatluse alla tugeva eelarvekitsenduse puhtal kujul. Osutame viiele tingimusele, mille täitmine garanteerib kitsenduse tugevuse. Esitatud on teoreetiline konstruktsioon: tegelikkuses jääb alati mõni neist viiest tingimusest täitmata. Seda selgitame hiljem.

Viiest tingimusest jätkub, et tagada kitsenduse täielik tugevus. Me ei väida, et ainult niisugune kombinatsioon on selle tagatiseks. Siiski moodustavad need viis tingimust meie edasisele arutelule hea lähtepunkti. Võrdluse hõlbustamiseks lisame tingimuste järjekorranumbrile tähe T.

Tingimus 1-T. Eksogeensed[4] *hinnad.* Ressursside ostu- ja toodangu müügihind kujunevad firmale eksogeenselt. Firma on hinnavõtja, aga mitte hinnakujundaja. Sellest seisukohast ei ole tähtis, kuidas saadakse hind: kas määrab selle atomistlik turuprotsess, mida ei saa mõjutada ükski müüja ega ostja; müüja, kes on ostuhinna määramisel meie firmast tugevam; ostja, kes on võimukas müügihinna kehtestamisel; ametlik hinnakomitee. See võib olla ükskõik kes. Peamiseks jääb asjaolu, et firma ei saa hinda mõjutada.

Tingimus 2-T. Maksusüsteem on tugev. See ei tähenda, et maksud on kõrged, vaid et jälgitakse rangelt järgmisi põhimõtteid:

a) maksude määramise korda (seadused, juhendid) ei saa firma mõjutada, need määratakse tema jaoks eksogeenselt;

b) maksusüsteem seob maksud mitmesuguste objektiivselt jälgitavate ja mõõdetavate kriteeriumidega;

c) firma ei saa ühtki individuaalset, erandlikku maksuvabastust;

d) maks kogutakse ettenähtud tingimustel.

Tingimus 3-T. Ei mingeid vabu riiklikke summasid. Riik ei anna jooksvate kulude katteks mingeid rahasummasid ega toeta vaba rahaga ka investeerimisel.

Tingimus 4-T. Ei mingit krediiti. Kõik ressursid tuleb osta eranditult sularaha eest. Ei saa kasutada ka firmadevahelist krediiti kokkuleppel müüjaga või kokkulepet katkestades, kui ei õnnestu makseid teha — kreeditor saab võimu müüja üle. Krediiti ei saa ka ühestki teisest allikast.

Tingimus 5-T. Ei mingeid välisinvesteeringuid. Meie argument ei hõlma firma loomist, s.t. seda, kuidas tehti firma esialgne investeering. Meie võtame arvesse ainult eksisteerivad firmad. Tingimus 5 ütleb: omanikud võivad saada firmalt kasumit, ja kui nad seda saavad, siis ei tohi nad seda firmasse reinvesteerida.[5]

Tingimused 1-T,..., 5-T seavad *ex ante* firma bilansi osadele käitumispiirangud. Kui neid rangelt järgida, siis nende mõju koondav eelarvekitsendus piirab tõesti firma valikuvabadust, s.t. ta saab käitumise tõeliseks kitsendajaks.

Vaatleme nüüd viie tingimuse mõju lähemalt.

Kuidas eelarvekitsenduse tugevus endast märku annab? (Lisame järjekorranumbrile jälle T-tähe.)

Järeldus j1-T. Püsimajäämine. Firma püsimajäämine sõltub eranditult müügituludest ja ressursihindadest. Kui viimati nimetatu ületab esimest lühema aja jooksul, saavad omanikud katta kahju reservsummadest ning kasumieraldisest lahti öelda. Kui nad täielikult kasumist loobuksid ja kasutaksid ära kõik rahatagavarad, aga kahjum poleks kaetud, oleks nad sunnitud vähendama kulutusi. Väiksemad mahutused annavad vähem toodangut, sissetulek väheneb, lõpuks muutub firma maksejõuetuks ning läheb pankrotti. *Tugev eelarvekitsendus on majandusliku sunni vorm: müügist saadav sissetulek ja ressursside hind on firma elu ja surma küsimus.*

Järeldus j2-T. Kasv. Tehniline progress ja firma kasv, mis nõuavad investeeringuid, sõltuvad samadest asjaoludest. Raharessursid firma laiendamiseks vajalike mahutuste tegemiseks luuakse eranditult firmasisese akumulatsiooni teel.

Järeldus j3-T. Kohanemine hindadega. Eksogeenselt määratud hindadega peab firma kohanema. Kohaneda tuleb tegevuse kaudu, põhiliselt toodangu suurendamise või vähendamise või ressursside ja toodangu kombinatsiooni muutmise teel. Need on tootva ettevõtte seesmised muutused ning seega pole nad otseselt seotud hindadega. Kuid nad on omavahel tihedalt

seotud ressursside hankimise kaudu, mis võimaldab muudatuste tegemist tootmises, ja toodangu müümise kaudu, mis saab võimalikuks tänu muudatustele tootmises.

Firmat võivad aidata kohaneda kaks seesmist rahalist võimalust: ta võib kasutada oma reserve ning vähendada või kaotada kasumi. Reservid võivad olla ammendatud, kasumieraldised võivad väheneda nullini. Firma ei saa manööverdada väliste rahasummadega. Seega ei jää muud üle, kui kohaneda tegevuse kaudu.

Niisuguses olukorras ei ole hind ainuüksi signaal, mida firma oma tegevust kontrollides silmas peab, kui ta seda soovib. Ta peab seda silmas pidama, muidu ei saa ta areneda ega laieneda ning võib isegi pankrotti minna.

Sellelt vaatekohalt võime täielikult ignoreerida hinna omadusi. Optimaalsed või ebaoptimaalsed, tasakaalustatud või tasakaalustamata hinnad — eelarvekitsenduse tugevuse seisukohalt on see täiesti ükskõik. Tähtis on vaid see, et hinnad ei sõltu firmast ja et tugeva kitsenduse puhul peab firma nendega kohanema. Joonisel 4 väljendab seda otsustuste nihe punktist A punkti B hinnamuutuste toimel.

Järeldus j4-T. Ebakindlus. Firma ei jaga riski. Ta kannab nii väliste olude kui ka omaenese tegevuse tagajärgi.

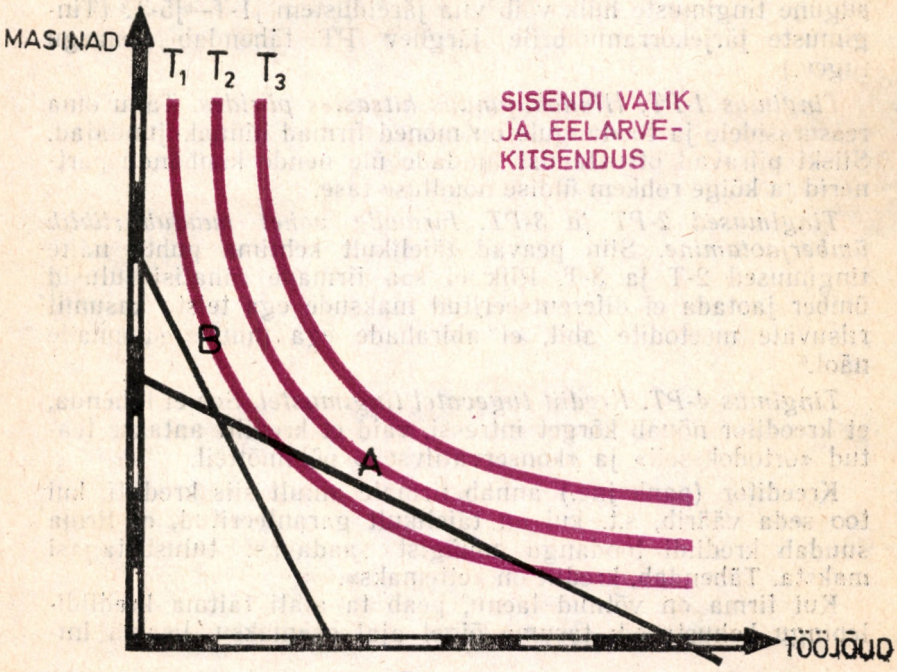

4

Et hinnad on eksogeensed, võivad nad tuua firmale nii hävingut kui õnne, mõlemal juhul on see firma enese hea või halb õnn. Kui halb, ei aita keegi hädast välja; kui hea, ei riisu keegi sissetulekuid.

Järeldus j5-T. Firma nõudlus. Eelloetletud järeldused koos viitavad sellele, et firma nõudlus ressursside järele on piiratud. See on tihedas sõltuvuses ressursside ostuhinnast, firma jooksvatest ja loodetavatest tuludest, müügituludest. Joonisel 4 väljendab nõudluse piiratud iseloomu see, et saavutatavad on ainult punktid eelarvejoonel või sellest allpool. Firma võib osta ainult niipalju masinaid ja tööjõudu, kui eelarvekitsendus lubab.

PEAAEGU TUGEV EELARVEKITSENDUS

Igas tegelikus majandussüsteemis toimivad nähtused, mis nihutavad eelarvekitsendust eespool kirjeldatud puhtast tugeva kitsenduse juhust eemale. Allpool vaatleme, mis tingimustel on eelarvekitsendus peaaegu tugev, s.t. küllalt tugev. Viimati nimetatut näitavad järeldused. Eelarvekitsendus on peaaegu tugev, kui ta põhjustab eelmise osa järeldused j1-T—j5-T. Me rahuldume teatud piisava hulga tingimustega; ka mõni teistsugune tingimuste hulk võib viia järeldusteni j1-T—j5-T. (Tingimuste järjekorranumbrile järgnev PT tähendab peaaegu tugev.)

Tingimus 1-PT. Hinnakujundus kitsastes piirides. Tänu oma ressurssidele ja toodangule on mõned firmad hinnakujundajad. Siiski piiravad otsustamist hindade üle nende kaubanduspartnerid ja kõige rohkem üldise nõudluse tase.

Tingimused 2-PT ja 3-PT. Firmade vahel puudub riiklik ümberjaotamine. Siin peavad täielikult kehtima puhta näite tingimused 2-T ja 3-T. Riik ei saa firmade rahalisi tulusid ümber jaotada ei diferentseeritud maksude ega teiste kasumit riisuvate meetodite abil, ei abirahade ega muude summade näol.[6]

Tingimus 4-PT. Krediit tugevatel tingimustel. See ei tähenda, et kreeditor nõuab kõrget intressi, vaid et krediiti antakse teatud «ortodoksseil» ja «konservatiivseil» põhimõtteil.

Kreeditor (pank jne.) annab firmale ainult siis krediiti, kui too seda väärib, s.t. kui on täielikult garanteeritud, et firma suudab krediidi toodangu müügist saadavast tulust tagasi maksta. Tähendab, krediit on «ettemaks».

Kui firma on võtnud laenu, peab ta alati täitma krediidilepingu kohustused: tasuma õigel ajal osamaksu, lisama int-

ressi vastavalt lepingule. Krediidilepingust kinnipidamist nõutakse seaduse täie rangusega.

Ostja oma suutmatusega kaupade eest tasuda ei saa sundida müüjat krediiti andma, kui pole eelnevat lepingut.

Tingimus 5-PT. Välisinvesteering tugevatel tingimustel. Firma seesmisi rahalisi ressursse võivad täiendada omanike investeeringud. Nendega võib finantseerida ainult tehnilist progressi ja firma laiendamist ning suurenenud sissetulekud peavad need kulutused katma. Ootamatute finantsraskuste ületamiseks väliseid rahalisi ressursse kasutada ei saa.

Püüame hoiduda kordamisest. Eelnevas osas öeldu veenab lugejat selles, et järeldused j1-T—j5-T peavad paika ka käesoleval juhul. Siiski peab lisama, et nii rangelt ei saa neid võtta kui teoreetiliselt puhta näite puhul. On tõsi, et tingimused 2—3 ei ole muutunud: riiklik vahendite ümberjaotamine on endiselt välistatud. Teatud raskused võivad tekkida tingimuste 1, 4 ja 5 puhul. Nende sisuks on nähtused, mille kohta ei saa öelda lihtsalt «jaa» või «ei». Näiteks ei saa me öelda, et krediiti antakse eranditult tugevatel või nõrkadel tingimustel. On ka vahepealseid võimalusi. Samasugune situatsioon valitseb hinna kujundamisel või võtmisel ning välisinvesteeringute tingimuste tugevuse või nõrkuse määramisel.

NÕRK EELARVEKITSENDUS PUHTAL KUJUL

Vahepealseid näiteid vaatleme hiljem, praegu jätame need kõrvale ning uurime teist äärmust.

Millal võib öelda, et eelarvekitsendus on muutunud täiesti nõrgaks, et ta ei kammitse *ex ante* kuidagi firma valikuvabadust? Vaatame üle eelmainitud viis tingimust. (Seekord lisame järjekorranumbrile tähe N.) Tegelikult jätkub ka ühest tingimusest või isegi selle osast, et kitsendust nõrgaks muuta, kuigi tavaliselt esineb mitu tingimust korraga.

Tingimus 1-N. Hinnakujundus. Suurem osa firmasid on hinnakujundajad, mitte hinnavõtjad. Enamikule neist ei ole hind eksogeenne.

Teoreetiliselt võib see turuga seonduda kahte moodi — nii ressursside kui ka toodangu hinna kaudu. Praktikas on eelarvekitsenduse nõrgendajaks tavaliselt viimati nimetatu. Firma saab oma suurenenud kulutused ostja kaela määrida. Vabade kokkuleppehindade korral võib-olla sellepärast, et müüja on tugevam kui ostja. (Näiteks on tugev monopolistlik müüja silmitsi paljude hajali ostjatega või kroonilise defitsiidiga, mis võimaldab tal hinda dikteerida.) Firma võib mõjutada hinda,

mille algselt on määranud administratiivne võim, sest firmal on selle otsusele suur mõju.

Kulutuste kestev ladumine ostja õlgadele on võimalik põhiliselt asjaolu tõttu, et rahaliselt väljendatud kogunõudlus ei ole rangelt piiratud, vaid kohaneb rohkem või vähem passiivselt kulude kasvuga.

Tingimus 2-N. Maksusüsteem on nõrk. Selle iseloomulikud jooned on järgmised:

a) maksude määramise korda mõjutab firma;
b) soosinguosalisena võib teda maksudest vabastada või nende tasumist edasi lükata;
c) makse ei koguta rangelt.

Tingimus 3-N. Vabad riiklikud vahendid. Firma võib saada neid mitmesugusel kujul:

a) kontributsioon investeeringute laiendamiseks tagasimaksu kohustuseta;
b) pidevalt makstavad subsiidiumid kestva kahjumi kompensatsiooniks või mõne tegevuse soodustamiseks pikema perioodi vältel;
c) *ad hoc,* ühekordsed subsiidiumid juhusliku kahjumi tasakaalustamiseks või mõne tegevuse toetamiseks.

Tingimus 4-N. Krediidisüsteem on nõrk. Ta ei järgi «ortodoksseid» või «konservatiivseid» põhimõtteid.

Firmale antakse krediiti isegi siis, kui ei ole täit garantiid, et ta selle oma müügituludest plaanikohaselt tagasi maksaks. Krediit ei ole rangelt «ettemaks», tema andmine ei ole otseses seoses loodetud toodangu ja müügiga.

Firma võib jätta krediidilepingus märgitud tagasimaksukohustuse täitmata. Veelgi enam, ressursside ostjana võib firma tagasimaksmise müüjaga eelnevalt kokku leppimata omavoliliselt edasi lükata.

Tingimus 5-N. Välisinvesteering nõrkadel tingimustel. Juhul, kui firma kuulub riigile, ei saa seda eristada tingimusest 3-N, mis käsitleb vabu riiklikke vahendeid. Samasugust nähtust võib tähele panna eraettevõttes: omanik paigutab firmasse raha omaenese ressurssidest mitte firma arendamiseks ja suurendamiseks, vaid finantsraskustest väljasaamiseks.[7]

Nüüd võime vastandada nõrgast ja tugevast eelarvekitsendusest tulenevaid järeldusi ja nähtusi.

Järeldus j1-N. Püsimajäämine. Firma püsimajäämine ei sõltu ainult võimest katta ressurssidele minevad kulutused müügituludest. Isegi kui esimesena mainitud ületavad kestvalt viimaseid, võib neid tasakaalustada maksust vabastamise, riiklike subsiidiumide, nõrga krediidiga jne. Erinevus toodangult saadava tulu ja tootmiskulude vahel ei ole elu ja surma küsimus.

Järeldus j2-N. Kasv. Tehniline progress ja firma kasv ei

sõltu ainuüksi võimest suurendada investeerimiseks vajalikke raharessursse seesmistest akumuleeritud summadest (kas rahast, s.t. eelmistelt kasumitelt saadud säästudest, või tugevatest investeeringulaenudest, mis tuleb hiljem omaenese tulude tagasi maksta). Arendamisele ja laiendamisele tehtavateks lisakulutusteks vajalikke raharessursse võib anda riik vabade subsiidiumide või nõrga investeeringukrediidi näol.

Järeldus j3-N. Kohanemine hindadega. Firma ei pea kohanema hindadega ühel või teisel allpool nimetatud põhjusel.

1. Eelarvekitsendus ülalmainitud tingimuse 1-N tagajärjel on nõrgenenud ja firma ei ole hinnavõtja, vaid selle kujundaja. Võtame näite, kus firma saab mõjutada oma toodangu müügihinda. Ei maksa tähele panna ressursside relatiivseid hindu. Ükskõik kui palju nad ka ei muutuks, ikka on võimalik toodangu müügihinda kohandada nii, et see kataks ressursside hinnatõusu.

2. Kui esimene meetod ei toimi ning firma osutub hinnavõtjaks, ei pea ta siiski kohanema hindadega ressursside ja toodangu kombinatsiooni muutes. Kui ta hindu eirab ja selle tagajärjel kahjumit kannab, kompenseerivad selle maksude kustutamine, riiklikud subsiidiumid, krediidi tagasimaksmise tähtaja pikendamine, nõrkadel tingimustel antud erikrediit jne.

Firma püsimajäämine ja kasv ei sõltu hindadest. Firma reageerib hindadele ainult oma soovi kohaselt. Kui ta ei soovigi neid tähele panna, võib ta ikkagi püsida ja isegi laieneda.

Firma võib vastata hinnamuutustele tegutsemisega, tehes sobiva muudatuse ressursside ja toodangu kombinatsioonis. See muudab nii hangitud ressursside kui ka kauba tegelikku kvantiteeti, mõjutades seega firma rahalist olukorda. Niisama hästi võib firma tegutseda teisel viisil, püüdes mõjutada ostu- ja müügihindu ning finantsregulaatoreid (makse, riiklikke subsiidiume, krediiditingimusi jne.).

Esimesel juhul tegutseb firma tootmissfääris, teisel juhul — juhtimissfääris. Esimesel juhul tegutseb ta tehases, teisel juhul kantseleis, maksuametis või pangas. Esimesel juhul on tegevuse põhielemendiks toodang — ressursside ja toodangu kombinatsiooni kohandamine uuele olukorrale. Teisel juhul on põhielementideks palved, kaebused ja kauplemine — teiste sõnadega, katsed manipuleerida nendega, kellest olenevad maksuvabastused, subsiidiumid, nõrk krediit jne.

Eelarvekitsenduse nõrgenemine ei välista esimest reaktsiooni, kuid ei suru seda ka peale, pakkudes samal ajal laia tegevusvälja ja isegi kiusatusi teisele.

Järeldus j4-N. Ebakindlus. Firma ei riskeeri üksi. Ta jagab riski riigiga. Kui olud on soodsad, ei saa ta loota, et lisakasum temale jääb, ilmselt võetakse see ära. Aga kui tal pole õnne ning ta ei suuda kohaneda tingimustega, võib ta kanda taga-

järjed üle kellelegi teisele — hindade tõstmise kaudu ostjale, kreeditorile või otse riigile.

Firma rahaline olukord ja tema eelarvekitsendus kannatab kahekordse ebakindluse all. Üks on see, mis jälitab iga firmat (isegi seda, kus on tegemist tugeva eelarvekitsendusega): hinnad ja turg on ebakindlad. Aga ebakindlust põhjustab ka firma rahaliste sissetulekute pidev ümberjaotamine, sest firma ei tea iialgi täpselt, kui palju riik temalt ära võtab või juurde annab.

Järeldus j5-N. Firma nõudlus. Eeltoodud järeldused tähendavad seda, et firma nõudlus ressursside järele on peaaegu küllastumatu. See ei olene ei ressursside ostuhinnast ega firma jooksvast või loodetavast tulust. Loodetakse, et varem või hiljem suudab ta katta ressursside maksumuse, kui aga toodangult saadavad tulud pole küllaldased, kaetakse ressursside maksumus väliseist finantsallikaist.

Niisiis, nõrgal eelarvekitsendusel ei õnnestu siduda firma tegevust tegeliku maailmaga — tootmise ja kaubandusega. *Nõrk eelarvekitsendus, vastupidiselt tugevale, ei suuda toimida efektiivse käitumiskitsendajana ning eksisteerib ainult kui arvestuslik suhe.*

Vaatame veel kord joonist 4. Tugeva kitsenduse puhul on eelarvejoon katkematu. Ta näib olevat kivist, nõrga eelarvekitsenduse puhul võib seda kergesti venitada nagu kummipaela. Sellepärast ei määra ta kindlaks punktide A või B asukohta. Otsustaja ei saa moodustada ressursside ja toodangu kombinatsiooni hindadega kohandudes.

ÜKSIKTOIMED JA ÜLDINE KÄITUMINE

Eelmistes osades vaatlesime tegureid, mis tugevdasid või nõrgendasid firma eelarvekitsendust. Need tegurid mõjutavad firma elu mikrotasandil miljonite üksiktoimete kaudu. Leiavad aset objektiivsed sündmused, mida on subjektiivselt tajunud firma otsustajad. Otsustajaid mõjutavad nende oma kogemuste kõrval ka tähelepanekud teiste firmade kohta. Kõik need kogemused kokku moodustavad ootused. Eelarvekitsenduse tugevus või nõrkus peegeldab seda, mida firmajuht ootab tulevikult. Mida rohkem ta loodab firma eksistentsi ja kasvu sõltuvusele ainult toodangu hindadest ja müügituludest, seda rohkem ta respekteerib eelarvekitsendust ja seda tugevam see on. Mida vähem lootusi ta neile paneb, seda kergemalt ta kitsendust võtab ja seda nõrgem see on.

Järelikult, nagu eespool märgitud, ei pruugi kitsenduse puhul kehtida ainult üks kahest erinevast väärtusest: kas tugev või nõrk. On olemas ka vahepealsed astmed, seda kahel põhjusel.

Esiteks, üks või teine otsustaja ise võib loota vahepealsele väärtusele. Teiseks, ühe süsteemi piires paiknevate erinevate otsustajate ootused võivad varieeruda, üks arvestab tugeva eelarvekitsendusega, teine nõrgemaga.

Esineb ka tendentse, mis viivad ühetaolistele ja ekstreemsetele ootustele. Kui mõni sagedamini ettetulev juhtum jätab nõrga eelarvekitsenduse mulje ja kui tema sagedus ületab kriitilise piiri, hakkab avalik arvamus pidama kitsendust nõrgaks.

Eelarvekitsenduse tugevuse aste on vaadeldav ja mõõdetav. Et tegemist on kompleksse nähtuste kogumiga, ei saa seda kirjeldada üksiku erilise näitaja abil. Seda saab mõõta ordinaalselt[8], mitu näitajat koos.

Pikema perioodi vältel vaatlusi tehes võib mingite konkreetsete sotsiaalsete tingimuste jaoks kehtestada firma eelarvekitsenduse tugevuse süsteemisisese normaaltaseme.

TÄHELEPANEKUID KAPITALISTLIKU JA SOTSIALISTLIKU MAJANDUSE KOHTA

Siiani oleme oma uurimuses vaadelnud eelarvekitsendust abstraktsetel tingimustel. Me tahtsime viimistleda analüütilisi vahendeid (mõisted, põhjuse ja tagajärje suhted, vaatluse ja mõõtmise põhimõtted jne.) ajalooliselt teostunud spetsiifiliste süsteemide uurimiseks. Nüüd püüame meie kasutuses olevate anaalüütiliste vahendite abil seda ülesannet lahendada.

Kõigepealt teeme mõned märkused firma eelarvekitsenduse tugevuse kohta *kapitalistlikus* majanduses. Erinevused maade vahel on märkimisväärsed, kuid pikale perioodile tagasi vaadates hakkab silma ühine suundumus.

Tugeva kitsenduse normaaltase näib olevat nihkunud: *suund on nõrgenemise poole.* Täielikku tugevust oma absoluutses puhtuses ei ole vist kunagi eksisteerinud, kuigi kapitalistlik süsteem 19. sajandil oma aja arenenud maades sellele absoluutsele ekstreemsele punktile lähenes. Pankrot oli tõeline, põhjaläinud firmat ei aidanud keegi ning edukamad võistlejad purustasid ta hoolimatult. Pankrotistunud ärimehe isiklikke asju müüv vannutatud hooldaja ja vangistatud võlgnik olid tugeva maksu- ja krediidisüsteemi sümbolid. Üksikud erandid — raudtee, laevandus, kindlustus, mõned koloniaalkaubandusega tegelevad suured kompaniid — välja arvatud, olid firmad väiksemat sorti: hinnad kujunesid tegelikult anonüümses turukonkurentsis ning olid oma tekkelt firma jaoks eksogeensed.

Klassikalise kapitalismi algperioodist alates on leidnud aset tähtsad muutused ning need nihutavad eelarvekitsendust «täie-

liku tugevuse» punktist üha kaugemale. Kuigi nad on teada, kordame siiski üle.

Majandus on ülimalt kontsentreerunud; asutatakse hiigelkorporatsioone. Need ei ole enam hinna võtjad, vaid selle kujundajad. Eelarvekitsenduse seisukohast on see üks põhitegureid. Suur kapitalistlik korporatsioon on võimeline reageerima ressursside hinna muutusele mitte ressursside ja toodangu kombinatsiooni kohandamisega, vaid toodangu hinna kohandamisega tegelikele kulutustele pluss loodetav hinnalisa. Oma hinnakujundusvõimega garanteerib ta peaaegu automaatselt firma säilimise.

Ajalooline kogemus juhib kogu ühiskonna, mitte ainult otseselt tööpuudust kannatavate tööliste, vaid ka kapitalistide ja teiste ühiskonnakihtide tähelepanu tööhõivele. Pankrot ei ole ainult kapitalistist omaniku probleem, ta mõjutab alati ka tööhõivet. Suletava tehase tööline vallandatakse. Mis veelgi tähtsam, nagu näitab nüüdisaegne majandusteadus, tekivad akseleraatori- ja multiplikaatoriefektid: iga pankrot vähendab kogunõudlust, ohustades sellega tööhõivet ka teistes kohtades. Sellesse ei ole segatud ainult omanikud, vaid ka ametiühingud, ning peaaegu kogu ühiskond sunnib riiki päästma ohustatud firmat: talle tuleb anda maksusoodustusi, subsiidiume, krediiti valitsuse garantiidega. Vahel võtab päästeaktsioon natsionaliseerimise vormid. Riigi protektsionistlik sekkumine kasvab paljudel aladel. Riik kaitseb kodumaiseid kompaniisid, mis rahvusvahelises võistluses alla jäävad. Mitmel sotsiaal-poliitilisel põhjusel subsideerib ta kasutut toodangut ja teenuseid.

Firma kasv ei sõltu ainult tema edust atomistlikul turul, vaid ka võimust: äripartnereile avaldatavast survest, pangasuhetest ja viimasena, kuigi mitte vähem tähtsana, riiklike otsuste tegemisele, maksudele, subsiidiumidele ja valitsuse korraldustele avaldatava mõju ulatusest.

Krediidipõhimõtted on nõrgenenud: Keynesi vaimus kalduvad nad kõrvale «konservatiivsetest» ja «ortodokssetest» printsiipidest. Teatud tingimustel peetakse eelarvedefitsiiti lubatavaks ja isegi soovitavaks.

Kordame, et kõik eespool loetletud nähtused on täielikult teada nii marksistlikust kirjandusest kui ka mittemarksistide töödest.[9] Siin oleme nad kokku võtnud vastavalt ühele kriteeriumile: tahtsime näidata, et kõik need protsessid aitavad kapitalistliku firma eelarvekitsendust nõrgendada. Tänane kapitalistlik firma ei reageeri olukordadele ainult tootmistegevuse kaudu. Mida suurem ja võimsam firma, seda paremini meie vaatluse tulemused sobivad. Firma võib mõjutada oma elu mitmel muul viisil: hinnakujundusest keskvõimude «masseerimiseni».[10]

Mis puutub kapitalistliku firma eelarvekitsenduse tugevus-

astmesse, siis üldist teoreemi anda ei saa. Tugevuse normaaltase on igal maal erinev, sõltudes kontsentratsiooniastmest, riigi majanduslikust aktiivsusest ja teistest sotsiaalsetest teguritest. Ka varieerub ta ühe firma piires: on erinev võimsa ja nõrga firma puhul. On olemas sfääre, kus eelarvekitsendust võib pidada ikka veel «peaaegu tugevaks», ja teisi, kus ta on «mitte väga tugev» või «küllalt nõrk», aga mitte kuskil pole eelarvekitsendus kapitalismi tingimustes saavutanud täisnõrkust koos firma püsimajäämise automaatsete garantiidega.

Käesoleva artikli ülesanne ei ole kapitalistliku majanduse positsioone detailsemalt analüüsida. Me oleme asja uurimisel nii süvitsi läinud ainult selleks, et vältida moonutatud võrdlemist. Me võime võrrelda abstraktsel pinnal defineeritud teoreetilisi näiteid: «puhas tugev», «peaaegu tugev» ja «puhas nõrk» kitsendus. Me võime ka võrrelda üht reaalset süsteemi teise reaalse süsteemiga. Sel juhul peame kapitalistliku nüüdisfirma empiiriliselt jälgitavat käitumist võrdlema sellega, mis on empiiriliselt jälgitav ka sotsialistliku firma juures. Viimati mainitu suhtes on meie hüpoteesid järgmised.

1. Traditsioonilises sotsialistlikus majanduses (enne majandusreformi) on firma eelarvekitsendus nõrk.

2. Osaliselt detsentraliseeriv reform, nagu 1968. aastal Ungaris, nihutas mõningal määral firma eelarvekitsenduse tugevuse normaaltaset. Firma eelarvekitsendus tugevnes pisut, aga ainult pisut. Vähemalt 1979. aasta lõpuni jäi ta põhiliselt peaaegu nõrgaks.[11]

3. Eelarvekitsendus ei ole iga firma jaoks ühtmoodi nõrk. Ta on suhteliselt nõrgem eelistööstusharudes ja suuremates ettevõtetes.

Ei ole juhus, et nimetasin eeltoodud ideid hüpoteesideks, aga mitte väideteks, isegi kui seda tõendavad sajad kogemused ja toetavad ka Ungari majandusalastes ajakirjades ilmunud artiklite andmed.[12]

Edaspidi tuleb teha empiirilisi lisauurimisi, enne kui lugeda hüpoteesid täielikult tõestatuks. Hüpoteesi 2 paikapidavus tõestati 1979. aasta lõpuks, eelarvekitsenduse tugevuse probleem jäi lahtiseks kuni 1980. aasta alguseni. On teada, et üks põhilisi ideid, mis õigustas 1980. aasta juhtimissüsteemi kasutuselevõtmist, oli tugevdada raha- ja krediidisüsteemi ning ka majanduslikku survet firmale.

Eelarvekitsenduse tugevuse või nõrkuse normaaltaset ei saa muuta kuust kuusse. Nagu oleme rõhutanud, on tegemist käitumisreegliga, inimese käitumist kujundavad kauaaegsed kogemused, pikaajaline vaatlus ja sissejuurdunud kombed. Ärijuhid peavad ise kaua aega korduvalt eksperimenteerima või tähele panema, mis toimub nende kolleegidega, et näha kahjumi tõelist olemust, võimatust eelarvekitsendusest üle astuda, firma

elu, surma ja kasvu sõltuvust rahalisest seisundist, et see juurduks sügavalt nende teadvusse ning juhiks peaaegu alateadlikult nende otsustusi nagu tingrefleks. Sellepärast võib 1980. a. juhtimissüsteemi kohta käiva arvamuse formuleerida alles kahe, kolme või viie aasta pärast.

EELARVEKITSENDUS JA KASUMIMOTIIV

Kokkuvõtteks võib öelda, et palju rohkem küsimusi jääb lahtiseks, kui õnnestub ära vastata. Oleme põhjuste-tagajärgede ahelast välja rebinud ainult ühe lüli. Me ei ole saanud pikalt diskuteerida tegurite üle, mis tegelikult määravad eelarvekitsenduse tugevuse või nõrkuse normaaltaseme, samuti ka selle kitsenduse võimaliku nihke suuna üle.

Teisest küljest ei ole me näidanud nõrga (või küllalt nõrga) eelarvekitsenduse võimalikke tagajärgi: kuidas ta mõjutab firma kohanemisvõimet, nõudlust ja varustatust, majanduse tasakaalu, defitsiidi teket jne.

Põikamata siin kõigi nende probleemide juurde, piirdun ainult ühe märkusega. Need, kes on kursis majanduse juhtimissüsteemi reformide kohta käiva kirjandusega, panid tähele, et puudutasime mitmeid selles kirjanduses ulatuslikult käsitletud probleeme. Reformidispuudi fookuses oli neis seostes «kasumiaje», selle artikli keskpunktis on «eelarvekitsenduse nõrkus». Asi poleks mainimist väärt, kui tegu oleks ainult terminoloogilise erinevusega. Sel puhul võiks artiklit süüdistada asjatus terminoloogia muutmises.

Käesoleval juhul ei ole tegemist ainult sõnade muutmisega, vaid erinevustega arutluse loogikas ja selgitavate tegurite tähtsuse järjekorras. Fakt, et firma omanikud, ärijuhid ja töölised on huvitatud kasumitõusust, ei tingi iseenesest nende käitumist. Kui kasumiaje on kombineeritud tugeva eelarvekitsendusega, suunatakse jõupingutused tegevusele tootmissfääris. Kasumiaje kombineerimine nõrga eelarvekitsendusega annab võrdse tähtsuse manipuleerimisele finantsmuutujatega, hinnatõusule, riiklike annetuste jahtimisele jne.

Sotsialistliku firma seisundile on äärmiselt tähtis direktorile makstava kasumiosa suuruse ja palga suhe. Teatud tähtsus on ka valemil, mille alusel töölistele osakasumit jagatakse, või sellel, kuidas materiaalse ergutamise fondid või kasumilt makstavad maksed on seotud kasumiga. See kõik on tähtis, kuid mitte esmatähtis. Tugeva eelarvekitsenduse puhul ei ole direktor kasumi suhtes ükskõikne, isegi kui tema isiklik osa lühema aja jooksul null oleks, sest ta on samastanud end oma firma püsimise ja laiendamisega ning tema karjäär sõltub

tema alluvuses oleva firma edukuse astmest. Me ei taha muuta terminoloogiat, vaid juhtida tähelepanu faktile, et põhiküsimuseks nii teoreetilises kui ka praktilises majanduspoliitikas ei ole ergutamise tegelik vorm, vaid firma püsimise ja kasvu regulatsioon ning firma ja riigi vahelised suhted, mis on nende nähtustega seotud.

MÄRKUSED

1. Niipalju kui ma tean, tutvustas seda vene majandusteoreetik Slutski oma klassikalises töös kodumajapidamise kohta [170].
2. Isokvant tähendab võrdset hulka.
3. «Arvestuslikku identsust» kui mõistet saab selgitada näite varal. Ettevõtte tulud ja kulud aasta jooksul ei ole ühesugused. Tulud võivad olla kuludest suuremad või väiksemad. Teisest küljest peavad kõik antud aastal ettevõtte käsutuses olevad raharessursid (kaasa arvatud kasutada oleva sularaha vähenemine) igal juhul võrduma ükskõik mis eesmärgil kasutatava raha kogusummaga (kaasa arvatud kasutatava sularaha juurdekasv). See suhe rõhutab võrdsuse säilitamise vajalikkust ja nii me räägimegi identsusest. Niikaua kui kompanii hoiab oma arveldused korras (ning märgib korralikult tulud, kulud ja alg- ning lõppbilansi), peavad aset leidma sedalaadi identsused.
4. Eksogeensete ja endogeensete hulkade vahel võib ainult suhtelist vahet teha ning mõista neid mingi mudeli suhtes. Endogeensed muutujad otsustab mudel ise, eksogeensed viiakse mudelisse väljastpoolt.
5. Tingimused 4-T ja 5-T annavad abstraktsed tingimused, mida võib tõlgendada ainult muutumatu majanduse tingimustes, s. t. lihtsa taastootmise korral. Nad on vajalikud tugeva eelarvekitsenduse puhta näite defineerimisel. Hiljem me pöördume selle juurde tagasi.
6. See tingimus jätab välja ainult rahaliste sissetulekute ümberjaotamise firmade vahel. See on sobitatav sissetulekute ümberjaotamisega riigi poolt erinevate rahvastikurühmade vahel, kus ühtedelt võetakse kõrgeid makse ja teistele antakse rahalist toetust.
7. Näiteks, kui perekonna äripidamises esineb raskusi, võivad omanikud neid leevendada, kasutades isiklikku varandust (mida piirab loomulikult selle hulk).
8. Mõisteid *«ordinaalne»* ja *«kardinaalne»* ei saa siin täpselt selgitada. Illustreerime nende erinevust näite varal. Kiirus, millega keegi jookseb, on *kardinaalne* hulk: see, kes jookseb 100 meetrit 10 sekundiga, jookseb tõesti 2 korda kiiremini kui see, kes kulutab 20 sekundit. Teisest küljest, punktid, mis antakse iluuisutamisvõistlustel, on *ordinaalne* hulk: kohtunikud otsustavad, kuidas hinnata nende ees olevat võistlejat teistega võrreldes (samal võistlusel või mujal nähtuna). Punktid loovad võistlejate reastamise järjekorra, kuid keegi ei saa öelda, et 5,8 punkti saanud võistleja on 2 korda parem kui see, kes sai 2,9 punkti.
9. Kapitali kontsentreerumise ajaloolist tähtsust rõhutas esimesena Marx, hiljem mõjutas see Hilferdingi, Lenini ja Luxemburgi mõtteviisi.
10. Suure firma osa hinnakujundajana rõhutati esmakordselt ebatäielikku võistlust käsitlevas kirjanduses, alguse tegid Robinsoni ja Chamberlini tööd. Galbraithi töö nüüdisaegse kapitalistliku korporatsiooni ja riigi suhetest äratas suurt huvi [65].

Valitsuse aktiivse majanduspoliitika teoreetiline lähtekoht, mida järgiti täieliku tööhõive huvides, on Keynesi tegevuse tulemus; selles suhtes Keynesi poolt või vastu rääkivat kirjandust on küllaga. Eriti tuleb mainida neoliberaalset koolkonda: Hayekit, Friedmani ja nende järgi-

jaid, kes, nostalgiliselt meenutades klassikalist vabaturuaega, osutavad teravalt nõrga eelarvekitsenduse mitmele aspektile [52].

11. Seda hüpoteesi toetab kaudselt järgnev võrdlus. Esmalt tsiteerin Ameerika nädalalehe artiklit Jaapani kohta: «Majanduse aeglase kasvu, välisvõistluse ja jeeni kiire tõusu kombinatsioon on paljudele kompaniidele saatuslikuks osutunud... möödunud aastal (1977) läks pankrotti rekordiline arv kompaniisid — 18 000... transformatsioon võib olla valuline...» (Nagorski, A. [138].) Ungaris, vastupidi, allutati hinnaplahvatuse järel finantsilise rehabiliteerimise protsessile üks või kaks firmat.

12. Nende hulgast tahaksime osutada järgmistele: Deák, A., ed. [39], Deák, A. [37], Faluvégi, L. [47], Fenyővári, I. [51], Szabó, B. [175], Tallós, G. [183] ja Vincze, I. [197].

PATERNALISMI ASTMED

SISSEJUHATUS

Minu uurimused ei sea eesmärgiks sotsialistliku majanduse sotsiaalsete suhete ja poliitilise ning võimustruktuuri detailset analüüsi.

Me arutleme sotsialismi põhiolemuse ühe külje — riigi ja firma suhete üle, eeldamata seejuures, et meie järeldused oleksid üldkehtivad.

Kõnealune teema on valitud seepärast, et ta aitab mõista defitsiidiprobleemi.

Alustame arutlust analoogiast: uurime majandussuhteid *vanema ja lapse vahel.* Toome selleks viis «puhast» näidet.

4. aste:[1] *naturaalsed hüved — passiivne vastuvõtt.* Vastsündinu ja mõnekuune beebi ei oska oma soove sõnades väljendada. Vanemad varustavad teda toidu ja riietega «natuuras», rahuldades kõik materiaalsed vajadused.

3. aste: naturaalsed hüved — väljendatud aktiivselt. Laps elab ikka veel perekonnas, kes varustab teda kõigega «natuuras». Aga nüüd oskab ta juba rääkida ning oma soove väljendada. Ta saab palju asju, ilma et ta neid paluks: vahel ta küsib, vahel esitab nõudmise. Ja sõltub vanemate iseloomust, kas nad panevad maksma oma tahte või lähevad lapsega kompromissile, täites tema soove. Vanema ja lapse vahel leiab aset tõeline «kaubatehing».

2. aste: rahaline toetus. Laps on kasvanud suureks ja lahkunud kodunt, kuid ise veel elatist ei teeni. Näiteks on ta üliõpilane väljaspool oma kodulinna. Tema ülalpidamiskulud tuleb ikka veel vanematel katta, nüüd juba kindla summa näol, millest peab jätkuma. Kui tahetakse rohkem kulutada, peab juurde küsima. Palved, nõudmised, vastuseis, kompromiss ja tingimine ei ole lakanud, vaid nihkunud teisele tasandile: arutelu objektiks on toetuse suurus.

1. aste: iseseisev-abistatav. Laps on kasvanud suureks ja teenib ise elatist. Põhiliselt jätkub tal enese ülalpidamiseks. Kui ta teenib rohkem, saab ka rohkem kulutada. Aga tema vanemad on elus ning valmis andma talle toetust, niipea kui ta seda küsib või olukord nõuab.

0. aste: iseseisev-omaette. Kunagine laps on suureks kasvanud, tema vanemad ei ole enam elus. Tema finantsolukord sõltub täielikult teenistusest. Kui kitsas käes, ei aita rahaliselt teda keegi. Tuleb loota ainult iseendale.

Eelloetletud viit tüüpjuhtumit nimetame edaspidi *paternalismiastmeteks.* Tegelikkuses võib esineda ka teistsuguseid võimalusi, tihti tuleb ette puhaste tüüpjuhtude kombinatsioone. Mainitud viiest astmest jätkub, et meie mõttekäiku illustreerida.

FIRMA KOHT SOTSIALISTLIKUS MAJANDUSES

Jätame nüüd analoogia ja pöörame tähelepanu majanduselu analüüsile. Asendame oma formuleeringus vanemad riigiga ja lapse mikroorganisatsiooniga — firmaga, eelarvelise asutusega või kodumajapidamisega.[2] *Riigi ja mikroorganisatsiooni suhetes valitsev paternalismiaste*[3] *on süsteemi olemuse tähtis iseloomustaja.*

Paternalismiastmete majandusliku tõlgenduse esitame konkreetses näites firmast sotsialistlikus majanduses.[4] Meie väited on kokku võetud tabelis. Read illustreerivad paternalismi viit astet. Tabelis on ka veerud: vasakpoolsed näitavad, kuidas firma saab jooksvaks tootmiseks vajalikud ressursid, parempoolsed — millest tulevad investeeringud. Vasakpoolsed veerupaarid näitavad seisundit majandusliku juhtimise traditsioonilise süsteemi tingimustes enne reformi, parempoolsed — reformijärgselt. Parempoolseid veerge täites näeme tingimusi, mis on tekkinud 1968. aasta Ungari reformi tulemusel. Märk «+» tabelis näitab, et antud paternalismiastet rakendatakse ressursi paigutamisel[5], märk «++» näitab, et see aste on ülekaalus või tüüpiline. Uurime nüüd tabelit rida-realt.

4. aste: naturaalsed hüved — passiivne vastuvõtt ja 3. aste:

Tabel

Riigi ja firma suhted sotsialistlikus majanduses

Paternalismiaste	Jooksvas tootmises kasutatud ressursid		Investeeringud	
	Enne reformi	Pärast reformi	Enne reformi	Pärast reformi
4. Naturaalsed hüved — passiivne vastuvõtt	+		+	
3. Naturaalsed hüved — väljendatud aktiivselt	++		++	
2. Rahaline toetus				++
1. Iseseisev-abistatav		++		++
0. Iseseisev-omaette				

naturaalsed hüved — väljendatud aktiivselt. Mõlemas astmes paigutab keskvõim ressursid firmasse naturaalsel kujul normeeritud skeemi järgi, ilma et raha tõeliselt vahendajarolli mängiks.

4. aste on äärmuslik juhtum: ta esindab keskvõimu diktaati, mis ei võta arvesse kasutajaid või nende arvamuste tõsist põhjendatust. Traditsioonilise juhtimissüsteemi tingimustes on see aste end varieeruvalt ilmutanud igal ajalooperioodil, igal maal ja igas piirkonnas. Traditsioonilisele perioodile kõige tüüpilisem on 3. aste nii oma jooksvate kulude kui ka investeeringute osas. Keskvõim teeb otsuse, kuid võtab seejuures arvesse ka kõnealuse firma soove. Kui firma ei ole eraldatud ressurssidega rahul, palub ta neid juurde, esitades meelevaldse nõudmise või «masseerides», et soov täidetud saaks. Majandusliku juhtimise selles vormis on laialt tuntud nähtus, mida nimetatakse «plaani kauplemiseks». Keskvõimud tahavad võimalikult rohkem toodangut võimalikult väheste kulutustega. Selle üle kauplemine käibki.

2. aste: rahaline toetus.[6] Firma elus mängib see tähtsat rolli alles pärast reformi, investeeringute paigutamise puhul. Niisugune suhe tekib riigi ja firma vahel juhul, kui investeerimisprojekt realiseeritakse firmas eneses või ta on firma poolt algatatud, aga teda finantseeritakse eranditult riigi kesksetest allikatest. Investeeriv firma tahab rohkem raha, kuna otsustajad kas keelduvad firma palvest või nõustuvad sellega.

1. aste: iseseisev-abistatav. See on reformijärgses majanduses kõige levinum aste.[7] Jooksvad kulud tehakse kas täielikult või peaaegu täielikult selle põhjal. Vastavalt üldtuntud põhimõttele on firma «isemajandav üksus». Ta peab katma oma kulud toodangult saadavatest tuludest. Ta elab omaenese sissetulekust. Kui siiski tekib finantsraskusi, aitab riik ta mõnd liiki rahalise toetusega hädast välja. Me vaatlesime seda nähtust eespool, analüüsides eelarvekitsenduse tugevust ja nõrkust.

Samalaadne on situatsioon investeeringutega, mis kaetakse firma enese rahalistest allikatest.[8] Firma suudab katta kulud omaenese tuludest. Kui siiski tekib rahalisi raskusi — oletame, et tõstetakse plaanilisi makseid —, aitab riik firma hädast välja. Sel juhul ei ole finantsraskused investeerimisprojektile takistuseks.

Ungari majanduselus on saanud tavaks, et kui majanduses tekib rahalisi raskusi — mõnes tootmisharus teatud toodangu valmistamisel, väliskaubanduses —, tuleb riik appi, kandes raskused üle oma eelarvesse. Selles avaldub paternalismi 1. aste.

0. aste: iseseisev-omaette. See rida on tabelis tühi. Ei enne ega pärast reformi elluviimist ole tekkinud olukorda, kus firma sõna otseses mõttes üksi oleks pidanud raskustest jagu saama.

TENDENTSID JA VASTUTENDENTSID

Praegu riigi ja mikroorganisatsiooni vahel valitsev paternalismiaste on sotsiaalsete suhete tähtis element. Seetõttu annab tabel 1 kasulikke näpunäiteid sotsialismi struktuuri tundmaõppimiseks.

Paternalismi 0. aste on Friedmani — Hayeki koolkonna ideaal. Tõtt öelda ei ole 0. aste täie järjekindlusega esinenud isegi kapitalistlikus süsteemis, mis põhineb eraomandusel ja iseseisvatel mikroorganisatsioonidel. 19. sajandi keskpaiga Inglismaa oleks võinud sellele läheneda, kuid tänapäeva kapitalism on sellest lahti ütelnud. Riik sekkub majandusellu mitmeti. Näiteks aitab ta paljudel juhtudel paternalistlikul viisil välja firmasid, kes kannavad kahjumit ja on pankroti äärel: antakse riiklikku tagatist, soodsatel tingimustel laenu, tehakse maksusoodustusi, võimaldatakse võib-olla ka otsest rahalist toetust. Tööpuuduse kasvu perioodidel avaldavad ametiühingud valitsusele survet, et raskuses olevale firmale toetust saada, töökohti säilitada. Friedmani pooldajad süüdistavad Keynesi mõttekaaslasi riigivõimu tugevdamise pärast, mis summutab võistluse ja «loodusliku valiku»[9], Keynesi ideed on majanduspoliitikuid silmanähtavalt mõjutanud. Siiski oleks ekslik arvata, et ideede teaduslik kallak oleks nii tugevasti mõjunud, kui sotsiaalne areng poleks selleks pinda ette valmistanud ja Keynesi nõuandeid poliitikuile vastuvõetavaks teinud. Täiesti omapead jäetud atomistlik võistlus mikroorganisatsioonide vahel on muutunud võimatuks, sest meie päevil on tootmine ülimalt kontsentreeritud, riigibürokraatia kasvanud ning saamas veelgi võimsamaks.[10] Mõttetu on loota, et valijaile tuginev valitsus oma rahvale ütleks, et tööpuudus, hinnad, majanduslik kasv jne. on majanduse sisemised asjad ning et tema, valitsus, nende eest ei vastuta. Enesestmõistetavalt peab valitsus majandusliku olukorra eest vastutama — ta võib ainult valida erinevate eesmärkide ja majanduspoliitiliste vahendite vahel. *Siit on selge, et varem või hiljem arenevad firma ja riigi vahel välja enam või vähem paternalistlikud suhted.*[11]

Kui niisugune olukord valitseb tänapäeva kapitalismis, peab see *a fortiori* olema samasugune ka sotsialismisüsteemis.

Tootmisvahendite sotsialistliku omandusega kaasneb riigivõimu aktiivne roll majanduses. Aktiivsus võib olla piiratud või kaugeleulatuv, kuid ta on alati olemas.

Keskvõim kannab vastutust majandusliku olukorra eest, kuid samal ajal püüab kasutada iga vahendit oma arsenalist, mis kuidagi kasu võiks tuua.[12] Sotsialistlikus majanduses kasvab laiutav ja mõjukas mitmetasandiline kontrolliaparaat, mis vastavalt omaenese seadustele aina tugevamaks läheb. Selle liikmed samastavad end oma tööga ning see annab neile hoogu

majanduselu kursi aktiivseks muutmiseks. Kõik see selgitab, miks paternalistlikud tendentsid ilmuvad «ülevalt». Neid tendentse täiendavad paternalisminõuded «altpoolt».

Madalama astme majandusjuhid — firmade juhatus — suhtuvad paternalismi vastakate tunnetega: nad soovivad seda, kuid samas protesteerivad selle vastu. Esialgu vaatame, miks nad seda soovivad. *Paternalism tähendab täielikku ohutust ja kaitset.* Kui firmat tabab õnnetus, leevendab riik selle mõju või kompenseerib kahjud täielikult. See on äärmiselt julgustav tunne. Ta mitte ainult ei garanteeri firma püsimist, vaid tagab ka selle kasvu firma enese rahalisi vahendeid kasutamata, firma aga peab rahalise toetuse õnnestunud hankimist enesestmõistetavaks.

Vaatleme nüüd vastupidist tendentsi. Mitmed mõjurid viivad süsteemi paternalismi ekstreemsetest astmetest eemale. Siin pöörame tähelepanu neist kolmele.

Esimene on madalama astme juhtide sõltumatusenõue. Me just rõhutasime, et nende tunded on vastuolulised. Sellal kui nad võtavad meelsasti vastu paternalistliku süsteemi loodud ohutuse, nuriseb nende hinge teine pool kõrgema võimu üle, kes end järjekindlalt nende tegevusse segab ning neid üle hooldab. Teadmine, et kõike tuleb paluda, loob alaväärsustunde. Nad eelistaksid tugineda omaenese jõule. See on reformi üks liikumapanevaid jõude, mis nihutabki suhteid riigi ja firma vahel küpsuse ehk, teisisõnu, paternalismi madalamate astmete poole.

Äsja kirjeldatuga on tihedalt seotud *teine faktor,* mis töötab paternalismi taandamise suunas: *rahva ja kõrgema juhtkonna üldine rahulolematus madalama astme juhtide initsiatiivipuudusega.* Pöördume tagasi analoogia juurde. On teada, et vanemate poolt ülekaitstud laps muutub passiivseks ja abituks. Ta harjub otsustega, mis tehakse tema eest, ja raskustega, mis ületatakse tema eest. Paternalismi nõrgemate astmete «kasvatuslik efekt» majanduselus on täpselt samasugune. Passiivsus, kaeblemine raskuste üle, riigilt abi palumine, selle asemel et omaenese algatusel raskustega toime tulla, on üldtuntud ja laialt levinud nähtus. Selle nähtuse põhjuste ja tagajärgede äratundmine kallutab avalikku arvamust detsentraliseerivate reformide suunas.

Eespool nimetatud kaks faktorit on seotud majandusjuhtide käitumisega. Nimetagem ka *kolmandat, organisatsioonilist* probleemi. Nagu nägime, on paternalismi kõrgemad astmed majanduselus seotud jaokaupa eraldamisega. Ressursse ja tooteid saab firmadele, eelarvelistele asutustele ja kodumajapidamistele eraldada administratiivselt seni, kuni ühiskond on suhteliselt vaene ning tootmine ja tarbimine on vähe diferentseeritud. Niisuguses situatsioonis on naturaalsel kujul jaotamine kerge

ülesanne. Kui tootmise ja tarbimise diferentseerumine süveneb, muutub kõikide ressursside jaokaupa eraldamine üha raskemaks.

Varem või hiljem muudab diferentseerumine vajalikuks otsustamise ja informatsiooni tähelepandava detsentraliseerimise, mis viib mikroorganisatsioonide suuremale iseseisvumisele.

Paternalismi ekstreemsetele vormidele vastutöötavate mõjurite efektiivsust näitab seegi fakt, et 4., kõrgeim aste (naturaalsed hüved — passiivne vastuvõtt) ei suutnud säilitada oma dominantset rolli suhetes riigi ja firma vahel pikema perioodi vältel.

3. aste (naturaalsed hüved — aktiivne väljendus) on riigi ja firma suhetes olnud valitsev juba pikemat aega. 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate algul teostatud reformid püüdsid läheneda paternalismi alumistele astmetele. Ungaris on saanud domineerivaks 1. ja 2. aste.

Nagu selle osa alguses rõhutatud, esineb majanduses igas suunas toimivaid tendentse. Ajaloo käik näitab, missugune neist millisel maal valitsevaks saab.

PATERNALISM JA EELARVEKITSENDUSE NÕRGENEMINE

Pöördume ettekuulutustelt tagasi reaalsusse. Vastavalt tabelile 1 iseloomustavad paternalismiastmed 1—3 sotsialistlikke firmasid ja võib lisada, et ka eelarvelisi asutusi. (Tegelik jaotamine võib maade lõikes või perioodi erineda.) Kui see nii on, tekib küsimus, kuidas on paternalism seotud defitsiidiga.

Kahe nähtuse ühiste joonte avaldumisvormiks on nõrk eelarvekitsendus. Paternalismi 0. aste viitab täiesti tugevale eelarvekitsendusele. Mis ka firma finantstasakaaluga ei juhtuks, riik ei sekku: ta kogub seaduses ettenähtud maksud ja ongi kõik. Ta ei tunne firmale kaasa ega aita teda hädast välja; kui firma läheb pankrotti, on see tema oma asi.

Paternalismi 1. aste tähendab, et kui firmat tabavad rahalised raskused, aitab riik teda maksusoodustustega, soodsail tingimustel antud laenuga, tooraine hinna alandamisega, kannab kahju või lubab tema toodangu hinnatõusu. See aitab nõrgal või isegi kahjumit kandval firmal laieneda.

Kui paternalistlik sekkumine leiab aset ühel juhul sajast, ei oska firma seda oodatagi. Kui sekkumised on sagedased, siis firma käitumisnormid ainult sellele lootusele rajanevadki.

See on nähtus, mida me eelmises uurimuses nimetasime nõrgaks eelarvekitsenduseks. *Paternalism on eelarvekitsenduse nõrgenemise otsene seletus.* Kui nõrgenemine aset leiab, ilmutavad end mitmesugused defitsiidiga seotud nõudmised: kül-

lastamatu materjalivajadus ja tendents materjali varuda, küllastamatu tööjõuvajadus ja tendents tööjõudu koguda, küllastamatu investeerimisnälg jne.

Selle raamatu esimeses uurimuses kirjeldasime imamismudelit, kus pumpajateks olid firmad ja eelarvelised asutused. See on paternalismiga seotud kahel viisil. Üht just äsja selgitasime: paternalism nõrgendab firma nõudmisel finantspiiranguid (kraan ei pea). Sellepärast pumpab ostjafirma müüjalt niipalju kui võimalik. Veelgi enam, nagu oleme korduvalt märkinud, toimib hierarhiline mitmetasandiline kontrollsüsteem. Võtame nüüd paternalismi 1. astme kõrval arvesse ka 2. ja 3. astme. *Firmad ja eelarvelised asutused ei pumpa ainult «horisontaalselt» neilt firmadelt, kes neid ressurssidega varustavad, vaid ka «vertikaalselt» oma kõrgemalseisvalt organisatsioonilt.*[13] Igapäevases keeles kasutatakse vanema ja lapse vahelistest suhetest rääkides just seda väljendit: laps «pumpab» oma vanematelt. Kui ta on väike, palub ta rohkem šokolaadi ja jäätist, kui ta on suurem, palub ta rohkem taskuraha, veel hiljem vajab ta perekonnalt suuremat toetust oma esimese korteri või esimese auto soetamiseks. Samasugune pumpamine ilmneb ka paternalistlikes suhetes firma ja tema kõrgemate ülemuste vahel. Kui ülemus jagab materjali ja tööjõudu naturaalsel kujul, püüab firma või eelarveline asutus saada kõike maksimaalselt. Kui eraldatakse raha (2. aste), kiirustavad firmad ja eelarvelised asutused saama suurimat rahasummat. Pumbata võib, nagu vanema ja lapse suhetes, mitmeti: paremal juhul veenvate argumentidega, halvemal juhul kaeblemise või «masseerimisega».

Nagu eeltoodust näha, *on olemas tihe seos rangelt piiritletud majandusnähtuste (nõrk eelarvekitsendus, küllastamatu nõudlus, «horisontaalne ja vertikaalne pumpamine») ja institutsiooniliste nähtuste (paternalismi kõrgemad astmed) vahel: viimati mainitu seletab suuresti eelnevat.*

MÄRKUSED

1. Järgneva arutluse huvides kasutame siin numbreid kahanevas järjekorras.
2. Nagu teisigi näiteid, ei tule ka seda täht-tähelt võtta. Vanemad varustavad lapsi materiaalsete hüvedega, mis on vanemate endi teenitud, aga riik tegeleb ümberjaotamisega. Siin me ei arutle sotsiaalse rikkuse allikate või üldise riigiteooria üle, vaid vaatleme mõningate riigi ja mikroorganisatsiooni vahelistes suhetes esinevate joonte piiritletud sisu. Neist joontest aitab aru saada suhete analoogia vanema ja lapse vahel.
3. Sõna «paternalism» esineb mitmes töös. Vt. näiteks, Graaf, J. de V. [68] ja Papandreou, A. G. [151]. Meie kasutame terminit veidi teises tähenduses kui eespool mainitud töödes.
4. Ruumi kokkuhoiu mõttes ei käsitle me paternalismi erinevaid astmeid suhetes riigi ja eelarvelise asutuse ning kodumajapidamise vahel.

5. Paigutamine ja jaotamine. Ökonoomikas tähendab see ressursside (nagu töö ja investeeringud) jagamist võimalike kasutusalade vahel. Sõna «jaotamine» tähistab sissetuleku ja omandi jagamist üksikisikute, sotsiaalsete gruppide, klasside ja majandusfunktsioonide vahel.
6. See aste on ülekaalus keskvõimu ja eelarveliste asutuste vahelistes suhetes.
7. Vaata Bauer, T. [18] ja Falusné-Szikra, K. [45].
8. Tähtsat osa mängivad krediidimahutused ja finantseerimine riigieelarvest ning firma oma allikatest. Eksisteerivad ka kombineeritud vormid. Mitmesugused konkreetsed finantseerimisvormid võib paigutada veelgi detailsemalt jaotatud paternalismiastmete skeemi. Meie piirdume kõige tähtsama väljatoomisega.
9. Vt. näiteks F. Hayeki tööd: Friedman, M. — Hayek, F. A. et al. [52].
10. Seda on sugestiivselt kirjeldatud N. Kaldori artiklis [90]. Ta märgib tulu suurenemise erilist rolli detsentraliseeritud süsteemi hävitajana ning rõhutab riigi suurenevat aktiivsust kasvu kindlustamisel.
11. Seda nähtust tunneb marksistlik kirjandus ammu: viimasel ajal on seda hakanud tunnustama ka teised koolkonnad. *Galbraith, J. K.* [64] näiteks räägib seoses sellega «bürokraatlikust sümbioosist».
12. Vt. Tardos, M. [185].
13. Vastavalt M. Tardosele [185]: «Firmad näevad riigis lüpsilehma, aga riik, vaatamata kõigile keskvõimu lubadustele, ei suuda teha peaaegu mitte midagi niisuguse suhtumise ületamiseks.»

BÜROKRAATIA JA TURG

Käesoleval artiklil on kaks eesmärki. Esimene neist seisneb selles, et väljendada mõningaid teoreetilisi ideid ja maha märkida analüütilisi suundi turu ja bürokraatia vahekorra uurimisel. Teiseks eesmärgiks on anda nimetatud probleemi käsitlemisega omapoolne panus majandusreformi üle käivasse diskussiooni. Artikkel on kokkuvõte ulatuslikust uurimistööst.[1] Samal ajal tingib artikli piiratud maht aga seda, et mitmeid sügavaid ja keerulisi probleeme on vaid riivamisi puudutatud.

NELI KOORDINEERIMISMEHHANISMI

Käesolevas artiklis käsitletakse koordineerimist kahe või enama indiviidi või organisatsiooni suhete reguleerimisena. Vaadeldakse mitte ainult tootmistegevuse juhtimise ning hüvede jaotamise ja vahetamisega seotud probleeme, vaid ka erinevaid sotsiaalsete suhete vorme. «Koordineerimise» sünonüümina võib kõnesoleval juhul kasutada terminit «jaotusmehhanism». Koordineerimine tähendab mitmesuguste tegevusliikide sisendi ja väljundi jaotamist. Teoreetilise analüüsi raames eristatakse nelja tüüpi koordineerimist. Nende iseloomulike põhijoonte väljatoomiseks kasutatakse kolme tunnust.

Bürokraatlik koordineerimine[2]

1. Indiviidide või organisatsioonide vahel esineb vertikaalne side, alluvus. Kõrvuti mikroprotsesside otsese bürokraatliku juhtimisega vahetute ülemuste poolt osaleb koordineerimises kaudselt kogu mitmetasandiline hierarhia.

2. Indiviididel ja organisatsioonidel on seaduslikult sanktsioneeritud administratiivse sunni näol motiivid koordineeriva isiku või organisatsiooni käskude ja keeldude täitmiseks. Vertikaalsed sidemed on püsivad ja institutsionaliseeritud, seda tunnistatakse nii «ülal» kui «all».

3. Suhted ei pea tingimata olema monetariseeritud. Kui nad aga toimuvad raha vahendusel, siis on alluv isik või organisat-

sioon rahaliselt sõltuv kõrgemalseisvast isikust või organisatsioonist.

Turu kaudu koordineerimine

1. Müüjate ja ostjate (indiviidide või organisatsioonide) vahel valitsevad horisontaalsed seosed, õiguslikust seisukohast on mõlemad pooled võrdsed.

2. Motiiviks on suurema rahalise kasu saamine. Puhtal kujul on turul tegemist vabade hindadega, millega on nõus nii müüjad kui ostjad.

3. Tehingud toimuvad alati raha vahendusel. See on ainuke koordineerimisvorm, mis peab olema tingimata monetariseeritud.

Eetiline koordineerimine

1. Organisatsioonide või indiviidide vahel on horisontaalsed sidemed nagu turu kaudu koordineerimiselgi.

2. Koordineerimises osalejate motiivid pole kindlaks määratud ei administratiivse sunniga ega rahalise kasu sooviga. Koordineerimine võib olla seotud vastastikuse abiga, aga see võib olla ka altruistlik. Jätame praegu lahtiseks küsimuse sellest, millised moraalsed printsiibid võivad olla motiiviks. Seda liiki koordineerimine vajab pikemaajaliseks toimimiseks kinnistumist kommetes või traditsioonides ning nende printsiipide muutumist moraalinormideks kõigi osavõtjate jaoks.

3. Reeglina ei ole tehingud monetariseeritud (erandiks võivad olla teatud summadena tehtavad kingitused).

Agressiivne koordineerimine

1. Juhtivate ning alluvate indiviidide või organisatsioonide vahel on vertikaalsed sidemed. Selles mõttes meenutab see mehhanism bürokraatlikku koordineerimist.

2. Alluvaid motiveeritakse soovitud tehinguid või muudatusi ette võtma jõu abil. See on omavoli, mis jääb väljapoole seadust ja moraali. Just see eristab agressiivset koordineerimist bürokraatlikust, sund ei ole institutsionaliseeritud. Seetõttu on sellel suhtel pigem juhuslik kui pidev iseloom.

3. Tehingud võivad toimuda nii raha vahendusel kui ka ilma rahata.

Esitatud nelja koordineerimisvormi illustreerimiseks toon kaks näidet. Esimeseks näiteks on maakasutuse korraldamine. *Bürokraatliku* koordineerimise korral jagavad riigivõimud maakasutajatele maad. *Turu kaudu koordineerimisel* ostetakse maa või selle kasutamise õigus raha eest. *Eetilise koordineerimise* puhul lepivad vabale maale pretendeerijad omavahel kokku, kes kui palju maad saab, maaomanik kingib maa kellelegi teisele jne. *Agressiivne koordineerimine* leiab aset siis, kui maa võetakse eelmiselt kasutajalt ära.

Teise näitena toome erasõidukite liikluse koordineerimise. *Bürokraatliku koordineerimise* korral antakse ametlikud liiklus-

eeskirjad, nende täitmist kontrollitakse. *Turu kaudu koordineerimisel* seatakse sisse maks auto parkimise, teatud teelõikude igakordse kasutamise eest jne. *Eetilist koordineerimist* tähendab see, kui teedel vabatahtlikult üksteise huve arvestatakse. *Agressiivsel koordineerimisel* piiravad sõidukijuhid ettekavatsetult ja omavoliliselt üksteise huvisid, sunnivad pidurdama, tõuklevad teel jne.

Lisame ülal esitatud klassifikatsioonile ja näidetele mõned üldisemat laadi märkused. Suuremas osas sellel teemal kirjutatud töödes klassifitseeritakse kõigepealt vaadeldavad organisatsioonid vastavalt kasutatud kriteeriumidele, hiljem aga vaadeldakse mõne tüüpilise organisatsiooni käitumist. Erinevalt sellest uurime meie käesoleval juhul juhtimisprotsessi. Koordineerimismehhanism võib mõnel juhul haarata väga laia tegevuste spektrit (näiteks vaadeldakse riiklike ettevõtete tootmis- ja realiseerimistegevust direktiivse planeerimise raamides). Juhtimine võib aga hõlmata ka ainult mõnda üksikut tegevusliiki, näiteks erasõidukite liikluse koordineerimine.

Analüüsi käigus käsitleme me mitte niivõrd objekte või tegevusi, vaid eelkõige inimestevahelisi suhteid, s. o. sotsiaalseid suhteid. Ülesandeks on välja töötada koordineerimise poliitökonoomia. Arvan, et meie teadus on alles selle ülesande lahenduseni viiva teekonna alguses. Tegin katse anda koordineerimise täielik klassifikatsioon.[3] See on täielik selles mõttes, et iga mikroprotsessi vahetu juhtimine toimub koordineerimisliigi või nende kombinatsiooni kaudu.[4] Pole veel eksisteerinud ühiskonda, kus kõiki tegevusi oleks koordineeritud ainult mingi ühe liigi abil. Kõige vanemateks koordineerimisliikideks on eetiline ja agressiivne koordineerimine, kuid ka bürokraatlik ja turu kaudu koordineerimine on iidsed.

Elus esinevad kõik neli koordineerimisliiki kõrvuti. Teatud piirini on nende toimevaldkonnad eristatavad, kuid järk-järgult liigid põimuvad üha tihedamalt. Ajaloost on teada arvukalt erinevate koordineerimisliikide kombinatsioone, neid tekib ka kogu aeg juurde.

Sageli läheb üks liik teiseks üle. Eetiline koordineerimine asendub bürokraatliku koordineerimisega siis, kui eetilised normid institutsionaliseeritakse õiguslike normidega. Sealjuures lakkab vastavate normide täitmine olemast südametunnistuse asi, see tagatakse mitmesuguste sanktsioonidega, mille rakendamiseks ilmub bürokraatiaaparaat.

Esineb ka teine ajalooliste ümberkujunduste vorm: eetiline koordineerimine asendub turu kaudu koordineerimisega. Sel juhul astub moraalsete põhjustega motiveerimise asemele rahalise kasu järgimine.

Veel üheks ajalooliseks üleminekuvormiks on agressiivse koordineerimise asendumine bürokraatliku koordineerimisega.

Avalik omavoli institutsionaliseeritakse ja muudetakse juriidiliselt sanktsioneeritud bürokraatlikuks sunniks.

Võib aset leida aga ka vastupidine muundumine, kus seadusandlike normidega reguleerimine, s. t. bürokraatlik koordineerimine läheb üle avalikuks omavoliks.

Edasise uurimistöö oluliseks vormiks on ajalooline ja sellega seotud põhjuslik analüüs. Väga tähtis on välja selgitada, millises ajaloolises situatsioonis ja millistes sotsiaalsetes oludes kerkib esile üks või teine koordineerimisliik, aga samuti, missugused on nende proportsioonid ja erikaal erinevate koordineerimisliikide kombinatsioonides. Käesoleval juhul ei jõua me igakülgse ajaloolise ja põhjusliku analüüsi juurde, piirdume tagasihoidlikumate sissejuhatavate märkustega.

BÜROKRAATIA PÜSIVUS

Esimene küsimus, millele püüame vastust leida, kõlab: kas tänapäeva Ungaris bürokraatliku koordineerimise osa kasvab, jääb samaks või kahaneb? Me ei otsi siin üksikute koordineerimismehhanismide omavahelisi proportsioone, vaatleme ainult bürokraatliku koordineerimise dünaamikat.

Bürokraatia ulatust on raske mõõta. Hinnates tema muutumist mitmesuguste näitajate aegridadena, võib täheldada, et paljud neist ilmutavad püsivat stabiilsust. Kuskil ei leia me langustendentsi, täheldada võib kas samal tasemel püsimist või kasvu. See näitab bürokraatliku koordineerimise erakordset püsivust situatsioonis, kus on toimunud majanduse detsentraliseerimist taotlenud sügav reform. Eriti tahaks tähelepanu juhtida võrreldavates hindades (millest on välja lülitatud inflatsioon) väljendatud kulutustele bürokraatia ülalpidamiseks. Siin tasub meenutada Parkinsoni, kes oma raamatus näitas, et samal ajal kui Briti koloniaalimpeerium kahanes, koloniaalbürokraatiaaparaat hoopis kasvas. Ungaris on nähtavasti tegemist Parkinsoni seaduse kohaliku variandiga: tootmise kasvutempo on oluliselt aeglustunud, bürokraatiaaparaat aga kasvab. Mis on selle põhjuseks? Kuidas seletada seda, et bürokraatia kasv on osutunud pöördumatuks protsessiks? Pretendeerimata kõikehõlmavusele, eristan nelja põhjuslikku tegurit.

1. Bürokraatlikul koordineerimisel on kalduvus pidevalt «täiustuda». Bürokraatia tegeleb sotsiaalseid mikroprotsesse reguleerivate reeglite võrgu loomisega. Kui see võrk pole küllalt tihe, võib mõni tegevus sellest välja jääda, läbi libiseda. Siis võetakse vastu otsus teha reeglite võrk tihedamaks. Võime seda nimetada bürokraatia kalduvuseks enesetäiustamisele:

ükskõik millist üldist ettekirjutust üha täiendatakse järjest uute ja detailsemate insruktsioonidega.

Toon selle kohta kaks näidet. Esimene on hindade ja sissetulekute reguleerimise valdkonnast. 1979. aastal andis Ungari RV kaubandusministeerium korralduse moodustada hindade stabiliseerimise fond. Kui kauplemistingimused nõuavad, peab ettevõttel olema tagatis ka hindade alandamiseks. Sellise fondi moodustamine pidi võimaldama kompenseerida ettevõtetel hindade alandamise tõttu saamata jäävat tulu. Idee on iseenesest täiesti mõistlik. Kuid kohe sekkus ka bürokraatia: see, mis on lubatud, peab olema kohustuslik... Hindade stabiliseerimise fondi moodustamine tehti kohustuslikuks kõigile ettevõtetele, määrati detailselt kindlaks, kui suuri eraldisi sellesse fondi üks või teine ettevõte peab tegema. Firmalt «Trial» (kaupleb mänguasjadega) nõuti 0,8%, firmalt «Amfora» (klaasnõud) 0,7%, firmalt «Pert» (paberikaubad) 0,2%, kooperatiivilt «Ecclesia» (küünlad, raamatud, pildid jms.) 0,6% tuludest jne. Kui fond osutus liiga suureks, keelati selle arvelt tulusid täiendada, kui aga fond osutus liiga väikeseks, tehti korraldus selle täiendamiseks ettevõtte tulude arvelt.

Teine näide on juhtide materiaalsest stimuleerimisest. 1980. aastal andis Ungari RV Kaubandusministeerium eeskirja selle valdkonna reguleerimiseks. Eeskirjas leidsid kajastamist kõikvõimalikud nüansid, mida tuli preemiate määramisel arvestada. Nende hulgas olid mõned täiesti konkreetsed «ülesanded» alates energia kokkuhoiust, paljulapseliste perekondade ja pensionäride vajaduste rahuldamisest kuni mitmesuguste varude vähendamiseni. Eeskirjas olid täpselt kindlaks määratud vastavate koefitsientide ülemised ja alumised piirid. Segakaupadega kauplevatele ettevõtetele oli ülemiseks piiriks 4% palgafondist, laenutus- ja turismifirmades ainult 3,5% jne. Võib tuua kümneid samasuguseid näiteid.

2. *Bürokraatia laienemine varem reguleerimata aladele.* Kui eelmises punktis käis jutt bürokraatia intensiivsest kasvust, siis nüüd tuleb tegemist tema ekstensiivse kasvuga. *Kui mingis ühes valdkonnas surutakse bürokraatia tagaplaanile, siis tugevneb tema mõju mõnes teises valdkonnas.* Nähtus meenutab seda, mis juhtub pärast vähkkasvaja kirurgilist eemaldamist organismi ühest kohast — kasvaja metastaasid arenevad edasi ja ta levib organismi teistele elunditele.

Bürokraatia levimise probleem avaldus teravalt pärast 1968. aastat. Bürokraatlike instruktsioonide väljatöötamise mehhanism eemaldati tootmise vahetu juhtimise valdkonnast. Tõtt öelda püüab ta aga sinna üha tagasi hiilida. Veelgi olulisem on see, et metastaasid levivad ettevõtete tulude reguleerimise valdkonda. Rahandusministeerium uuris regulaatoreid, mis mõjutavad ettevõtte kasumi kujunemist. Tuli välja, et kasumit

mõjutavad 228 nn. reguleerivat elementi (s. o. bürokraatliku sekkumise liiki). Kümned riiklikud asutused kasutavad oma õigust anda või võtta, see tähendab aga aktiivset sekkumist kasumi kujunemisse.

3. Defitsiit ja administratiivne jaotamine. Defitsiidi tingimustes, kui turu kaudu koordineerimine ei suuda täita nõudmise ja pakkumise tasakaalustamise ülesannet, ilmutab end kas agressiivse koordineerimise mehhanism («kellel jõud, sellel õigus») või osutub hädavajalikuks bürokraatlik sekkumine. Tekib surnud ring: bürokraatlik reguleerimine viib vältimatult liignõudlusele, s. t. tarbijad loodavad sel viisil oma positsioone kindlustada, fondeerimine tekitab aga ka akumuleerimist, s. t. suurenevad tarbijate käsutuses olevad finantsressursid. Nõudlus muutub peaaegu piiramatuks, defitsiit aga püsivaks. Sellise pideva defitsiidi olemasolu korral muutub administratiivne jaotussüsteem vältimatuks.

Võib tuua palju näiteid riikliku elamufondi administratiivsest jaotamisest kuni ikka veel eksisteerivate tooraine ja materjali kvootideni. Värskeimaks näiteks on valuutadefitsiit. Äkitselt on elavnenud ja hakanud kiiresti kasvama Läänest tuleva impordi ja konverteeritava valuuta kasutuse bürokraatlik reguleerimine, ekspordiülesannete jagamisel on hakatud avaldama administratiivset survet.

4. Huvi bürokraatia kõrvaldamise vastu. Ungaris on kõik bürokraatia vastu, ja ometi ei arene see vastasseis massiliseks liikumiseks. Tekib küsimus — miks? Mõnes valdkonnas on bürokraatliku koordineerimise säilimisest huvitatud eelkõige bürokraatiaaparaat, kes seda valdkonda kontrollib. Just see tagab talle võimu ja prestiiži ning inimesed on väga harva valmis sellest vabatahtlikult ja suure rõõmuga loobuma. Bürokraatliku koordineerimise säilimisest on aga huvitatud ka need, kellele on kasulik sealjuures toimuv tulude ümberjaotamine, ja need, kes loodavad sellest kasu saada tulevikus. Paljude riiklike organisatsioonide jaoks tähendab see, et nendest sõltub, kas ettevõtted saavad kasumit või mitte — suurt võimu. Samuti on riiklike organisatsioonide jätkuvast mõjust huvitatud need ettevõtted, kes saavad kasu tulude ümberjaotamisest.

Majandusjuhtide hulgas on palju neid, kes pooldavad detsentraliseerimise ja turu kaudu koordineerimise osatähtsuse tõusu. Nii mõnedki on aga reformiprotsessile ustavad seni, kuni see pole veel jõudnud valdkonda, mille tegevust nad loodavad ka tulevikus bürokraatlike vahenditega reguleerida — erandina reeglist. Et igal majandusjuhil on oma mõjusfäär, siis on ka igal bürokraatia positsioonil tugev kaitse. Peale selle võivad mingi positsiooni kaitsjad arvestada ka nende tugeva toetusega, kes saavad selle positsiooni valdamisest kasu. *Sel-*

les seisnebki bürokraatia ohjeldamise paradoks: vaatamata üldistele bürokraatiavastastele meeleoludele, võitlevad suured jõud bürokraatliku koordineerimise üksikute positsioonide säilitamise eest.

KOLM ERINEVAT ARVAMUST

Nagu juba öeldud, pole bürokraatia tegevusvaldkond kuni tänase päevani vähenenud. Vaatamata sellele leidub palju inimesi, käesoleva artikli autor nende hulgas, kes arvavad, et tuleb võidelda bürokraatia piiramise nimel. Samal ajal puudub üksmeel, kuidas seda teha. Esitame järgnevalt selle kohta kolm vaatepunkti.

Ilma bürokraatiata ja ka ilma turuta? Pärast ühte diskussiooni purskas noor naissotsioloog välja oma arvamuse: «Vihkan nii bürokraatiat kui turgu!» Arvan, et talle ei meeldiks ka agressiivne koordineerimine. Siit võib teha loogilise järelduse, et ta eelistaks eetilist koordineerimist. Selle seisukoha pooldajaid on rohkem kui üks. Minu arvates pole see mehhanism (oma äärmistes vormides) praegu vastuvõetav. Industriaalühiskonnaeelsel ajal, eriti primitiivsetes ühiskondades, oli eetilise koordineerimise osatähtsus palju suurem. Sel ajal oli mitmesuguseid tegevusi oluliselt lihtsam koordineerida. Ühiskond ei liikunud pika aja jooksul eriti kuhugi, oli palju püsivam. Niisugustes tingimustes kuulus ühe ja sama tegevuse rutiinsele kordamisele, traditsioonidele, kommetele palju suurem osa. Moraalses plaanis oli ühiskond palju ühetaolisem kui praegu.

Tänaseks on kõik oluliselt muutunud. Tehnilise progressi ja üha diferentseerituma tööjaotuse tõttu on koordineerimine muutunud palju keerulisemaks. Majandus ja ühiskond elavad üle kiireid muutusi, kommete ja traditsioonide stabiilsus kahaneb. Täheldatakse sügavaid konflikte erinevate sotsiaalsete gruppide ja kihtide moraalsete põhimõtete vahel. Nüüd pole nendevaheliste suhete reguleerimine enam usu ja lootuse küsimus: kas eetiline koordineerimine võib olla sellistes tingimustes domineeriv? Empiiriliselt on üsna kerge tõestada, et eetilisel koordineerimisel ei ole üheski tänapäeva sotsiaal-majanduslikus süsteemis domineerivat rolli ega saagi olla. Mulle näib, et meie päevil on eetiline koordineerimine küllaltki ebastabiilne. Paljudes valdkondades, kus praegu leiab aset eetiline koordineerimine, «kommertsialiseerub» see varem või hiljem või asendub bürokraatliku koordineerimisega, halvimal juhul aga tõrjub agressiivne koordineerimine ta välja. Vaakumit ei saa olla! Seal, kus puudub järsk ja tugev bürokraatlik või turu kaudu

koordineerimine ning eetiline koordineerimine osutub liiga nõrgaks, murrab läbi agressiivne koordineerimine.

Näib nii, et eetilise koordineerimise roll on eriti oluline järgmistes valdkondades:

— protsessid, kus ei bürokraatial ega turul ole valdavat osa (võimalik, et ei saagi olla); siia kuulub näiteks partneri valik abiellumisel — ka see on koordineerimine;
— eetiline koordineerimine võib ilmneda kui täiendav komponent bürokraatlikule või turu kaudu toimuvale koordineerimisele; parimal juhul võib eetilise koordineerimise kaudu saavutada seda, et bürokraatia või turg oleksid «ausad».

Vaatamata sellele et eetilisele koordineerimisele ei maksa väga suuri lootusi panna, vajab ta igakülgset toetust. Tingimata on vajalik, et perekond, kool, massiinformatsioonivahendid kutsuksid üles omakasupüüdmatusele, vabatahtlikule koordineerimisele, tähelepanule üksteise suhtes.[5] Samal ajal tuleb eetilisele koordineerimisele anda täiesti teine hinnang siis, kui keegi ootab temalt rohkemat, arvab ja sunnib ka teisi arvama, et tootmise juhtimine võib tugineda peamiselt eetilisele koordineerimisele. See on naiivne donkihhotlus, mis tavaliselt assotsieerub nostalgiaga möödunud aegade kui palju «eetilisemate», «rohkem ühiskonna üldisele kasule orienteeritute» järele. Lõppkokkuvõttes võivad need naiivsed vaated anda isegi kahjulikku efekti, sest nad ei lase inimestel näha tõelist dilemmat: missugune osa anda bürokraatiale, missugune turule. Need ja ainult need mehhanismid on tugevateks ja kaalukateks alternatiividеks.[6]

Bürokraatia täielik kõrvaldamine? Sellest vaatekohast ettekujutuse saamiseks tsiteeriksin oma peaaegu kolmkümmend aastat tagasi kirjutatud artiklit pealkirjaga «Juurime bürokraatia välja!»[7]. Paljud peavad seda ka praegu õigeks. Mis puutub minusse, siis arvan, et see seisukoht ei kannata mingit kriitikat.

Turu suured plussid on hästi teada, see tagab tundliku infosüsteemi. Stimuleerimine on aga automaatselt seotud informatsiooniga, kusjuures mitte ainult positiivne stimuleerimine (edu eest premeerimine), vaid ka negatiivne (karistus halva töö eest). Kes ei kohane ja ei hoia kokku, selle kõrvaldab konkurents varem või hiljem turult. Eriti oluliseks momendiks on sealjuures see, et tarbijal on turul hiigelsuur mõju, tootja ja müüja peavad tähelepanelikult nõudlust jälgima. Selle kõrval on turul aga ka palju puudusi. Mitmete funktsioonidega ei saa turg hakkama. Ka need on üldtuntud, seetõttu on olemas ühiskondlik vajadus turu puuduste kõrvaldamiseks. *Sellega koos eksisteerib ka ühiskondlik vajadus bürokraatliku koordineerimise järele.* See ühiskondlik vajadus on samuti põhjuseks, miks

bürokraatia säilib. Nii on kapitalistlikus ühiskonnas, ent veel tugevamini ilmutab vajadus bürokraatia järele end sotsialistlikus ühiskonnas. Pretendeerimata täielikkusele, kriipsutaksin alla kolm momenti. Esiteks, *turu puudused majanduslikul koordineerimisel.* Mõnel tegevusel võivad olla kahjulikud tagajärjed, mida turg ei arvesta kulutustena, teised tegevused võivad olla ühiskonnale tervikuna kasulikud, kuid turg ei hinda nendest tõusvat tulu. Siin on meil tegemist kaudsete efektide probleemiga. Niisugustel puhkudel osutub tavaliselt vältimatuks bürokraatia sekkumine: vajalikud on kas administratiivsed korraldused või vastav ametlik maksusüsteem. Viimati mainitu peab sundima majandusagente piirama neid tegevusi, millega käivad kaasas ebasoovitavad tagajärjed. Soovitavate kaudsete efektidega tegevusi tuleb aga stimuleerida vastavate maksusoodustustega.

Võib tuua järgmise näite. Automagistraali kasutamist võiks koordineerida vastava maksu sissekasseerimisega tee igakordse kasutamise eest. Selline turul kasutatav võte osutuks aga väga ebamugavaks ja kalliks. Eelistatav oleks bürokraatlik lahendus: autoomanikud maksavad vastavat maksu ja teedevõrk hoitakse korras nende laekunud summade eest.

Mõnel teisel juhul on takistuseks see, et turu eelistamise korral tuleks kokku puutuda niisuguste ebasoovitavate kõrvalnähtustega, mille vältimine läheks kulukaks. Bürokraatlik lahendus võib osutuda odavamaks.

Turu teine oluline puudus on tulude ebaõiglane jaotamine. Turg diferentseerib tulusid nii, et vältimatult rikutakse nende õiglase jaotamisega seotud moraalseid printsiipe. Turg võib tekitada aga ka seda liiki ebavõrdsust, mis ei innusta mingit tööd paremini sooritama. Mõned inimesed saavad suuri sissetulekuid, ilma et nad teeksid midagi ühiskonnale kasulikku (õnnemängud, pärandus jne.). Samal ajal on väikese sissetulekuga inimesi, kelle ebaedu pole seotud mitte nende vähese tööarmastuse või ebapiisava püüdlikkusega, vaid tuleneb ebasoodsatest tingimustest või mõnedest muudest hädadest. Sissetulekute õiglasemate proportsioonide saavutamiseks on vajalikud maksud, toetused, heategevad aktsioonid, mille kaudu tulud ümber jaotatakse. Selleks peab olema aga bürokraatiaaparaat. Tema osatähtsus on seda suurem, mida rohkem tulusid läheb ümberjaotamisele.

Kolmas probleem on seotud monopolidega. Tootlike jõudude arenguga kaasneb tootmise spetsialiseerimine ja kontsentreerimine, see viib aga vältimatult monopolide tekkimisele. Monopolide kujunemise ajalooline protsess on aga ellu kutsunud veel teise nähtuse: monopolide võimu piiramise vajaduse tekke ja süvenemise. Selleks otstarbeks asutatakse bürokraatlikke organisatsioone, monopolid kas natsionaliseeritakse või nende

funktsioonid antakse üle bürokraatlikele institutsioonidele. Sotsialistlikus majanduses süvendab bürokratiseerumist ka monopoolsete ettevõtete kunstlik loomine. See toimub ettevõtete ühendamise teel, aga samuti nii, et mingi ettevõte tehakse teatud kaupade ainuvalmistajaks. Niisugused ametlikult loodud monopoolsed ettevõtted peavad end ka vastavalt üleval: dikteerivad partneritele tingimusi, jaotavad administratiivselt assigneeringuid jne. Turg ja bürokraatia pole džinn ja toonik, mida võib segada ükskõik millises vahekorras. Võimalik on turu selline piiramine bürokraatia poolt, kus turule jäetakse mõningane vabadus. Pärast teatud kriitilise piiri ületamist bürokraatlikud piirangud aga lämmatavad turu elujõu, võtavad tal hinge seest, see, mis järele jääb, pole enam õige turg.

Võimalikud on aga ka sellised turu ja bürokraatia kombinatsioonid, kus mõlemast koordineerimismehhanismist on säilinud üksnes ebasoovitavad omadused, eelised aga läinud kaotsi. Näiteks tooksin nn. konkurentsihindade süsteemi, mis viidi Ungaris sisse selleks, et lähendada siseturu hindu maailmaturu hindadele. Vastav määrus anti välja 1979. aasta novembris. 1983. aasta aprillini võeti vastu veel 14 uut määrust, mis täiendasid, modifitseerisid ja interpreteerisid algset määrust, s. t. iga 2—3 kuu tagant ilmus uus määrus. Iga kord oli jäänud veel midagi, mis vajas uut instruktsiooni. Vaatame lähemalt 1983. aasta aprillimäärust. Tõelisel turul lahendatakse küsimus, kellele ostjatest müüja oma kauba müüb ja missuguse hinna eest, müüja ja ostja vahelise horisontaaltehingu teel ning sõltuvalt üldisest nõudluse ja pakkumise vahekorrast. Vastupidiselt sellele sekkutakse mainitud määrusega ostu-müügi protsessi vertikaalselt. Esialgne määrus oli mõeldud selleks, et viia siseturu hinnad vastavusse välisturu hindadega. Teatud tingimustel loovad selle määruse modifikatsioonid reeglist kõrvale minevaid erandeid. Määrusega seati sisse tingimus, et tootja pidi siseturul hindasid alandama, kui

— ekspordi maht konverteeritavas valuutas moodustab 5—12% siseturu käibest ja eksport on kasvanud üle 10% või
— ekspordi maht konverteeritavas valuutas moodustab 12—15% siseturu käibest ja see eksport on kasvanud üle 8% või
— ekspordi maht konverteeritavas valuutas ületab 25% siseturu käibest ja ekspordi kasv on üle 6%.

Näib nii, et neid koefitsiente eriti ei kontrollitud. Mõne kuu pärast modifitseeriti seda määrust ja kriitilised juurdekasvutempod 10%, 8%, 6% asendati tempodega 8%, 6%, 4%. Miks just sellised tempod? Miks mitte määrata kaks korda kõrgemat või madalamat piiri? Kas hindade muutmine siseturul ei või seal muuta nõudluse ja pakkumise vahekorda ja luua täiesti uut situatsiooni?

Need määrused on tüüpiline näide sellest, kuidas toimub

turu bürokraatlik piiramine. Maailmaturule orienteeritud hinnasüsteemi loojad põhjendasid oma süsteemi sellega, et kõnealusel juhul ametkond imiteerib turgu. See meenutab olukorda, kus keegi püüab jäljendada naist, olemata ise tegelikult naine. Ametkondade imiteeritud turg erineb tõelisest turust selle poolest, et tal puudub turu kõige tähtsam omadus: müüja sõltub seal ametkonnast, mitte ostjatest.

Näide, millest me siin rääkisime, ei kujuta endast nõiaringi, pigem on tegemist veelahkmega turu bürokraatlikul piiramisel. Mida sagedamini, jämedamalt ja mehhaanilisemalt bürokraatia sekkub, seda nõrgemini töötab turg. Piirangute süvenedes turg lõppude lõpuks atrofeerub.

Öeldust saab tuletada kaks normatiivset järeldust. Esimene ütleb meile seda, et mõnes valdkonnas on vaja bürokraatiat ja turgu mitte ühendada, vaid hoopis lahus hoida. Paljudel juhtudel on turu ja bürokraatia rolle võimalik selgelt ja ühemõtteliselt eraldada nii, et ühte protsessi koordineerib turg, mõnda teist aga bürokraatia.

Teine normatiivne järeldus on see, et kui nende kahe mehhanismi ühitamine osutub vältimatuks, tuleb seda teha ettevaatlikult. Enamikul juhtudel pole proportsioon 50:50 ideaalseks vahekorraks. Üks vorm peab domineerima, teine teda korrigeerima ja täiendama.

Kokkuvõtteks tahaksin teha mõned küllaltki subjektiivsed märkused. Bürokraatiast rääkida on moodne, see teema võimaldab hästi esitada mitmesuguseid emotsionaalses kontekstis deklaratsioone. Niipalju kui võimalik püüdsin tema käsitlemisel säilitada objektiivsust. Tahaksin astuda ühes rivis nendega, kes peavad õigeks bürokraatia tegevuspiiride olulist ahendamist. Ühinen selle liikumisega aga ilma roosiliste lootusteta edule. Ühelt poolt, šansid pole mitte liiga head. Arutlesin enne selle üle, kui visa on bürokraatia ja kui tugevalt võitlevad oma positsioonide eest need, kelle käes on võim. Vaatamata sellele pole meie jõupingutused asjatud. Igal juhul ei taha ma seada oma valikut sõltuvusse edušanssidest. Teiselt poolt ei peaks meil aga olema illusiooni, et turg kui bürokraatliku koordineerimise peamine võistleja suudaks sotsiaalmajanduslikke protsesse täiuslikult reguleerida. Kummatigi toetan ma arvamust, et paljudes valdkondades võib turg tuua rohkem kasu kui kahju. Sellepärast tulebki meil püüda bürokraatlikku koordineerimist ohjeldada ja turu laiemat levikut soodustada.

MÄRKUSED

1. Tahan avaldada tänu K. Barlogile, M. Nagyle ja L. Horvathile väärtusliku abi eest uurimuse koostamisel. Lugesin artikli varasema variandi ette Laszlo Raju Kolledžis. Olen tänulik kuulajatele märkuste ja nõuannete eest, mida ma kasutasin hilisemas variandis.
2. Bürokraatia teadusliku uurimise kohta on arvukalt kirjandust. Tõstaksin esile ainult mõned tööd, mis moodustavad käesoleva artikli tagapõhja: Weber, M. [198], Simon, H. [167] ja Niskanen, W. A. [142], [143] ning Ungari teadlastest A. Hegedűs [82].
3. Klassifikatsiooni väljatöötamisel inspireerisid mind K. Polányi [153] hästi tuntud integratsiooniskeemid. Siin antud klassifikatsioon erineb aga K. Polányi omast mitme olulise aspekti poolest.
4. Arusaamatuste vältimiseks ütlen: see ei tähenda, et mõne konkreetse sotsiaalse süsteemi või allsüsteemi mitmekülgne kirjeldamine oleks ammendatud sellega, kui öelda, milline põhiline koordineerimise liik või nende kombinatsioon vahetult kontrollib mikroprotsesse.
5. See on, mida pidas muude asjade kõrval silmas E. Hankiss [78], kui ta rõhutas käitumiskultuuri tähtsust.
6. See punkt tõusis esile ka vaidlustes uute vasakpoolsetega Läänes. Vt. A. Lindbecki tuntud raamatut [123].
7. Vt. [104].

TASAKAAL MAJANDUSTEADUSLIKU KATEGOORIANA

Enne kui asuda arutlema tasakaaluga seotud probleeme, tuleks esmalt seda mõistet selgitada. Valitseb terminoloogiline segadus: erinevad autorid interpreteerivad tasakaalu (seetõttu muidugi ka tasakaalutust) erineval viisil. Suured lahkuminekud põhjuslikus analüüsis, tasakaalu ja tasakaalutuse seisundi teaduslikes käsitlustes, on osalt tingitud mõiste määratluse puudumisest. Seetõttu pole nähtus, mida eri autorid püüavad üksteisele seletada, tegelikult üks ja seesama.

Minu seletused asuvad majandusteaduse, teaduse metodoloogia ja epistemoloogia piirimail ning on seetõttu küllaltki abstraktsed. Käesolevas töös ei püüa ma käsitleda majanduse ja majanduspoliitika aktuaalseid probleeme, majandusteadusest võetud näited on eranditult mõeldud üldisemate ideede illustreerimiseks. Pean lisama: isegi sellisel juhul on artikkel abstraktsuselt keskmisel tasemel. Rangelt eksaktne käsitlus teeks vajalikuks matemaatilise formaalaparaadi kasutamise, mida ma käesoleval juhul väldin.

1. TASAKAAL TEADUSLIKU KATEGOORIANA

Majandus on tasakaalu mõiste üle võtnud füüsikast. Loomulikult pole sotsiaalteadustele füüsikas kasutatavad definitsioonid kohustuslikud. Et käesoleval juhul on tegemist laenatud mõistega, siis on soovitav, et meie definitsioon oleks kooskõlas füüsikas kasutatavaga. Füüsikas tähendab tasakaal süsteemi erilist seisundit. Vastupidise suunaga jõud on täpselt võrdsed, mistõttu nende jõudude resultaat võrdub nulliga. Kui süsteem on tasakaaluseisundis ja ükski väline jõud teda ei mõjuta, siis ta jääbki tasakaaluseisundisse. Süsteemi sisemised jõud ei vii teda tasakaaluseisundist välja — see on üks selle seisundi omadusi. Loodusteaduses on mitmeid erinevaid tasakaalukontseptsioone: mehhaaniline, termodünaamiline, keemiline jne. Mainitud tasakaalukontseptsioonid on omavahel kooskõlas. See-

tõttu tuleks ka majandusteaduse jaoks tasakaalu defineerida sarnasel viisil — vaatamata sellele et me uurime sotsiaalset tegelikkust.

Vaatame järgnevalt komponente, mida kasutatakse tasakaalumõiste konstrueerimiseks. Teeme seda aste-astmelt, selgitame ja iseloomustame seda fundamentaalse tähtsusega mõistet erinevatest vaatepunktidest.

1.1. Süsteem, sisemised ja välised jõud

Sotsiaal-majanduslik tegelikkus on äärmiselt keeruline. Majandusanalüüs ei saa seda kirjeldada kogu täielikkuses. Selle asemel kasutab ta abstraktsioone, keskendades oma tähelepanu teatud muutujatele ja nende vastastikusele toimele ning jättes teised kõrvale.

Majandusliku tasakaalu analüüsi juures puutume sageli kokku hästi tuntud süsteemimõistega[1]. See on tükike või segment sotsiaal-majanduslikust tegelikkusest. Näiteks võib sellise süsteemi moodustada maarahvastiku varustamine toiduainetega.

Süsteemis tegutsevad subjektid. Meie näites on subjektideks ühelt poolt organisatsioonid, mis on kaasatud toiduainete tootmisse ja nendega kauplemisse, teiselt poolt majapidamised, mis ostavad ja tarbivad toiduaineid. Subjektidel on huvid, motiivid ja taotlused, mida väljendavad nende otsuseid ja tegutsemist mõjutavad käitumisregulaatorid. Selliste käitumisregulaatorite toime lihtsaks näiteks on asjaolu, et majapidamised reageerivad kauba hinna tõstmisele tavaliselt nõudluse vähendamisega. Subjektid mõjutavad süsteemis toimuvaid füüsilisi (reaalseid) protsesse vastava käitumisega, meie näite puhul tootmise ja tarbimisega.

Huvid ja käitumisregulaatorid, mis toimivad süsteemi sees, samuti samas süsteemis toimivate reaalsete protsesside füüsilised regulaatorid moodustavad süsteemi sisemised jõud. Loomulikult mõjutavad süsteemi ka välised jõud. (Meie näite puhul mõjutab toiduainete tootmist näiteks ilmastik.) Üheks teoreetilise uuringu põhiküsimuseks on, mida pidada konkreetse analüüsi puhul sisemiseks, mida väliseks jõuks. Igas teaduslikus distsipliinis tuleb teha seda laadi määratlusi — ilma selleta pole võimalik mõistet interpreteerida. Mõelgem siin tasakaaluseisundi hästi tuntud näitele: pall, mis on asetatud nõgusasse hemisfääri. Palli taasakaaluseisund on täpselt määratud süsteemi «hemisfäär + pall» sisemiste jõudude poolt. Sel juhul aga ignoreeritakse välisjõudu, milleks võiks olla näiteks palliga hemisfääri tõukamine.

5

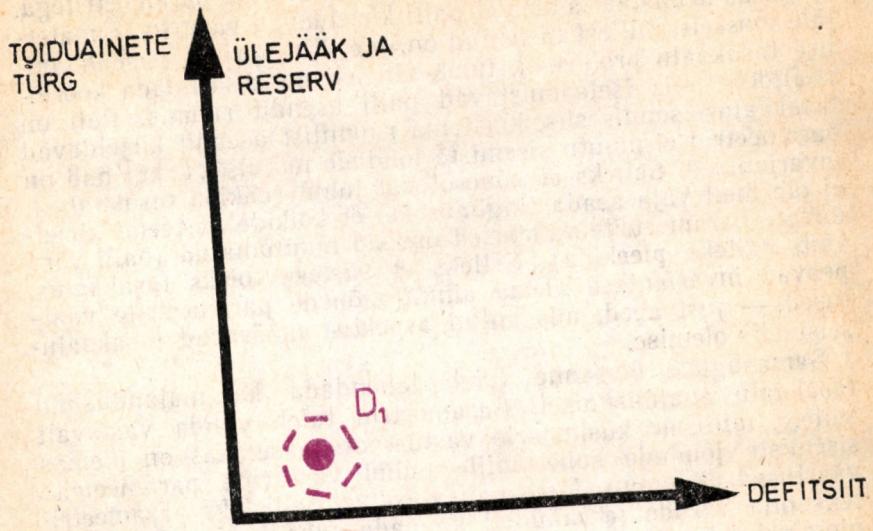
TOIDUAINETE TURG
ÜLEJÄÄK JA RESERV
D_1
DEFITSIIT

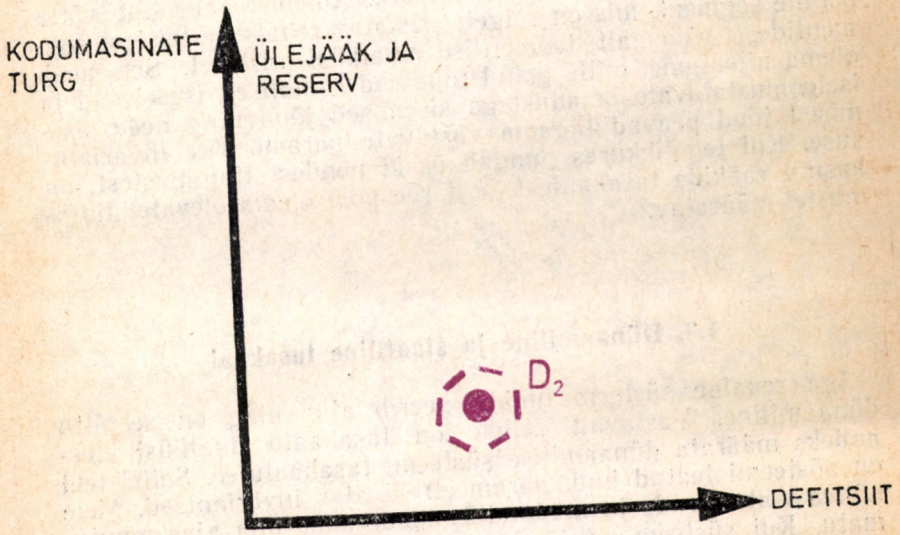
KODUMASINATE TURG
ÜLEJÄÄK JA RESERV
D_2
DEFITSIIT

6

1.2. Muutuvad suurused, invariandid

Süsteemi seisund on kirjeldatav teatud hulga parameetritega. Nõgusas hemisfääris asuvat palli kirjeldavad värv, kaal, materjali koosseis, millest ta tehtud on, jne. Kui uuritakse mehhaanilise tasakaalu probleemi, tuleb tähelepanu keskendada koordinaatidele, mis iseloomustavad palli asendit ruumis. Pall on tasakaaluseisundis siis, kui tema ruumilist asendit kirjeldavad parameetrid ei muutu sisemiste jõudude mõjul, s. t. kui nad on invariantsed. Selleks et kõnesoleval juhul rääkida tasakaalust, ei ole meil vaja seada tingimuseks, et kõikide süsteemi kirjeldavate parameetrite väärtused oleksid muutumatud (palli värv võib näiteks pleekida). Selleks et süsteem oleks tasakaalus, peavad invariantsed olema ainult mõnede parameetrite väärtused — just need, mis antud aspektist määravad tasakaaluseisundis olemise.

Samasugune ülesanne tuleb lahendada ka majandusliku tasakaalu analüüsimisel. Parameetrid tuleb valida vastavalt sellele, millisele küsimusele vastust otsitakse: kas on olemas sisemiste jõudude suhe, mille puhul vastavate parameetrite väärtused ei muutu. Meie näites võivad sellisteks parameetriteks olla varude ja müüdud kaupade suhe pakkumise poolel ning rahuldamata nõudluse ja rahuldatud nõudluse vahekord nõudluse poolel.[2]

Peatume siin hetkeks. Oleme tutvustanud viit kategooriat: süsteem, sisemised ja välised jõud, esitatavad parameetrid ja invariandid. Uurija ei saa huupi valida ükskõik millist nende komplekti. Tasakaalu analüüsimiseks tuleb reaalsusest võtta selline segment, mis on selgelt eristatav reaalsuse teistest segmentidest vähemalt teoreetilise analüüsi tasemel. See peab olema niisugune, mille puhul toimivad suhteliselt iseseisvad ja iseloomustatavate omadustega sisemised jõud ning need sisemised jõud peavad tagama vastavate parameetrite invariantsuse. Kui tegelikkuses puudub ükski nendest tingimustest, on kasutu rääkida tasakaalust, sest see pole olemasolevatel tingimustel määratav.

1.3. Dünaamiline ja staatiline tasakaal

Iga reaalne süsteem funktsioneerib ajas ning on seetõttu dünaamiline. Vastavalt sellele on tasakaalu analüüsi ülesandeks määrata dünaamilise süsteemi tasakaalutee. Sellel teel on süsteemi teatud hulk parameetreid ajas invariantsed. Meie näites võib varude ja müüdud kaupade suhe olla ajas muutumatu. Kui süsteem on jõudnud tasakaaluteele, siis ei nihuta

teda sealt sisemised jõud, see võib toimuda ainult väliste jõudude toimel.[3]

Staatiline analüüs tugineb ainult väga suurtele üldistustele. Nende õigustuseks võib öelda, et dünaamiliste süsteemide uurimine, eriti nende eksaktne analüüs, on sageli äärmiselt raske. Staatilise tasakaalu uurimise tulemused on piiratud väärtusega, nad on n.-ö. soojenduseks dünaamilise tasakaalu uurimisele asumisel.

1.4. Tasakaalu püsivus

Kas sisemised jõud suudavad süsteemi tasakaaluteele tagasi tuua, kui välised jõud on ta sellelt teelt nihutanud? Või, kui süsteem on kord nihutatud tasakaaluteelt, ei ole tema sisemised jõud ise suutelised teda sinna tagasi viima. Esimesel juhul on tegemist püsiva tasakaaluga, teisel juhul ebapüsiva tasakaaluga. Majandusteadlase seisukohast on see eriti tähtis küsimus. Ebapüsiv tasakaal osutab tasakaalutee abstraktsele olemasoluvõimalusele selle süsteemi jaoks. Väliste tingimuste teatud vahekorra puhul võib süsteem kulgeda mööda seda teed. Tegelikult kannatab süsteem sageli väliste vapustuste tõttu. Vapustus, aga samuti mõni väiksem häire, võib nihutada süsteemi tasakaaluteelt. Teiselt poolt näitab tasakaalu püsivus seda, et süsteemi sees toimib mingi sügavam seaduspärasus, mis on tõhus ka väliste vapustuste puhul. Seetõttu väärivad need informatiivsed ja regulatiivsed mehhanismid, mis tagavad süsteemi stabiilsuse, erilist tähelepanu.

Pöördudes tagasi meie näite juurde, küsime, kas toiduainetega varustamise süsteemis on selliseid jõude, mis tagavad, et juhul kui varud on jäänud liiga väikeseks, need taastatakse, või vastupidi, juhul kui varud on eriti suureks paisunud, need jälle vähenevad?

Vaatleme taas süsteemi, mis on püsivas tasakaalus. Sel juhul peame selgitama, mis on tasakaalu poole pöördumise iseloomulikud tunnused. Kas see toimub aeglaselt või kiirelt? Kas see on ühtlane lähenemine tasakaaluteele või toimub see vahelduva lähenemise ja kaugenemisena?

1.5. Tasakaal kui tendents

Punktis 1.2 sai märgitud, et pole kindel, kas mingi konkreetse süsteemi puhul üldse eksisteerib tasakaaluseisundit. Peab veel lisama, et kui tasakaaluseisund on olemas, ei tähenda see, et peab olema üks ja ainult üks selline seisund. Tasakaalu interpreteerimise teeb raskemaks see, et enamikul juhtudel on isegi

üksteisest tugevas sõltuvuses olevate muutujate vahelistel seostel tõenäosuslik iseloom.[4] Seetõttu, juhul kui me ei taha piirduda lihtsustatud deterministliku mudeliga, vaid analüüsime tegelikkust ja püüame ka tasakaalu kategooriat seal rakendada, tuleb meil sellele mõistele anda laiem tähendus.

Üks võimalikke kirjeldamismeetodeid asetab selle kategooria tõenäosusteooria konteksti. Selle järgi on süsteem tasakaaluseisundis stohhastilises mõttes, kui ta sisemised jõud ei muuda teatud parameetrite jaotusfunktsioone, s. t. nende iseloomulikke statistilisi parameetreid, nagu matemaatiline ootus, varieeruvus.

Võimalik on ka teine kirjeldusviis, mis, väljendades küll ligikaudu sama ideed, võimaldab läbi ajada ilma tõenäosusteooria kontseptuaalse raamistikuta. Pöördume tagasi meie eelmise näite, varude ja müüdud kaupade suhte juurde. Võime öelda, et süsteem on tasakaaluseisundis, kui vastava näitaja väärtus on teatud, mitte liiga laias vahemikus. Seetõttu ei määra konkreetsel juhul muutuva suuruse asumist mingil ajahetkel tasakaaluseisundis mitte üks kindel punktväärtus, vaid väärtuste vahemik. Sellises dünaamilises süsteemis ei ole meil mitte üks tasakaalutee, vaid palju tasakaaluteid. Vahemiku piire ei saa uurija muidugi suvaliselt kindlaks määrata. See, mida me käesoleval juhul uurime, taandub küsimusele, kas süsteemi sees funktsioneeriv reguleerimismehhanism tegelikult reageerib vahemiku piiride lähedal asuvatele kriitilistele ja lubatud väärtustele. (Näiteks toiduainetekauplus paiskab rohkem kaupa müügile ja kaotab järjekorra juhul, kui varud ületavad kriitilise väärtuse.)

Selle, mida me väitsime punktides 1.4 ja 1.5, võib kokku võtta järgmiselt: püsivat tasakaaluteed võib interpreteerida kui tendentsi. *Süsteem kaldub igal hetkel sisemiste ja väliste juhuslike mõjude tõttu oma «deterministlikust» tasakaalust kõrvale. Kui aga juhuslikud kõrvalekalded on teatud püsiva suurusega või neil on suund, mis kujuneb sisemiste jõudude ja reguleerimismehhanismi toimel välja tendentsiks, võime rääkida süsteemi püsivast tasakaaluteest.*

Mina ja mu lähemad kolleegid nimetame seda teed oma töödes normaalteeks. Eelistame seda määratlust eelkõige seetõttu, et vältida tasakaalu mõistega seotud arusaamatust ja segadust, millest oli juttu käesoleva artikli alguses ja mis detailsemal kujul leiab käsitlemist edaspidi. Tegemist on siiski vaid mõiste kasutamise probleemiga: «normaaltee» ja tendentsina valitsev «püsiv tasakaalutee» on tegelikult sünonüümid.

1.6. Mitmetasandiline reguleerimine

Süsteemi tasakaalu analüüsimisel tuleb arvesse võtta kõik subjektid, mis sisemiste jõududena mõjutavad meie poolt uuritavaid suurusi. Sotsialistlikku majandussüsteemi käsitlevates uurimustes tehakse selles suhtes kahte tüüpi vigu. Esiteks: ainult keskust vaadeldakse subjektina, samal ajal kui ühiskonna teistel organisatsioonidel, nagu keskastme juhtimisorganitel või ettevõtetel, samuti ühiskonna erinevatel sotsiaalsetel gruppidel ei nähta oma erihuvisid ja seetõttu ka oma käitumisregulaatoreid. Ei, nad ei ole masinad ainult keskusest tulevate ettekirjutuste täpseks ja õigeaegseks täitmiseks. Nad võivad väljendada jõude, mille mõju on samasuunaline tsentri mõjuga, aga võivad väljendada ka jõude, mille mõju on erinev. Teine viga: uurija püüab süsteemi tasakaaluseisundit seletada, lähtudes ainult madalamast tasandist, ettevõtetest ja kodumajapidamistest kui subjektidest, võttes samal ajal keskust kui välist tegurit, mis sekkub väljastpoolt süsteemi. Tegelikult toimub sotsialistlikus majanduses mitmetasandiline reguleerimine; iga reguleerimistasand on süsteemi sisemiste jõudude orgaaniline osa. Tasakaalu kategooriat pole sotsialistliku majanduse analüüsil võimalik interpreteerida, kui me lülitame oma mõtteviisist või teoreetilisest mudelist välja keskuse osa, s. o. keskuse käitumisregulaatorite mõju.

1.7. Objektiivse reaalsuse kategooria

Nimetatud kategooria tõlgendamise vajadus tuleneb sellest, et tasakaalu kategooria peab sobima objektiivse reaalsuse kirjeldamiseks. Tasakaal tuleb leida mitte spekulatiivsel, vaid empiirilisel teel, ainult siis saame rääkida süsteemi tasakaalust. Selle mõiste kasutamine on õigustatud juhul, kui teatud süsteemi parameetrid selgelt näitavad, et tegelikult on olemas invariantsus vähemalt kui tendents, ja kui tegelikult eksisteerivad niisugused sisemised jõud ja reguleerimismehhanism, mis suunavad süsteemi tagasi tasakaaluseisundisse, juhul kui ta on sellest kõrvale kaldunud. Mitte igal süsteemil ei ole tasakaaluteed, selle olemasolu ei ole iseenesestmõistetav. Igal juhul aga on sotsiaal-majanduslikus tegelikkuses olemas suur arv süsteeme, mille puhul on võimalik tasakaaluteest rääkida.

Süsteemi tasakaaluteest rääkimine ei ole talle ei kiituseks ega laituseks. Samuti on õige vastupidine: süsteemile ei ole kiituseks ega laituseks, kui öelda, et ta on tasakaaluteelt kõrvale kaldunud. Metsa fauna on tasakaalus siis, kui kiskjate poolt püütud loomade arv ei ole liiga suur ega ka liiga väike. Kui see on liiga väike, võivad välja surra kiskjad, teisel juhul

jäävad nälga saakloomad. Kui loodusteadlane teeb järelduse, et metsa fauna on tasakaalus, ei tähenda see, nagu rõõmustaks ta, et hundid jäneseid murravad. Või võtame näite majandusajaloost: mõnede Aasia ühiskondade kohta on teada, et tootlike jõudude areng oli neis seiskunud juba sajandeid. See eriline stagnatsioonivorm oli niisuguse süsteemi tasakaalutee, temas funktsioneerisid niisugused sisemised jõud, mis vaevalt tagasid lihtsa taastootmise. Kui majandusajaloolane tuvastab selle erilise tasakaalu olemasolu, ei tähenda see, et talle pakub rahuldust tootlike jõudude stagnatsioon. Järelikult ei tähenda tasakaalu kategooria kasutamine mitte süsteemi analüüsiva uurija väärtuselist hinnangut, vaid rõhutab süsteemi erilisi lahutamatuid omadusi.

Asjaolust, et süsteem progresseerub tasakaaluteel (realiseerib end vähemalt tendentsina), ei järeldu, nagu oleks kogu ühiskond või tema suurem osa selle teega rahul. Ühed võivad olla rahul, teised ei pruugi olla. Veelgi enam, võib olla nii, et tegelikult pole keegi tõeliselt rahul, kuid iga ühiskonnaklass või -grupp eelistaks erinevat teed. Tasakaal saab püsida tingimusel, et kõrvalekalduvad või isegi vastandlikud sisemised jõud kompenseerivad üksteist ja nende resultaat ei ole võimeline nihutama süsteemi tasakaaluteelt.

Eelõeldu ei tähenda muidugi seda, et me vaatleme ühe või teise süsteemi tasakaaluteed täiesti ilma väärtushinnanguteta — heakskiidu või hukkamõistuta. Kui me ei ole selle teega rahul ja mõistame hukka tema poolt põhjustatud sotsiaalseid ja majanduslikke tagajärgi, peame me muutma süsteemi, mis neid põhjustab. Tasakaaluteed ei saa nihutada suvaliselt. Tema asendit ei määra mitte ainult soovid ja otsused, vaid paljude erinevate sisemiste komplekssete jõudude ühine mõju ning sügavate seostega käitumisregulaatorid. Kui me tahame saavutada, et tasakaaluteelt nihkutakse, tuleb muuta nii süsteemis funktsioneerivate subjektide asendit ja huvisid kui ka sisemiste jõudude proportsioone ja koostist. Süsteemi tuleb parandada ja muuta — selle tulemusel muutub ka tasakaalutee.

2. ARVESTUSLIK TASAKAAL: RAAMATUPIDAMISE KATEGOORIA

Esimeses osas püüdsin ma selgitada tasakaalu kui teaduslikku kategooriat. Püüdsin seda mõistet interpreteerida nii, et ta ühelt poolt oleks kooskõlas tasakaalu kategooriaga loodusteadustes ja teiselt poolt, et oleks võimalik arvesse võtta ka sotsiaalteadustes käsitletavate süsteemide spetsiifilisi jooni.

Tasakaalu mõistet kasutatakse aga ka arvestuses (raamatu-

pidamises) ning loomulikult oleks asjatu ja mitte eriti arukas jätta see distsipliin ilma õigusest kõnealust mõistet kasutada. Ma ei mõtle siin arvestust selles kitsas tähenduses, milles teda kasutatakse näiteks tehase raamatupidamisosakonnas, vaid laiemas mõttes — majapidamisraamatu pidamisest kuni riikliku statistikaameti tegevuseni välja.

Võtame lihtsa juhu: majandusüksuse (näiteks kodumajapidamine, ettevõte, riik) raha laekumise ja maksete arvestus. Tavatsetakse öelda, et majandusüksuse kontod on teatud kuupäeval tasakaalus, kui laekunud ja väljamakstud summad on võrdsed. Kui need aga ei ole tasakaalus, siis on tegemist ülejäägiga või defitsiidiga.

Selline väljendusviis on selge, hästi defineeritav ja kasutatav. Ainuke asi, millele me siin peame tähelepanu juhtima, on, et mõiste «arvestuslik tasakaal» erineb sisuliselt sellest tasakaalu teaduslikust kategooriast, mille me defineerisime esimeses osas.

Võtame järgmise näite. On kapitalistlikke riike, kus eelarvedefitsiit kestab pikka aega, võib-olla kümneid aastaid. Arvestuslikus mõttes ei ole selline eelarve tasakaalus. Teaduslikus mõttes on süsteemi tasakaaluseisundiks just see, et eelarvedefitsiiti pidevalt taastoodetakse. Sellises reaalses süsteemis valitsevad uurimisega hõlmatavad sotsiaalsed regulaatorid, mis viivad niisuguse asjade seisuni, et valitsus katab osa oma kasvavatest väljaminekutest valuuta inflatsiooni teel, selle asemel et avalikult makse tõsta. Sisemine jõudude vahekord forsseerib seda protsessi valitsuse teistsugustest lubadustest hoolimata. Seda süsteemi analüüsiva teadlase ülesandeks on välja selgitada, millised sotsiaalsed, poliitilised ja majanduslikud jõud osalevad niisuguse tasakaaluseisundi — eelarvedefitsiidi pidevas, kogu vaadeldavat ajaloolist perioodi hõlmavas taastootmises.

Kasutades tasakaalu mõistet arvestuslikus mõttes, tuleb alati selgeks teha, kas eelarve on tasakaalus või on seal ülejääk või defitsiit. Kasutades tasakaalu mõistet teaduslikus tähenduses, on küsitav, kas eelarve «tasakaalubilanssi» üldse olemas on. Mõne majanduse puhul võib vastus olla jaatav: toimuvad tendentsid on suunatud tasakaalu poole. Muidugi peavad jaatava vastuse andmiseks olema tuvastatavad need sisemised jõud, mis seda tendentsi põhjustavad. Mõne teise majanduse puhul võib vastus olla eitav: pole võimalik näidata tendentsi, mis oleks suunatud eelarve tasakaalu poole.

Paljude segaduste ja arusaamatuste allikaks on asjaolu, et mõned ökonomistid segavad ära tasakaalu arvestusliku ja teadusliku interpretatsiooni. Võimalust valesti aru saada suurendab see, et vahetatakse ära tegelik ja soovitu, nimelt — milline on süsteemi objektiivne tasakaal (kui selline seisund eksis-

teerib) ja millist tasakaalu uurija sooviks näha. See segiajamine viib mõnikord arvamusavalduseni, et arvestuslikku tasakaalu on soovitav saavutada igasuguste vahenditega, veelgi enam, et see on «seaduspärane» ning ainult otsustajate ja täideviijate vead põhjustavad selle «seaduspärasuse» rikkumist.

Mina ei tea niisugust üldist teaduslikku seaduspärasust, mille järgi arvestuslik bilanss peaks võrduma nulliga (isegi mitte pikaajalise tendentsina). Teisiti öeldes, ma ei tea niisugust teaduslikku seaduspärasust, mis garanteeriks, et arvestuslik tasakaal oleks samal ajal tasakaaluks teaduslikus mõttes. Selline kokkusattumus võib mõnes süsteemis aset leida, kuid seda ei saa pidada seaduspäraseks.

Toon veel ühe näite, et illustreerida nende kahe tasakaalu mõiste eristamise tähtsust — väliskaubandusbilanss ja välismaksebilanss. Kui kasutada tasakaalu mõistet arvestuslikus mõttes, siis on need bilansid riigi majandusolukorra väga tähtsad indikaatorid: kui suur on riigi vastava bilansi ülejääk või puudujääk mõne teise riigi või riikide grupi suhtes. Ei ole olemas ühtki lihtsat reeglit, mille põhjal võiks öelda, et bilansi tasakaal, ülejääk või defitsiit oleks kasulik või mitte. Tuleb kaaluda paljusid erinevaid asjaolusid: riigi momendiolukorda, saadaolevate krediitide majanduslikke ja poliitilisi tingimusi, nende kasutamisvõimalusi, paralleelselt sellega tulevasi tagasimaksu võimalusi jne. Ma ei arva, et sellele küsimusele ammendava vastuse andmine Ungari või mõne teise riigi suhtes oleks käesoleva artikli ülesanne.

Samal ajal tahan aga rõhutada: ma ei tunne sellist seaduspärasust, mis tingiks väliskaubandusbilansi ja välismaksebilansi tasakaalu arvestuslikus mõttes ja mis oleks ühtlasi tasakaaluks teaduslikus mõttes (s. t. normaalne seisund, tingimata domineeriv, kestev tendents). Vastupidi, võib leida, et eksisteerib suur hulk süsteeme, mis defitsiiti ja võlgnevusi pidevalt taastoodavad sisemiste jõudude toimel. Nendes reaalsetes süsteemides saab just see tasakaaluseisundiks — kui kasutada tasakaalu mõistet teaduslikus tähenduses. Niisugust kestvat tendentsi võib täheldada suures hulgas arengumaades ja leida ka mitmes sotsialistlikus riigis. Seda põhjustavad osalt ühised ja üldised, osalt konkreetsele maale iseloomulikud jõud. Minu arvates on selle probleemiga tegelevate majandusteadlaste ülesanne välja selgitada, missugused on need jõud, mis seda tendentsi süvendavad. Missugused on süsteemis funktsioneerivad huvid, kontrollimehhanismid, käitumisregulaatorid, mis seda tendentsi taastoodavad? Kui nähtus ilmneb pidevalt, vaatamata tema elimineerimiseks tehtud pingutustele, tuleb põhjusi otsida süsteemist.[5] Kui neid ei leita, võib olukorra muutmiseks teha ainult pealiskaudseid plaane.

3. TURU SEISUND: ÜLEJÄÄK JA DEFITSIIT

Majandusalases kirjanduses nimetatakse sageli turutasakaalu. Püüame järgnevalt kasutada selles valdkonnas kontseptuaalset aparatuuri, mida tutvustasime käesoleva uurimuse esimeses ja teises osas.

Kasutan sõna «turg» laias tähenduses. Mõistan selle all süsteemi, kus iseseisvad tootjad ja müüjad tegutsevad nagu subjektid, kes vahetavad oma produkte, kasutades raha. Jätan lahtiseks küsimuse, kas müüja ja ostja (näiteks firma, mis toodab tootmisvahendeid, ja teine firma, mis neid kasutab, kui ostja ja müüja) otsustavad ostmise ja müümise täiesti iseseisvalt või kõrgemate organisatsioonide juhtimisel. Edasi, lahtiseks on jäetud ka küsimus, kas hinnad põhinevad eranditult ostja ja müüja vahelisel kokkuleppel või on nad fikseeritud keskvõimuorganite poolt. Lai definitsioon hõlmab seetõttu nii turgu, mis on detailideni tsentraalselt plaanitud ja kontrollitud, turgu, mida keskus ainult mõjutab, ja ka turgu, mis on täielikult detsentraliseeritud ja vaba.

Et tehingud toimuvad raha vahendusel, tuleb määratleda nõudluse ja pakkumise mõisted. Lihtsustades mõnevõrra definitsiooni, võib öelda, et nõudlus on ostja ostukavatsus konkreetsete hindade juures ja pakkumine on müüja müügikavatsus konkreetsete hindade juures.

Turu seisundit ei ole võimalik kirjeldada üksikute näitajate abil, seda saab teha ainult siis, kui kasutada suurt hulka näitajaid. Nende hulgast nimetan kahte erinevat näitajate gruppi.

Ülejäägi ja reservi näitajad.[6] Need on erinevad objektiivselt uuritavad näitajad: materjalid, pooltoodete ja valmistoodangu varud, lõpetamata toodang ja investeeringud, masinate, seadmete, ehituste ja muude konstruktsioonide kasutamata võimsused, kasutamata tööaeg, avalik ja varjatud tööpuudus jne.

Liigpakkumist, s. o. erinevust müügikavatsuse ja tegeliku müügi vahel saab leida ka kaudselt (näiteks kirjalike dokumentide, plaanide ja ka intervjuude kaudu).

Defitsiidi näitajad. Nende näitajate ülesandeks on peegeldada, kui palju realiseeritud ostumaht erineb kavatsetust. Seda on palju raskem fikseerida kui ülejääki ja varusid, mis ilmnevad materiaalsel kujul. Näeme oma silmaga, kui varud on otsas või mõni masin seisab laos. Vastupidi sellele ei näita aga defitsiit end vahetult materiaalsel kujul. Enamasti formuleerib ostja oma ostukavatsuse omaette ja püüab seda ka omaette realiseerida, sõltumata sellest, kas tal läheb see korda või mitte. Esineb aga ka erandeid, niisuguseid tehinguid, mille puhul ostja teeb oma ostukavatsuse kirjalikult teatavaks ja lisaks sellele peab jääma jälg ka kavatsuse realiseerimisest.

Defitsiidi uurimiseks on aga ka kaudseid vahendeid. Mõned näited selle kohta:

— ostjatele esitatakse küsimusi ostukavatsuste ja nende realiseerimise kohta;
— järjekorra pikkust ja järjekorras olemise aega on võimalik uurida nende toodete ja teenuste puhul, mille saamiseks peab seisma järjekorras; siia kuuluvad need järjekorrad, kus ostja vahetult füüsiliselt osaleb (toiduainete kaupluses näiteks), kuid ka niisugused tinglikud järjekorrad, kus ostjad või teenuste saajad on järjestatud avalduste järgi (autod, korterid);
— kui ostja ei leia soovitud toodet esimese müüja juurest, võib ta otsida seda teiste müüjate juurest; otsimisaega ja müüjate külastamise kordade arvu saab teada küsitluse teel.

Kui ostja ei ole leidnud soovitud kaupa ei esimesel katsel ega ka pikemaajalise otsimise järel, võib ta selle asemel osta mõne teise sarnase toote (kehvema kvaliteediga, kallima). Sunnitud asendamise sagedust ja osakaalu, samuti sellest tulenevaid kahjusid on võimalik uurida.

Turu seisundit saab kirjeldada hoolikalt valitud ülejäägi-, reservi- ja defitsiidinäitajate kaudu. Joonised 5—7 demonstreerivad kolme erineva kauba turu olukorda Ungaris. Kõigepealt on nende jooniste tõlgendamiseks vajalikud mõned selgitused. Nii reservi, ülejääki kui ka defitsiiti tuleb kirjeldada paljude näitajate, teiste sõnadega, vektori kaudu. Et mina tahan seda tüüpi kirjeldust esitada kahemõõtmelisel paberilehel, siis on mõlema vektori parameetrid ühendatud ja esitatud kahe muutujana. Näiteks on joonistel 5 ja 6 (vt. lk. 67) esitatud toiduainete ja kodumasinate turu seisund. Vastavateks näitajateks on varude ja müüdud kaupade suhe vertikaalteljel ning sunnitud asendamise teel ostetud kaupade osakaal üldises ostetud kaupade maksumuses horisontaalteljel. Joonis 7 (vt. lk. 78) illustreerib üürikorterite turgu. Vertikaalteljel on mingiks konkreetseks hetkeks vabade üürikorterite elamispinna suhe nende üldisesse elamispinda, horisontaalteljel on sunnitud asendamise osatähtsus. (Sunnitud asendamist hinnatakse perekondade põhjal, kes on soovitud elmispinna asemel sunnitud kolima mõnda teise, mis neile on eraldatud.)

Joonisel ei ole esitatud ühtegi mõõtühikut, kuna mu kavatsuseks ei olnud käesolevas uurimuses teha statistilist arvanalüüsi. Ainus eesmärk oli visuaalsel kujul näidata, kuidas ühel ja samal maal võib olukord kolme kauba turul suuresti erineda.

Järgnevaid väiteid saab kinnitada statistiliste andmetega. Riiklike üürikorterite defitsiidi intensiivsus on kõrge (keskmine ooteaeg järjekorras 6—7 aastat). Kodumasinate defitsiit on keskmise või isegi madala intensiivsusega. Harilikult on või-

malik osta suuremat osa tähtsamatest kaubaartiklitest, kuigi küllalt sageli muutub üks või teine toode mõneks ajaks defitsiitseks. Üsna palju raskusi esineb tagavaraosadega varustamises. Lõpuks, toiduainetega varustamine on suhteliselt hea. Siiski ei saa vastavat defitsiidinäitajat ka sel juhul nullpunkti asetada. On piirkondi, mis on toiduainetega hästi varustatud, ja piirkondi, mis on nendega halvemini varustatud, mõned tavaliselt saadaolevad toiduained võivad aeg-ajalt muutuda ka defitsiitseks (kuigi saada on teisi sarnaseid kaupu, millega soovitut võib asendada), mõnede kaupadega varustamine ei toimu ilma häireteta jne. Punkt D on väga lähedal nullpunktile horisontaaltelje suhtes joonisel 5, mõnevõrra kaugemal joonisel 6 ja palju kaugemal joonisel 7 — nii kajastavad joonised eespool kirjeldatud olukordi.

Kuigi erineva intensiivsusega defitsiiti võib täheldada kõigil kolmel turul, ei välista see ülejäägi esinemist. Ühelt poolt defitsiit ja teiselt poolt ülejääk võivad esineda samaaegselt. Veelgi enam, just defitsiit saab küllaltki sageli ülejäägi otseseks põhjustajaks.

Joonistel kujutab suur punkt vastava turu tasakaalupunkti või normaalseisundit. Turu tegelik seisund kõigub pidevalt selle punkti ümber. Niisugust nähtust kajastab väikeste punktikeste «pilv» ümber tasakaalupunkti. Peame siin silmas tasakaalupunkti sellisel kujul, nagu defineerisime teises osas. *Konkreetsel perioodil hoiavad majanduse sisemised mehhanismid turgu iseloomustava näitaja selle punkti lähedal.* Normaalseisundit tähistav punkt asub kolme eri turgu kirjeldavatel joonistel erinevates kohtades, kuna funktsioneerivad erinevad mehhanismid.

Turu tasakaalupunkt ehk normaalseisund ei ole igavesti sama. See võib nihkuda tingimusel, et turgu mõjutavates sisemistes jõududes, s. t. võimusuhetes, huvides, käitumisregulaatorites, toimuvad loomulikud muutused. Joonis 8 (vt. lk. 78) kordab joonist 5 selle erinevusega, et ta näitab nüüd olukorda aastal 1952. Kui võrrelda Ungari praegust toiduainetega varustatust sellega, mis oli kolmkümmend aastat tagasi, näeme, et normaalset seisundit tähistav punkt on pidevalt nihkunud alguspunkti poole. Selle põhjuseks on olnud põllumajanduses, toiduainetööstuses ja toiduainetega kauplemises osalejate huvide ja käitumisregulaatorite muutumine. Paralleelselt on muutunud toiduainete kokkuostu- ja jaehinnad, mis on samuti mõjutanud nii tootjate kui tarbijate käitumist. Nii riigimajandites kui kooperatiivides on suurenenud materiaalne huvitatus. Isiklike abimajapidamiste sektori tegevus, mis on tihedalt seotud riikliku ja kooperatiivse sektori tegevusega, on tohutult kasvanud.

See, mida püüdsin esitada, on kooskõlas esimeses osas kirjel-

7

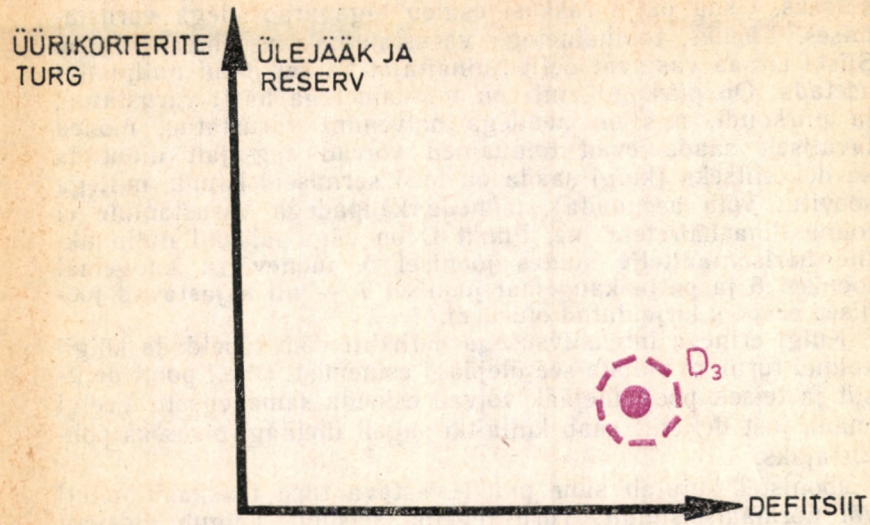
ÜÜRIKORTERITE TURG
ÜLEJÄÄK JA RESERV
D_3
DEFITSIIT

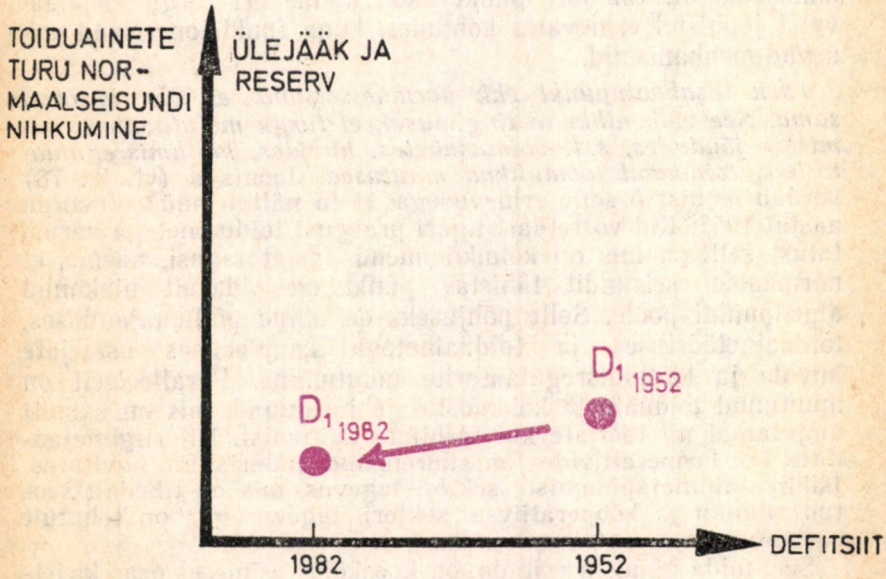
TOIDUAINETE TURU NOR-MAALSEISUNDI NIHKUMINE
ÜLEJÄÄK JA RESERV
D_1 1952
D_1 1982
1982
1952
DEFITSIIT

8

9

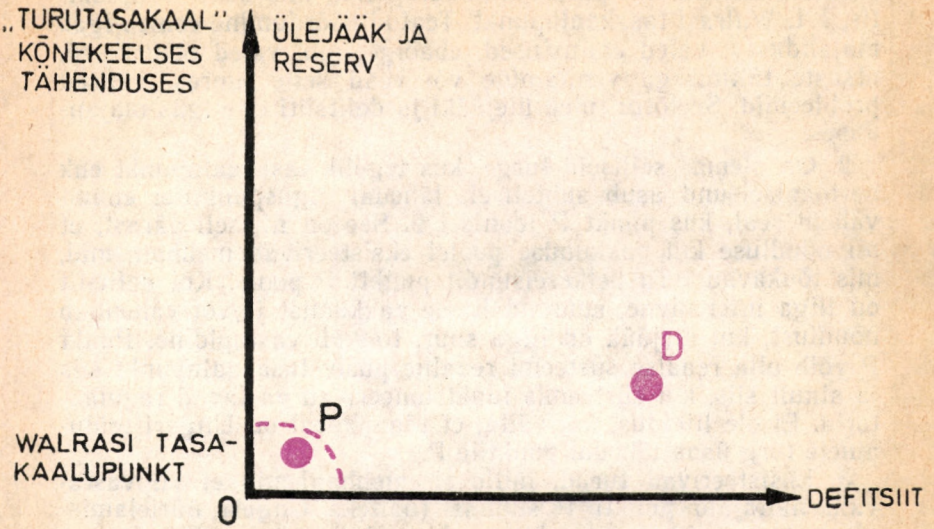

datud kontseptuaalse aparaadiga ja peaks näitama, kuidas tegelikku turu seisundit on võimalik kirjeldada. Pean aga ka ütlema, et igapäevases majanduslikus kõnepruugis kasutatakse mõistet «turutasakaal» sageli erinevas tähenduses.

Heidame pilgu joonisele 9. Kahe telje interpretatsioon on sama, mis eelmiste jooniste puhul. Nüüd aga pole vajadust kindlaks määrata, missuguse maa, kauba või ajavahemikuga on tegemist, kuna eesmärgiks on ainult mõiste selgitamine.

Kui me tahame selgitada, kuidas turutasakaalu mõistet kasutatakse igapäevases majanduslikus kõnepruugis, võime anda kaks definitsiooni — kitsa ja rangelt piiritletud ning vabama, laialivalguvama. Range definitsiooni järgi on turg tasakaalus siis ja ainult siis, kui ei eksisteeri ülejääki ega defitsiiti, ei liignõudlust ega liigpakkumist. Meie joonisel oleks näitaja väärtust tähistav punkt sel juhul nullpunktis. Seda punkti nimetatakse Walrasi tasakaalupunktiks. L. Walras oli esimene, kes pani eksaktses matemaatilises vormis paika selle erilise punkti esinemise tingimused ja iseloomulikud jooned.[7] Teine, palju praktilisem interpretatsioon on seotud kriteeriumi vabama käsitlemisega. Vastavalt sellele on turg tasakaalus siis, kui tasakaalupunkt asub alguspunkti lähedal, poolringi sees. Seetõttu võib isegi pika ajavahemiku jooksul esineda mõningane defitsiit ja mõningane ülejääk, kuid mitte liiga suur. Seda näitab punkt P joonisel 9.

Lisan siia mõned kommentaarid.

1. Ei ole olemas sellist majandussüsteemi, kus eksisteerib normaalseisund ehk püsiv tasakaalupunkt, mis asub nullpunktis, s. t. Walrasi tasakaalupunkt. Teatud hõõrdumine esineb igas majanduses: valed ennustused, ebaõige info, valed otsustused, otsuste täitmisega venitamine või vead selle juures, välised probleemid. Seetõttu tuleb ülejääki ja defitsiiti ette igas majanduses.

2. On olemas selliseid turge, kus tegelik tasakaalupunkt ehk normaalseisund asub suhteliselt lähedal alguspunktile: enamvähem seal, kus punkt P joonisel 9. See on nii sellepärast, et nii nõudluse kui pakkumise poolel eksisteerivad mehhanismid, mis tõukavad turu hetkeseisundit punkti P poole. Kui defitsiit on liiga intensiivne, suurendab see pakkumist ja/või vähendab nõudlust, kui ülejääk on liiga suur, toimub vastupidine. Punkt P võib olla reaalse süsteemi reaalne püsiv tasakaalupunkt siis ja ainult siis, kui süsteemis funktsioneerivad vastavad regulaatorid. Ei ole liialdus, kui väita, et tänapäeval on Ungari toiduainete turg üsna lähedal punktile P.

3. Eksisteerivad turud, mille sisemehhanismid ei vii vastavaid näitajaid punkti P suunas (näiteks Ungari üürielamispinna turg, mille normaalseisund on ligikaudu punktis D joonisel 9). Kõnealuste turgude olukorra niisugune käsitlemine tuleneb sellest, kuidas käesoleva uurimuse autor tõlgendab tasakaalumõistet. Minu tõlgendus erineb paljude autorite — majandusteadlaste, majanduspoliitikute, «tavaliste inimeste» poolt sellele mõistele antavast sisust. Nad ütlevad tavaliselt «Sellel turul tuleb tasakaal taastada» või «Selle toote või teenuse jaotamisel peaks olema tagatud turutasakaal». On selge, mida nad sellega mõtlevad: nad tahavad näha turgu, mille tasakaalupunktiks oleks mitte D vaid P. Mina aga arvan, et selles suuliselt väljendatud soovis ei ole sõnu küllalt õigesti kasutatud ning siin pole tegemist mitte juuksekarva lõhkiajamisega mingi mõiste tõlgendamisel, vaid sisulise erinevusega.

Kui me soovime, et süsteemi tasakaalupunkt asuks kusagil mujal — näiteks mitte punktis D, vaid punktis P —, tuleb muuta süsteemi ja selle kaudu luua uus tasakaal. Kui me tahame kaotada elamispinna defitsiidi, tuleb luua selline elamispinda pakkuv ja nõudlust suunav mehhanism, mille toimimise tagajärjel tegelik tasakaalupunkt paikneks ümber punkti P.

Sotsialistlike maade majandusteadlaste ees seisab tasakaalu uurimisel minu arvates mitu omavahel läbipõimunud ülesannet. Esmalt tuleks objektiivselt välja selgitada, kus on erinevates maades, erinevatel ajavahemikel, põhilistel turgudel, allsüsteemide lõikes taaskaaluseisund, tasakaalutee, normaaltee. Teiseks peaks kindlaks tegema, missugused sisemised jõud, huvid, juhtimismehhanismid, käitumisregulaatorid suunavad süsteemi

tasakaalupunkti või tasakaalutee suunas. Lõpuks, kolmandaks ülesandeks oleks teada saada, mis suunas tuleks neid sisemisi jõude, huve, juhtimismehhanisme muuta, kui me pole rahul senise valitseva tasakaaluteega ning soovime edasi liikuda mööda teist normaalteed, olla teises normaalseisundis.[8]

MÄRKUSED

1. Mõistet «süsteem» kasutatakse siin ja edaspidi käesoleva uurimuse raames laiemas ja üldisemas tähenduses kui süsteemiteoorias. See on teaduse fundamentaalmõiste, süsteemiks võivad olla tehas, kosmoserakett, metsa floora ja fauna, mingi maa rahvamajandus jne.
2. Siin on lugejale kasulik meelde tuletada, et tegemist on näitega. Kui ma kirjutan kord spetsiaalse artikli toiduainetega varustamisest, kasutan teisi parameetreid.
3. Dünaamiliste süsteemide matemaatiline teooria annab erinevat tüüpi stabiilsuse ja ebastabiilsuse täpse definitsiooni. Ma ei taha siin sellele teemale kõrvale kalduda, esitan ainult püsiva tasakaalu lihtsustatud idee.
4. Probleem on osalt seotud sellega, et majandusteooria tegeleb paljudel juhtudel inimeste või organisatsioonide ühendustega, mis on saadud agregeerimise teel. Indiviidide ja organisatsioonide reaktsioonid teatud mõjudele võivad olla erinevad, kuid tüüpiliste reaktsioonide jaotusel võib olla tõenäosuslik korrapärasus.
5. Tasakaaluteeks laias teaduslikus tähenduses (nagu on defineeritud esimeses osas) ehk normaalteeks ei saa nimetada olukorda, kus sündmused võtavad niisuguse pöörde, et riigi võlgnevus suureneb kiirenevalt. Kiirenemise määra võib mõõta näiteks aastase võlgnevuse kustutamiseks ja võlaprotsentide tasumiseks läinud maksete (nn. võla teenustasu) suhtega ekspordist saadud sissetulekutesse. Kui see suhe ei ole muutumatu ka pika ajaperioodi vältel, vaid tõuseb järsult, pole riigi väliskaubandus- ja maksebilanss püsivas tasakaalus, vaid on kasvava kiirusega tasakaaluteelt ära nihkumas.
6. Ainult analüüsides saab kindlaks teha, kas mõne ressursi kasutamata osa puhul on olemas võimalus, et see üldse kasutamist leiab. Kui see võimalus võrdub nulliga, on tegemist ülejäägiga, kui aga on olemas võimalus, et seda kasutatakse, on tegemist reserviga. Hoopis teine asi on hinnata, kui suuri reserve on kasulik säilitada. Teisiti öeldes, väga raske, nii teoreetiliselt kui praktiliselt, on otsustada selle üle, kus lõpeb reserv ja algab ülejääk. Selle probleemi analüüs jääb käesoleva uurimuse piiridest välja. Oma teistes töödes olen kasutanud mõistet lõtk, mis hõlmab nii ülejääki kui reservi.
7. Tasakaalu kontseptsioon tekkis varem inglise klassikalise koolkonnaga seoses. Walrasi teene seisneb sellele matemaatilise vormi andmises. Tänapäevase kokkuvõtliku esituse Walrasi tasakaalust võib leida näiteks K. J. Arrow'—F. Hahni tööst [6]. Minu raamatus on võetud Walrasi üldise tasakaalu teooria kriitika alla. Vt. Kornai, J. [99].
8. Teeksin siin ühe isikliku märkuse: käesoleva uurimusega taotlesin ühte põhilist eesmärki — mõistet selgitada. Teistes töödes, eelkõige [101], olen püüdnud ühtlasi pakkuda lahendusi siin artiklis nimetatud kolmele ülesandele.

UNGARI MAJANDUSREFORM: LOOTUSED JA TEGELIKKUS*

I. SISSEJUHATUS

Ungari majanduses on viimase kolmekümne aasta jooksul toimunud olulisi muutusi. Majandusreformi mõju on jõudnud iga Ungari kodanikuni. Ka pole majandusreformi kogemused jäänud ainult selle väikese Ida-Euroopa riigi piiridesse. Katseid liikuda sama teed on teinud ka teised sotsialistlikud riigid. Nii on Hiina majandusjuhid tähelepanelikult uurinud Ungari kogemusi, õppimaks saavutustest ja ka ebaõnnestumistest. Nõukogude Liidus ja teistes sotsialistlikes riikides, kus tõeline majandusreform on alles algamas, viitavad kaugemale ulatuvate muudatuste pooldajad sageli Ungari kogemustele. Seetõttu pole võib-olla liialdatud väide, et Ungari majandusreformil on ka mõningane globaalne tähtsus.

Laialdaselt on levinud arusaam, et Ungari majandus on lähedane «turusotsialismile». Viidates Oskar Lange kuulsale sotsialismimudelile [119], kirjutavad Paul R. Gregory ja Robert C. Stuart [71]: «Üldiselt on UMM (uus Ungari majandusmehhanism) paljus sarnane Lange mudeliga.» Mina olen aga veendunud, et selline Ungari reformi interpretatsioon on vale ja käesoleva artikli üheks eesmärgiks on mu sellekohaseid vaateid põhjendada. Artikli lõpus on esitatud ülevaade turusotsialismi kontseptsioonist ja võrreldud seda Ungari tegelikkusega. Kuid enne, kui minna sellise kõrvutamise juurde, on vaja omada ülevaadet maa majandusest. Olen püüdnud leida vastust küsimusele «Milline on Ungari majandussüsteem, kui see ei ole turusotsialism?». Et vältida lihtsustavaid järeldusi, tuleb süüvida Ungari majanduse mõningatesse üksikasjadesse.

Artikkel on adresseeritud laiemale lugejaskonnale, mitte ainult võrdleva majandusteaduse või sotsialistliku majanduse spetsialistidele, seetõttu pole välditud spetsialistidele üldiselt tuntud üksikasju. Lähenemine on üldiselt «institutsionaalne», arve on kasutatud näitlikustamiseks. Pole tehtud katset kinnitada väiteid ökonomeetrilise analüüsiga. Paljud tähtsad küsimused on jäänud vastamata, artikkel lõpeb piiril, kuhu majandusuuringutega on Ungaris ja teistes maades jõutud.

Ungari reformi kohta on kirjutatud tosinaid raamatuid ja

---

* Artikkel peegeldab Ungari majandusreformi seisu 1986. aastaks.

sadu artikleid majandusajakirjades.[1,2] Käesolev kirjutis ei ole nende põhjal tehtud mehhaaniline kompilatsioon. Kirjeldatud on põhilisi alternatiive, kuid lõppude lõpuks olen Ungari reformi tutvustanud oma arusaamade valguses. See on *subjektiivne* käsitlus reformist ja selle intellektuaalsetest tagamaadest. Esitatud on mõningaid arvamusi, mida jagab suurem osa Ungari majandusteadlasi. See ei tähenda aga, et oleks olemas mingi üldtunnustatud «Ungari vaatenurk». Majandusteadlaste arvamused erinevad siin niisama palju kui ükskõik millisel teisel maal.

Pean tegema veel ühe märkuse. Kuigi mu kirjutistel on kodumaal teatud intellektuaalne mõju, ei või ma end nimetada «reformi arhitektiks». Ma ei ole valitsuse liige ega ka ametlik nõuandja. Teisiti öeldes, ma ei saa enda arvele kirjutada ei reformi suuri saavutusi ega ka vajakajäämisi. Samal ajal olen aga alati püüdnud olla selle protsessi kindel toetaja ja kriitiline uurija. Loodan, et see positsioon võimaldab mul olla sündmustele küllalt lähedal, kuid tagab samal ajal ka piisava distantsi selleks, et asjadest avameelselt rääkida.

Ungari majandusreform pole ühekordne aktsioon, vaid on kestnud pikka aega. Selle kontseptuaalne eellugu algas juba 1954. aastal György Péteri tööga, kus läbinägelikult kritiseeriti tolleaegset majandussüsteemi ja esitati reformi kava. Esimesed praktilised uuendused algasid 1956.—1957. aastal riiklike kokkuostunormide süsteemi kaotamisega põllumajanduses, kuigi ajavahemikul 1957—1964 oli domineerivaks jooneks veel bürokraatliku majandamismehhanismi konserveerimine. Olulise tähiseni jõuti 1968. aastal, kui algas põhimõtteliste muudatuste paketi läbiviimine. Reform ei kulgenud otsejoones edasi aga ka pärast 1968. aastat: edasimineku perioodid vaheldusid tagasipöördumistega. Pärast kuuekümnendate aastate lõpu muudatuste lainet pääsesid perioodil 1972—1979 sündmusi enam suunama reformivastased jõud. Uus muudatuste laine algas 1979. aastal ja kestab siiani. Sõltumata sellest, kas reform on kulgenud üles- või allamäge, on poolt- ja vastutendentsid olnud esindatud kogu aeg. Enne kui siit asuda reformi üksikute külgede kirjeldamisele, tuleks täpsustada mõningaid põhimõisteid.

II. MÕNED KONTSEPTUAALSED SELGITUSED

Kõigepealt *majandussüsteem.* Me ei kasuta seda ainult niisuguste suurte süsteemide nagu sotsialism või kapitalism tähistamiseks. Need on pigem süsteemide «perekonnad». Mõtleme selle all ka niisuguse «perekonna» üksikuid liikmeid. Tšehhoslovakkias, Ungaris ja Jugoslaavias on erinevad majandussüs-

teemid, kuigi kõik kolm on olnud sotsialistlikud riigid. Abstraktse definitsiooni asemel esitame majandussüsteemi põhiliste elementide loetelu: majanduses funktsioneerivad organisatsioonid, omandivormid ja omandiõigus; kuidas on jaotunud võim otsuseid langetada; milline informatsioon ringleb majandusorganisatsioonide vahel; otsustajate motiivid; poliitiliste organisatsioonide ja valitsuse osa majanduses; majandusoperatsioonide reguleerimise seaduslikud viisid; mitteametlikud «mängureeglid» jne.[3] Esitatud majandussüsteemi elemendid on omavahel seotud, neid ei saa suvaliselt valida. Ungari majandusalases kirjanduses kasutatakse majandussüsteemi vastena ka mõisteid «majandamismehhanism» või «institutsionaalsed tingimused».

Majandussüsteemi mõistele vastandub *majanduspoliitika.* Viimati nimetatu tähendab teatud muutujate sisu määramist poliitikute poolt majandussüsteemi raamistikus. Majandussüsteem, mille liikmeteks on üksikindiviidid või organisatsioonid, kooskõlastab nende tegevust. Eristame kahte tüüpi *kooskõlastamist:* bürokraatlikku[4] ja turu kaudu toimuvat. Esimesel juhul on tegemist vertikaalse suhtega nende vahel, kes kooskõlastavad, ja nende vahel, kellega kooskõlastatakse. Kontrolli teostab paljutasandiline hierarhia. Administratiivne sund ja õiguslikud sanktsioonid panevad indiviide ja organisatsioone täitma ülaltpoolt tulevaid käske ja keelde. Vertikaalsed suhted on püsivad ja neid teostatakse konkreetsete institutsioonide kaudu. See on teada nii «ülal» kui «all». Erinevate hierarhiatasandite vahelised suhted ei pea tingimata toimuma raha vahendusel. Juhul, kui see on aga nii, on alluv rahaliselt sõltuv ülalpool olijast. Bürokraatia on aktiivselt tegev ressursside jaotamisel ja tulude ümberjaotamisel.

Turu kaudu toimuva kooskõlastamise puhul on müüja ja ostja rollis olevate indiviidide või organisatsioonide vahel horisontaalsed suhted. Need toimivad raha vahendusel, peamiseks eesmärgiks on sel juhul rahaline kasu.[5]

Sotsialistliku majandussüsteemi reformi üle peetav diskussioon tuleb tõlkida keelde, mis koosneb ülal esitatud elementidest, ja diskussioonist osavõtjad pakuvad välja nende elementide erinevaid kombinatsioone.

Majandusreformi mõistet kasutavad laialdaselt paljud parteid ja poliitilised organisatsioonid kogu maailmas. Käesoleva artikli raames tähistab see niisuguseid muudatusi sotsialistlikus majandussüsteemis, mille tulemusena väheneb bürokraatia ja suureneb turu osatähtsus majandussuhete kooskõlastamisel. Seetõttu ei ole näiteks tugevalt bürokratiseerunud majanduse moderniseerimine kompuutrite kasutuselevõtmise abil reform. Samuti ei nimeta me reformiks jõupingutusi täiustada majandust töödistsipliini tugevdamise kaudu. Kuigi need poliitilised

meetmed võivad olla kasulikud, ei muuda nad majandussüsteemi: ei vii bürokraatia osa vähenemisele ja turu mõjujõu suurenemisele. Selles mõttes on ainult kolm sotsialistlikku riiki, kus on käimas tõeline majandusreform: alustamise järjekorras on nendeks Jugoslaavia, Ungari ja Hiina. On märke, et nende eeskujule järgneb ka Poola.

III. RIIKLIK SEKTOR

Jagame Ungari majanduse kahte *ühiskondlikku sektorisse:* organisatsioonid, mille põhifondid kuuluvad riigile, ja ülejäänud (mitteriiklik sektor). Tuleb rõhutada, et riiklik sektor oli ja on ka praegu Ungari majanduses domineeriv, seal toodetakse ligikaudu kaks kolmandikku ametlikult fikseeritud rahvatulust.

A. Kohustuslike plaanide kaotamine

Sissejuhatuseks meenutame põgusalt käsumajanduse *(command economy)* põhimõtteid, mis domineerisid riiklikus sektoris reformieelsel perioodil. Selle enamlevinud sünonüümideks on veel traditsiooniline tsentraalselt plaanitud majandus või ka klassikaline sotsialistlik majandus, Nõukogude-tüüpi majandus või lihtsalt «vana» majandusmehhanism, millele vastandub reformitud «uus».

Riiklik plaanikomitee töötab välja riikliku plaani, see kinnitatakse kõige kõrgemal poliitilisel tasemel. Pärast seda on plaan rangelt kohustuslik. Majandust juhib paljutasandiline bürokraatia.[6] Kõige olulisemad plaaninäitajad desagregeeritakse järk-järgult ja antakse sellistena kõrgemalt tasandilt madalamale. Selle hierarhia alumisel astmel asuvad riiklikud ettevõtted saavad igal aastal sadu või isegi tuhandeid plaaninäitajaid, mida võib liigitada nelja rühma. Esiteks, toodangu väljalaske plaan. Teiseks, ressursid. Siia kuuluvad materjalid ja pooltooted, aga samuti tööjõu ja palgafondi limiidid. Kolmandaks, finantsplaan, mis sisaldab toodete hindu, kasumi jaotamise normatiive, krediidiprotsente jne. Neljandaks, firma mitmesuguste ülesannete loetelu — uute tehnoloogiate või pooltoodete juurutamine, investeerimisprojektid jne. Kuigi kõik plaaninäitajad on kohustuslikud, jälgitakse mõningate täitmist eriti hoolikalt. Tavaliselt on nendeks vähemalt üks agregeeritud toodangu väljalaske näitaja, palgafondi normatiivid, ekspordiülesanded.

Käsusüsteemi üheks kõige suuremaks puuduseks on jäikus.

Tabel 1

Sotsiaalsete sektorite osa tööhõives ja rahvatulus

	Töötajad				Rahvatulu		
	1966	1975	1980	1984	1975	1980	1984
1. Riiklik sektor	65,0	70,9	71,1	69,9	73,3	69,8	65,2
2. Mitteriiklik sektor							
a) kooperatiivid	30,7	24,9	25,5	25,9	17,8	19,8	20,6
b) isiklik abimajapidamine	—	—	—	—	4,0	3,2	2,8
c) töötajate põllumajanduslik abitootmine	—	—	—	—	3,0	3,7	5,9
d) formaalne erasektor	4,3	4,2	3,4	4,2	1,9	3,5	5,5

Andmed: CSO H (Ungari Statistika Keskvalitsus).
Märkus. Rahvatulu kohta pole sellise jaotuse järgi võimalust saada 1966. aasta andmeid. Välja arvatud sektorid 2b ja 2c, pole tabelis hõlmatud mitteformaalset sektorit.
Rahvatulu on leitud puhastoodangu summana, kasutades rahvamajandusbilanssi, mis on arvestussüsteem sotsialistlikes maades.

Kord antud käsku on raske muuta. Iga muudatus peab läbima mitmekordse kooskõlastamise hierarhia erinevatel tasanditel. Loomulikult on üksikud plaaninäitajad omavahel seotud. Plaan on tulevaste majandusprotsesside «üldise tasakaalu» mudel. Iga vähegi tähelepanuväärsem muudatus puudutab ka teisi valdkondi, reguleerimine tuleb ette võtta kogu plaani ulatuses. Plaanijad pole arusaadavatel põhjustel huvitatud sedalaadi tööst. Tulemuseks on, et ootamatutele muudatustele varustamises, nõudluses või tehnoloogias reageeritakse aeglaselt ja vaegustega.

Tipp-plaanijad eelistavad pingelisi plaane. Plaan peab mobiliseerima, tagama antud ressurssidest maksimaalse toodangu väljapigistamise. See on ka üks plaanide jäikuse põhjusi: pole kergesti kättesaadavaid varusid, mida saaks kasutada vajakajäämise korral ühes või teises valdkonnas. See omakorda põhjustab alluvate kaitsetaktika. Firma on huvitatud tootmisvõimsuste varjamisest, et saada väiksemat plaani. Viimati nimetatut on kerge täita ka siis, kui varustuses kõik ei laabu. Kõrgemad ülemused on niisugustest taotlustest teadlikud. See viib «plaani kauplemisele», mis tähendab, et kõrgema tasandi plaanijad taotlevad seda, et antaks rohkem toodangut väiksemate kulutustega, allpool olijad taotlevad aga täpselt vastupidist.

Puudujäägiks on samuti häired ressurssidega varustamise ja toodangu väljalaske vahekordades. Nende suund sõltub «prioriteetsete» näitajate iseloomust. Kui kõige tähtsamaks näitajaks

on kogutoodang või realiseeritud toodang rahalises väljenduses, siis on tootja huvitatud suurest kogusest kallist materjalist toodangust. Kui tootmisülesanne on antud tonnides või meetrites, nagu see on tekstiilitööstuses, eelistatakse raskeid tooteid või siis jälle õhukesest riidest tooteid. Et toodanguplaan tuleb täita iga hinna eest, jäävad tähelepanu alt välja vähem tähtsad näitajad või siis need, mille täitmist on raske kontrollida — kvaliteedi parandamine, uute toodete juurutamine, kulude vähendamine, masinate parem kasutamine jne. Loomulikult pole reaalses käsumajanduses suhted nii ühesuunalised kui selles abstraktses mudelis, mõningane kooskõlastamine toimub ka horisontaalsel tasandil. Võimalikud on üksteise toodangut tarbivate ettevõtete mitmesugused omavahelised kokkulepped, millest osa on ametlikud, osa aga varjatud jne. Igal juhul võib öelda, et viiekümnendatel aastatel esindas Ungari majandus küllalt puhast käsumajandust. Kuuekümnendate aastate keskel, kui algas dispuut majandusreformi üle, oli üheks põhiküsimuseks see, kui kaugele on käskudest loobumisel võimalik minna. Lõpuks otsustati radikaalse lahenduse kasuks. 1. jaanuarist 1968 viidi sisse süsteem, kus ettevõtted muutusid lühiajaliste plaanide koostamisel iseseisvaks.

Ida-Euroopa ortodokssed majandusteadlased kartsid, et sotsialistlik majandussüsteem variseb ilma seaduse jõudu omavate plaanideta kokku. Seda aga ei juhtunud. Reformi põhjal võib teha järelduse, et käsu jõudu omavaid plaane on lühiajalise plaanimise puhul võimalik vältida ka siis, kui puudub täielikult väljaarenenud turumehhanism.

B. Duaalne sõltuvus

Mis tuli käsumajanduse asemele? Ungari riiklikud firmad töötavad nüüd *duaalse (kahekordse) sõltuvuse* tingimustes. Nad on vertikaalses sõltuvuses bürokraatiast, horisontaalses sõltuvuses varustajatest ja tarbijatest. Järgnev ülevaade mõnedest momentidest riiklike firmade olukorras uutes tingimustes illustreerib kahekordse sõltuvuse toimet. *Riikliku firma loomine* on ka uutes tingimustes pikaajaline bürokraatlik protsess. Ükskõik, kas selle asutamise initsiaatoriks on üksikisik või grupp, igal juhul on selleks vaja bürokraatia aktiivset toetust. Viimasel ajal on kergemaks läinud riiklike väikeettevõtete asutamine. Olemasolevad firmad võivad eraldada vahendeid ja nii on võimalik selliste tütarfirmade tekkimine, mis on pooleldi iseseisvad ning pooleldi sõltuvad peafirmast. Mingisugune võimalus on ka mitteriiklike firmade loomiseks, kuid selleks on olemas ka tõsiseid takistusi. *Tegevust lõpetavate riiklike firmade arv* on küllalt väike. Vastava otsuse langetamisel (nii firma

likvideerimise kui selle liitmise kohta mõne teise firmaga) on otsustav sõna bürokraatial. Firma surm ei ole loomuliku valikuprotsessi tulemus. Puudub side firma kaotamise ja tema maksebilansi puudujäägi või maksejõuetuse vahel.

Tippjuhtide valimisel ja ametissemääramisel on säilinud kõrgemalt tulev mõju. Juhi edutamine toimub nii tema liikumise kaudu samas firmas madalamalt ametikohalt kõrgemale kui ka üleviimise teel ühest firmast teise või mõnda kõrgemalseisvasse riiklikku organisatsiooni. See puudutab samuti firmade direktoreid. Puudub juhtide «tööturg», nende karjäär sõltub suurel määral sellest, kuidas neisse suhtub tippbürokraatia. Seetõttu on iga juhi üheks tähtsamaks ülesandeks vastata nõudmistele, mida ülevalt esitatakse. 1985. aastal viidi tippjuhtide määramise korda sisse muudatus — neid valivad firma töötajad. Samal ajal on kõrgemalseisvatel poliitilistel ja administratiivorganitel vetoõigus nii juhikandidaatide valimisel kui ka ametisse kinnitamisel. Praegu on veel vara hinnata selle muudatuse tulemusi.

Toodangu määramisel on firmade iseseisvus märgatavalt suurenenud. Aastaplaane määravad firmad ise. Kõrgemalseisvad organisatsioonid ei anna enam ette kogutoodangu agregeeritud mahtusid ja see on juba suur muudatus. Tõsi küll, nad annavad firmadele mitteametlikke soovitusi, ütlevad juhtidele ette, mida neilt oodatakse. Tavaliselt tehakse ettekirjutusi eksporttoodangu kohta või mõnele privilegeeritud tarbijale määratud toodangu suhtes, samuti mõne eriti defitsiitse kauba osas. Firma juhtkonnal tuleb tavaliselt nende ettepanekutega nõustuda. *Ressursside eraldamisel* ettevõtetele on kaotatud fondeeritud jaotamise süsteem. Samal ajal on mõnede kaupade jaotamine endiselt tsentraalse kontrolli all. Kehtivad ka mitmesugused mitteametlikud nivood ja limiidid ning muud kitsendused. Oluliselt on aga tugevnenud ettevõtetevahelised sidemed. Need kujutavad endast segu tõelistest turusuhetest (kokkulepped hindade, kvaliteedi ja maksetähtaegade kohta) ning džentelmenlikest kokkulepetest, mis põhinevad teineteise mitmesuguste muude huvide arvestamisel. Horisontaalsed suhted on aga tugevasti mõjustatud ülevalt tulevast sekkumisest. Kui ettevõtted ei jõua kokkuleppele või rikuvad lepingu tingimusi, siis apelleerivad nad kõrgemalseisvatele organisatsioonidele ning nõuavad neilt õigust.

Tootmistehnoloogia valikul on firmade iseseisvus märgatavalt tõusnud. Esineb ka väiksemaid administratiivse vahelesegamise juhtumeid, kuid selles plaanis pole nad kuigi levinud.

Hindade määramisel kehtis enne reformi selline kord, et peaaegu kõigile riiklike firmade valmistatud toodetele kinnitas hinna administratiivne organ (hinnakomitee). Turuhindade osatähtsus oli äärmiselt väike. Reformi ajal on hindade määramise

põhimõtteid mitmel korral muudetud. Mõningaid hindu määratakse senini administratiivsel teel, kuigi arvestatakse firmade ettepanekuid. Majandusreformi alguses väideti, et pärast 1968. aastat lõpetatakse suurema osa hindade, eriti just hulgihindade määramine administratiivsel teel. Enamik neid hindu ei ole aga siiani saanud tõelisteks turuhindadeks.

Administratiivne kontroll hindade üle toimub mitmel viisil. Paljude hindade määramisel kehtivad ranged reeglid. Näiteks «kulutajahinnad» määratakse omahinna elementide ja normatiivse rentaabluse alusel. Mõnel juhul kasutatakse võistlevate hindade printsiipi. Sel juhul jälgitakse, et siseturul saadav kasumimäär ei oleks suurem samalt kaubalt välisturul saadavast kasumimäärast. Paljudel juhtudel tuleb firma poolt kavatsetavast hinnamuutmisest ette kanda kõrgemalseisvale organile. See võib muutusega nõustuda või mitte. On olemas seadused «ebaausa» või põhjendamata kasumi ja hinna kohta. Need on küllalt ebamäärased, palju sõltub interpretatsioonist. Firmad peavad sageli aru andma, mistõttu on alati olemas oht, et nende hindade määramise praktika võidakse hukka mõista.

Kahjuks pole majandusteaduslikku tööd, mis annaks selge vastuse selle kohta, kuivõrd adekvaatselt praegune Ungaris kehtiv hindade süsteem vastab tegelikele vajadustele. Mõned majandusteadlased väidavad, et hinnad on reformieelse perioodiga võrreldes ratsionaalsemad, kuna tooraine, energia ja mõne muu kauba hinnad on lähedased nende kaupade maailmaturuhindadele. Teised, sealhulgas ka käesoleva artikli autor, on eelöelduga üldjoontes nõus, kuid arvavad samas, et hindade määramisel on siiski veel palju suvalisust, sest administratiivsetel organitel on selles sfääris liiga suur mõju. Et hinnad moodustavad ühtse süsteemi, siis võib iga piisk suvalisust «üle ajada» ning viia ebakõladele järgmisel astmel.

Hindade mõju firmade langetatavatele otsustele on reformi jooksul mõnevõrra tugevnenud, kuid pole siiski veel otsustava tähtsusega. Hindade alusel tehtud otsused võivad aga ikka veel olla ka ebaõiged, kuna hinnad ei peegelda adekvaatselt turusuhteid.

Palkade ja tööjõu osas on toimunud oluline muudatus: kaotatud on palgafondi limiit, mis oli reformieelsel perioodil olulisemaid plaaninäitajaid. Alles on jäänud aga mitmed bürokraatlikud meetmed, millega mõjutatakse palkade taset. Neid meetmeid on reformi käigus mitmel korral muudetud. Nimetame neist vaid mõned: progressiivsed (kasvavad) maksud firmadele sõltuvalt keskmisest palgast, palgafondi suurusest või siis palgatõusust. Palgapoliitikaga käivad kaasas ranged abinõud, mis peavad tagama vastavate suuniste järgimist. Reformi tagajärjel on kaotatud tööjõu kvoodid, kuid tööjõu

palkamisel kehtivad endiselt mitmed ametlikud ja mitteametlikud kitsendused.

Ungaris on tugevasti tsentraliseeritud *rahandussüsteem*. Pidevalt suureneb nõudmine *krediidi* järele. Pangandus — välja arvatud uued institutsioonid, millest tuleb juttu hiljem — funktsioneerib nagu krediiti jaotav administratiivne üksus, mitte nagu tõeline äriprintsiipe järgiv pank. See on tihedalt seotud bürokaatia ülevõimuga firmade üle. Krediidi eraldamine või sellest ilmajätmine pole enamasti seotud firma kasumiga möödunud perioodil või selle oodatava suurusega tulevikus, samuti firma maksevõimega. Sageli kasutatakse krediiti hoopis teistel eesmärkidel: päästmaks firmasid, keda on turul tabanud läbikukkumine. Võib-olla toimub selles sfääris suurem orienteerumine turule lähitulevikus, kui hakkab ilmnema viimaste muudatuste mõju. Sellel peatume allpool.

Maksude ja subsiidiumide osas on üleminek maksudejärgsele kasumile oluliseks muudatuseks. Enne reformi pidid firmad maksma riigieelarvesse suurema osa kasumist, välja arvatud kindlate normatiivide alusel neile endile jäetud osa. Maksusüsteem on ka praegu väga keeruline. Riiklike firmade makstavaid makse ja neile antavaid subsiidiume on ligi 300 liiki. Ainult mõnede üksikute maksude või subsiidiumide määramisel kehtivad kõikide firmade jaoks ühesugused reeglid. Paljud neist näivad olevat kõigi jaoks ühtsed, lähemal vaatlemisel aga selgub, et nad on määratud mõjutama ainult väikest gruppi ettevõtteid, paljudel juhtudel näiteks tosinat 1600—1700 ettevõttest. Need reeglid on «kirvetöö». Samuti on antud vabastusi maksudest või on edasi lükatud nende laekumise tähtaegu siis, kui firmadel esineb finantsraskusi. Firmad kannatavad maksustamise ebajärjekindluse all. Iga kord kui kõrgemalseisvatele organitele tundub, et «firmal on liiga palju raha», võivad nad suvaliselt maksumäärasid tõsta või sisse viia mõne uue maksu. Samuti võib sel juhul sundida firmat moodustama reservfondi.

Investeeringute kohta otsuste langetamine ja nende finantseerimine oli enne reformi väga suures osas tsentraliseeritud. Reformi tulemusena on firmade osa selles valdkonnas kasvanud: küllalt suurt osa kasumist võivad nad kasutada investeeringuteks. Vaatamata sellele on kõrgemalseisvate organite mõju siin endiselt väga tugev. Enamiku projektide realiseerimiseks vajavad ettevõtted lisaraha, mida nad võivad saada pankadest või riigieelarvest. Umbes üks viiendik investeeringutest finantseeritakse firmade endi vahenditest ja nende kohta langetatakse otsused firma tasandil. Ülejäänud vahendite kohta on firmadel vaja neid vahendeid eraldavate organisatsioonide nõusolekut. Firma investeeringute kavandamisse sekkumise teiseks vormiks on nende kinnikülmutamine pankades. Investeeringute

jaotamisel ei lähtuta kasumikriteeriumist. Võib täheldada isegi vastupidist. Kasumi ümberjaotamise kaudu saavad kehvemad firmad osa hästitöötavate firmade kasumist. Uurimused näitavad, et puudub positiivne seos firmade kasumimäära ja investeeringute erikulu vahel järgnevatel aastatel. Puudub ka positiivne seos, kui need näitajad ajaliselt ümber pöörata: investeeringute suurem osatähtsus ei põhjusta kasumimäära suurenemist. Viimasel ajal on siiski võetud meetmeid, et sõltuvust nende näitajate vahel suurendada.

C. Nõrgad eelarvekitsendused ja halb reageerimine hindadele

Ametlikult on deklareeritud, et kasum on firma töö hindamise peamiseks kriteeriumiks. Juhtide palk sõltub firma kasumist, samuti saavad firma teised töötajad kasumist teatud osa endale.[7] Loodeti, et see paneb firmad kasumit suurendama. Nii aga ei juhtunud. Et selgitada välja põhjused, vaatleme kõigepealt, millistes majanduslikes tingimustes töötavad kehvemad firmad. Isegi kui firma töötab pikemat aega kahjumiga, kompenseeritakse seda erineval viisil: subsiidiumidega, soodsate maksutingimustega või eriliste krediitidega. Hindu kinnitavad organid suhtuvad soodsalt selliste firmade hinnatõstmise taotlustesse. Käesoleva kirjutise autor võttis sellise olukorra kirjeldamiseks kasutusele termini «nõrgad eelarvekitsendused». Riikliku firma finantsolukord avaldab mõju tema tegevusele, eelarvekitsendused on firmas aluseks finantsdistsipliinile. Need aga ei ole küllalt mõjuvad, kui kõrgemalseisvate organite vastutulekul võib neid lõdvemaks lasta. Teoreetiliselt peaks firma tehtud kulutused kompenseerima turul oma kaupade müügi eest saadud tuludega. Praktikas sõltuvad aga turul saadud sissetulekud paljudest välistest asjaoludest.

Kriitiliseks probleemiks on kroonilisel kahjumiga töötavate ettevõtete saatus. See näitab ära, kas kasum on midagi «lõpuni tõsist» või ainult illusioon. Riiklik bürokraatia ilmutab riiklike ettevõtete suhtes lausa vanemlikku hoolitsust. See on ka arusaadav: riik on need ettevõtted loonud ja seetõttu ei saa ta olla nende suhtes ükskõikne. Mitmesugustel põhjustel avaldatakse tugevat survet, et firmasid vee peal hoida. Üheks niisuguseks põhjuseks on näiteks vajadus tagada inimestele töö või saada subsiidiume. Paljud teadlased aga esitavad küsimuse: kui firmad on suurtes finantsraskustes ja sotsiaalpoliitilistel põhjustel ei saa neid kinni panna, miks siis ei rakendata karme abinõusid nende juhtide suhtes? Selline abinõu tõstaks kasumi kui tootmise motiivi mõju. Tegelikult ei juhtu nende juhtidega midagi, nad võivad jääda samasse firmasse

või siis viiakse nad üle mõnda teise, ilma et nad eriti kaotaksid sissetulekus või ametialases positsioonis. Põhjus on lihtne. Et esineb tuhandeid bürokraatia vahelesekkumisi firma siseasjadesse, siis ei saagi selle juhid kanda täit vastutust. Läbikukkumise korral saab juht alati öelda, et firma jaoks saatuslikuks osutunud otsus langetati pärast ülemustega konsulteerimist. Peale selle on paljud probleemid väljastpoolt tuleva sekkumise, suvaliselt määratud hindade tagajärg. Sellistes tingimustes tunneb bürokraatia end kohustatud olevat kehvi juhte kaitsma.

Teiseks äärmuseks on firmad, mis saavad suuri kasumeid. On olemas tendents võrdsustamise nimel vähendada suuri kasumeid. Eelarvekitsendused ei ole mitte ainult nõrgad vaid ka ebaloomulikud. Põhjendamatud ja ootamatud finantsreeglite, maksude ja toetuste muutmised teevad firma olukorra ebakindlaks ja asetavad ta bürokraatia suvaliste improvisatsioonide meelevalda.

Suur grupp Ungari majandusteadlasi kinnitab üksmeelselt, et finantsdistsipliin on nõrk ja puudub turu tugev sund kasumi suurendamisele. Sellel nõrga eelarvekitsenduse sündroomil on palju negatiivseid tagajärgi. Olgu neist märgitud vaid üks: nõrk reageerimine hindadele, eriti ressursi poolel. Kui vale otsus hinna suhtes ei too endaga kaasa automaatset väljalangemist turu valikumehhanismist, ei ole firmal tugevat stiimulit kiireks kohanemiseks. On mõned tööd, kahjuks siiski ainult üksikud, kus on näidatud firmade nõrka reageerimist muutuvatele hindadele. Näiteks on J. Szabó ja I. Tarafás [176] mitmese regressioonianalüüsi abil demonstreerinud, kuivõrd vähe mõjutab välisvaluuta kursi muutumine toodetavate kaupade valikut ja et ressursi poolel on see mõju veelgi väiksem.

Me põrkame kokku nõiaringiga, mis sisaldab relatiivseid hindu ühelt poolt ja nõrku eelarvekitsendusi teiselt poolt. Et hinnad on suvalised ja moonutatud, on firmadel õigus küsida kompensatsiooni. Kui aga väljastpoolt on abi alati tulemas, viib see valede hindade säilimisele.

D. Ettevõtete suurus. Monopolid

Ungari majanduses on suurte firmade osatähtsus suurem kui arenenud kapitalistlikes riikides [41], [163], [177]. Seda illustreerib tabel 2.

Ungaris tootis kolm kõige suuremat tööstuskoondist 1975. aastal 2/3 508-st agregeeritud toodangu nomenklatuuri tootest. Kokku sisaldab see nomenklatuur 637 toodet.[8]

Tootmise liiga kõrge kontsentratsiooni tulemusena valitsevad paljudes tootmisvaldkondades monopolid. Need on firmad,

Tabel 2

Ettevõtete jaotumine suuruse järgi

	Ungari	Kapitalistlikud riigid
Keskmine töötajate arv ettevõttes	186	86
Töötajate osatähtsus vastava suurusega ettevõtetes (%)		
10—100	14	35
101—500	26	33
501—1000	19	13
üle 1000	41	19

Märkus. Andmed on 70. aastate kohta. Kapitalistlikest riikidest kuuluvad väljavõtukogumisse Austria, Belgia, Itaalia, Prantsusmaa, Rootsi ja Jaapani ettevõtted.

millel ametlikult on riikliku ettevõtte staatus, kuid kes tegelikult esindavad riiki kui tervikut. Niisuguste firmade arv on reformi käigus vähenenud, kuid siiski märkimisväärseks jäänud. Neil on õigus üksinda määrata kaupade või teenuste jaotamist vastaval turul. Selline monopoolne firma on autotööstuses, ka panganduses valitses ühe panga monopol.

Viimastel aastatel on tehtud tõsiseid pingutusi, et mõjutada monopolide positsioone. Suuri ettevõtteid on jaotatud mitmeks väiksemaks. Võib täheldada väiksemate ettevõtete mõningast kasvu. See protsess kulgeb aeglaselt ja talle osutatakse vastupanu.

Võib täheldada veidraid erinevusi suhtumises suurtesse ja väikestesse firmadesse. Ühelt poolt saavad suured firmad rohkem mitmesuguseid hüvesid, eriti näiteks kapitaalmahutusi. Mõned neist on suurtes finantsraskustes, ometi eraldatakse neile kergel käel suuri krediite ja subsiidiume. Teiselt poolt kaaluvad väikefirmad kõrgemate ülemuste silmis vähem. Seetõttu on neil ka vähem põhjust karta ootamatuid kontrolle, samuti õnnestub neil paremini mööda hiilida mõningatest ebasoodsatest piirangutest.

E. Resümee: otseselt kaudsele bürokraatlikule kontrollile

Kokkuvõtteks võib riiklikke firmasid puudutanud muudatuste kohta öelda seda, et reformi käigus on firmade olukord paranenud. Neil on rohkem võimalusi manööverdamiseks, nad kohanevad paremini nõudluse muutumisega, pööravad rohkem tähelepanu toodete kvaliteedile ja tehnika progressi saavutuste juurutamisele. Need muudatused tulevad eriti ilmsiks, kui võrrelda Ungari majandust nende sotsialistlike riikide majandu-

sega, kus majandusreformi pole alustatud. Ungari majandusreform on alles poolel teel. Riiklikud firmad ei funktsioneeri siin turusotsialismi tingimustes. Majandusreformi senise käigu tulemusena loodud süsteem kujutab endast erilist kombinatsiooni turu kaudu ja administratiivsel vahendusel toimuvast kooskõlastamisest.

Seda võib loomulikult öelda iga praegusaegse majanduse kohta. Pole näiteks olemas niisugust kapitalistlikku majandust, kus ei esineks administratiivselt poolelt mingit vahelesegamist turusuhetesse. Uurimisobjektiks võib vaid olla nende kahe komponendi vahekord reaalse süsteemi piires. Kuigi meil ei ole vahendeid selle vahekorra täpseks mõõtmiseks, võib seda kaudselt määrata. Administratiivsel sekkumisel turuprotsessidesse on teatud kriitiline piir. Kui see piir ületatakse, pidurdub turu energia ja domineerima hakkab administratiivne mõjutamine. Nii on olnud Ungari riiklike firmadega.[9] Turg ei ole välja surnud, siin toimub teatav kooskõlastamine, kuid selle mõju on nõrk. Firma juht piilub ühe silmaga tarbijaid ja ressurssidega varustajaid, teisega kõrgemaid ülemusi. Praktika on talle õpetanud: rohkem tuleb hoida lahti just teist silma — juhikarjäär, firma elu ja surm, maksud, subsiidiumid, krediit, palgad — ühesõnaga, kõik firma heaolu määravad finantsregulaatorid sõltuvad rohkem kõrgematest võimukandjatest kui firma edukusest turul.

Reformi käigus on muidugi muutunud ka bürokraatia: ta on vähem tsentraliseeritud. Nüüd kujutab ta endast paljutasandilist, oma erihuvidega liikmete komplekti, kes tegutseb sageli kooskõlastamatult; ta on rohkem polütsentriline kui enne reformi. Igal ametkonnal on oma eelistused ja sellele vastavalt jagab ta soodustusi ühtedele firmadele ja lisakoormisi teistele. Mida rohkem selliseid kontrollijaid on, seda enam kustutavad nad vastastikku üksteise mõju. «Mängureeglid» pole loodud loomulikul teel majanduslike ja sotsiaalsete protsesside tulemusena, vaid on valitud kunstlikult mitmesuguste ametkondade poolt. Nad pole kunagi täiuslikud, nende rakendamine ei anna kunagi täpselt neid tulemusi, mida oodati, seetõttu neid aina muudetakse. Nad ei saa olla firmadele kindlaks käitumisjuhendiks. Riigi roll majanduse reguleerimisel ei piirdu mõne kõige olulisema, tervet rahvamajandust puudutava parameetri mõjutamisega.

Nagu eespool nägime, toimub miljoneid mikrosekkumisi kõigis rahvamajandusvaldkondades, administratiivne *mikroreguleerimine* domineerib endiselt. Firmad loomulikult ei jää hätta. Iga kõrgemalseisvate organite uus taktika loob ka uue vastutaktika. Kauplemine käib iga asja üle. See on kauplemisühiskond ja kauplemise suund on vertikaalne: kauplemine toimub erinevate administratiivse hierarhia tasemete vahel, firmade

ja administratiivorganite vahel, mitte ostja ja müüja vahel. Kõikvõimalikud küsimused — firma sünd ja surm, juhtide ametissemääramine, toodang, ressursid, hinnad, palgad, maksud, subsiidiumid, krediidid, investeeringud — on väiklase kauplemise, võitluse, pinna ettevalmistamise, avaliku ja varjatud toetuse ning vastuseisu objektideks. Ungari majandusalases kirjanduses kutsutakse seda nähtust «regulaatorite kauplemiseks», see on tulnud käsumajanduses domineerinud «plaanikauplemise» asemele. Firmadel oli võimalik veidi kaubelda ka vana süsteemi tingimustes, nüüd on nende võimalused selles suhtes oluliselt paranenud. Eriti käib see suurte riiklike firmade kohta. Kui kauplemine ei anna soovitud tulemusi, jääb firmade käsutusse veel mõni muu vahend mööda hiilida korraldustest mitte tingimata illegaalsel teel, vaid ära kasutades selle puudusi, sooritades mõne triki. Kui seadusandja saab aru, et on alasid, mida seadus ei hõlma, püüab ta luua uut ja paremat dekreeti ning mäng algab otsast peale.

Teeme väikese kokkuvõtte. Et oleks parem viidata uue majandussüsteemi meetodile, püüame anda talle sobiva nime. Kutsume seda *kaudseks administratiivseks kontrolliks*. Nii vastandub see vanas «käsumajanduse» süsteemis valitsenud *otsesele administratiivsele kontrollile*. Nimetus viitab sellele, et domineerivaks kooskõlastamise viisiks on endiselt administratiivne kontroll, kuid viimati mainitu instrumentaariumis on toimunud olulisi muudatusi.

IV. MITTERIIKLIK SEKTOR

A. Majandusreform põllumajanduses

Eespool vaatlesime üldisel kujul erinevaid ühiskondlikke sektoreid, mis põhinevad erinevatel omandivormidel. Siin läheme teemast veidi kõrvale, et heita põhjalikum pilk kõigile omandivormidele ühes konkreetses tootmisharus — põllumajanduses.

Põllumajanduses on majandusreform kulgenud kõige edukamalt. Vaadates viimase 25—30 aasta arengut, võib täheldada vastuolulisi tendentse. Riiklike majandite osatähtsus on olnud stabiilne. Aset on leidnud kaks «kollektiviseerimise lainet», s. t. põllumajanduskooperatiivide forsseeritud moodustamist: esimene viiekümnendate aastate alguses ja teine aastatel 1959—1961. Viimane neist tõi rohkem kui kaks kolmandikku viljakandvat maad eravaldustest kooperatiivide kätte. Kooperatiiviliikmetele jäeti isiklikuks kasutamiseks ainult aiamaa ja nad võisid pidada piiratud arvu koduloomi. Praegust olukorda erinevate omandivormide osas iseloomustab tabel 3.

Tabel 3

Erinevate ühiskondlike sektorite osatähtsus
põllumajanduse kogutoodangus (%)

	1966	1975	1980	1984
Riiklikud põllumajandusettevõtted	16,4	18,0	16,8	15,3
Kooperatiivid	48,4	50,5	50,4	51,1
Isiklik abimajapidamine	23,7	19,0	18,5	18,4
Töötajate põllumajanduslik abitootmine ja erafarmid	11,5	12,5	14,3	15,2

Andmed: CSO H.

Vaatamata dramaatilistele muutustele kollektiivse omandi suunamisel, erineb Ungari põllumajandus «kollektiviseeritud» tootmise prototüübist.

Kooperatiivid moodustavad põllumajanduse tähtsaima sotsiaalse sektori. Võrreldes reformieelse perioodiga, kui kooperatiivid ei erinenud palju riiklikest majanditest, on nende funktsioneerimises toimunud mitmeid olulisi muudatusi. Kooperatiivide kohustuslikud plaanid kaotati 1966. aastal, põllumajanduse riiklikus sektoris kaks aastat hiljem.

Küllaltki sage mitteametlik sekkumine on alles jäänud. Ka vana süsteemi puhul oli kooperatiivi esimehe koht valitav (ainus oluline erinevus tollal riikliku majandi ja kooperatiivi vahel). Praktiliselt olid valimised aga lavastatud, kooperatiivi liikmed lihtsalt kiitsid heaks varem väljavaadatud kandidaadi kohalekinnitamise. Seda praktikat pole ka praegu suudetud täiesti välja juurida, kuigi kooperatiivi liikmete sõnaõigus juhi valimisel ja ametissemääramisel on kasvanud.

Viiekümnendatel aastatel oli kooperatiivide majanduslik huvitatus nõrk. Põllumajandussaaduste riikliku kokkuostu ülesanded väga madalate administratiivselt määratud hindade juures kehtisid suuremale osale toodangust. Teisiti öeldes lasus põllumajandusel raske maksukoorem. Ikaldusaastatel jäid külla ainult seemnevili ja toiduained isiklikuks tarbimiseks. Kasutades tolleaegset kõnepruuki võib öelda, et farmerite panipaigad pühiti riiklike kokkuostunormidega täiesti puhtaks. Põllumajandussaaduste müümine turul oli lubatud, kuid väikeses koguses.

Selles osas on nüüdseks toimunud olulisi muudatusi. Eksisteerib tugev materiaalne huvitatus. Olgu märgitud, et riiklik kokkuostunormide süsteem kaotati ära juba aastatel 1956—1957. Kooperatiivid võivad oma toodangut müüa riiklikele kaubandusorganisatsioonidele lepingute alusel, aga nad võivad sellega ka turul ise kaubelda, kui seda paremaks peavad. Kooperatiiv tervikuna on huvitatud suuremast sissetulekust ja kasu-

mist. Kooperatiividel on suuremad õigused otsustada oma kasumi kasutamise üle. Paljudes kohtades juurutatakse kooperatiivisisest detsentraliseerimist: brigaadid või üksikliikmed võtavad oma hoole alla teatud liiki põllumajandussaaduste tootmise ja saavad teatud osa toodangust endale.

Enne reforme karistati põllumajanduslikke kooperatiive juhul, kui nad tegelesid millegi muuga peale põllumajanduse. Reformi käigus on suurenenud nende mittepõllumajandusliku tootmise osatähtsus. Põllumajanduskooperatiivid töötlevad põllumajanduslikku toorainet, valmistavad detaile riikliku tööstuse ettevõtetele, on tegevad kergetööstuses, ehituses, kaubanduses ja toitlustamises. Mittepõllumajandusliku toodangu osatähtsus põllumajanduskooperatiivide kogutoodangus ulatus 1984. aastal 34 protsendini. Sellega seoses on kasvanud kasumid ja vähenenud sesoonsete iseärasuste mõju kooperatiivide tegevusele.

Kooperatiiviliikmete isiklike abimajapidamiste osas on samuti toimunud suured muudatused. Kuigi aiamaa suuruse kohta käivad piirangud on endiselt jõus, rakendatakse üha suuremat osa tööst just selles sfääris. Loomapidamise ja masinate kohta käivaid piiranguid on kergendatud. Abimajapidamine annab suure osa lihast, piimast, puuviljast ja köögiviljast. Üldiselt puuduvad ametlikud piirangud abimajapidamise toodangu müügiks. Toodangule kehtivad vabaturu hinnad, mis määratakse nõudmise ja pakkumise vahekorra kaudu. Talupoegadel on tugevad stiimulid kõvasti tööd teha ja rohkem toodangut anda. Oluliselt on muutunud kooperatiivide ja mitmesuguste põllumajandust administreerivate organite suhtumine abimajapidamistesse. Vanas süsteemis olid kooperatiivid abimajapidamiste suhtes vaenulikult häälestatud, need olid kuulutatud kodanlikuks igandiks, nende toodetu tuli peatselt asendada kollektiivse tootmistegevuse tulemusena saadud toodanguga. Nüüd on abimajapidamised kuulutatud sotsialistliku põllumajanduse lahutamatuks osaks. Kooperatiivid abistavad neid mitmel viisil: annavad seemnevilja, kindlustavad transpordiga, laenavad masinaid, annavad nõu ja aitavad turustada toodangut. Kujunenud on märkimisväärne tööjaotus. Kooperatiivid on enam keskendunud teraviljale ja loomasöödale, kuna neid on efektiivsem kasvatada suurtel massiividel. Isiklikud abimajapidamised on end pühendanud toodetele, mis nõuavad intensiivsemat tööd ja väiksemahulisi operatsioone.

Me ei taha anda idealiseeritud pilti: selles sfääris on tegelikult palju probleeme. On olnud perioodilisi tujukaid bürokraatia vahelesegamisi isikliku abimajapidamise sektori tegevusse, mis on farmerid segadusse viinud ning nende usaldust kõigutanud. Esineb jämedaid moonutusi hindade määramisel isiklikus abimajapidamises valmistatud toodangule, kui neid

ostavad kokku riiklikud kaubandusorganisatsioonid (viimati nimetatud on aga paljude põllumajandustoodete peamised kokkuostjad). Vaatamata nendele probleemidele, on isiklikud abimajapidamised olnud suhteliselt edukad.

Ungari on tugevate põllumajanduslike traditsioonidega maa. Ka neile inimestele, kes töötavad mittepõllumajanduslikel erialadel, meeldib omada aeda või väikest aiamaad, kus saab kasvatada puu- ja köögivilja, aga samuti kodulinde ja -loomi. Niisugusel *põllumajanduslikul abitootmisel* on küllaltki märkimisväärne osatähtsus. Ta ei aita rahuldada mitte ainult abitootmises osalejate endi vajadusi põllumajandustoodangu järele, vähendades nõudlust turul, vaid toodetakse ka müügiks. Mõned sellised tootmisüksused on spetsialiseerimise teel välja arendatud intensiivse tootmisega erafarmideks, mis toodavadki ainult turule.

Riiklike majandite osatähtsus põllumajanduslikus kogutoodangus ei ole eriti palju muutunud, küll on aga varasemaga võrreldes erinev nende seisund. Kõik need muudatused, millest me rääkisime seoses riiklike firmade juhtimisega, on toimunud ka põllumajanduse riiklikes majandites. Ka siin leiame kahekordset sõltuvust, kuid turu mõjuvõim on siin suhteliselt tugevam ja administratiivse koordineerimise mõjujõud suhteliselt nõrgem kui riikliku sektori teistes tootmisharudes. Hinnad on põhjendatumad, juhid rohkem «ettevõtja tüüpi», kasumimotiiv tugevam. Erinevus seletub peamiselt sellega, et põllumajanduses ümbritseb väikest arvu riiklikke majandeid väga suur hulk palju võitlusvõimelisemaid, enam turule ja kasumile orienteeritud kooperatiive ja isikliku majapidamise ettevõtteid.

Kokkuvõtteks võib Ungari põllumajanduse kohta öelda, et seal esineb nii suurejoonelist edu kui ka lahendamata probleeme. Tähtsamateks saavutusteks on kodumaiste toiduainetega varustamise oluline paranemine, mõned head tulemused ekspordi alal, tugevnenud motivatsioon hästi töötada kõigis põllumajanduse valdkondades. Kõigi nende tulemuste hind on olnud aga kõrge: väga suured kapitaalmahutused ja talupoegade tugev «eneseekspluateerimine». Ebarahuldav on põllumajanduslike tootmisüksuste jaotumine suuruse järgi: peaaegu puuduvad sellised keskmise suurusega ühikud, mis oleksid väiksemad kui suured riiklikud majandid ja kooperatiivid ning suuremad kui isiklikud abimajapidamised. Teistes kõrgeltarenenud põllumajandusega maades domineerib farm, kus töötab vähe inimesi, intensiivselt kasutatakse aga põhikapitali. Ungaris ei ole seda tüüpi kõrgtootlikud vormid välja arenenud ei kooperatiivses ega erasektoris. Sellesuunalist arengut on takistanud nii suurte tootmisüksuste privileegid kui ka konservatiivsed administratiivsed piirangud.

B. Mittepõllumajanduslikud kooperatiivid

Eelnevalt käsitlesime põllumajanduslikke kooperatiive, nüüd vaatleme lähemalt kooperatiive teistes tootmisharudes. Reformi ajajärgul on nende osatähtsus kasvanud ka tööstuses, ehituses, kaubanduses ja teeninduses. Need kooperatiivid sarnanevad paljus põllumajanduskooperatiividega. On aga üks oluline erinevus: võrreldes põllumajanduskooperatiividega tegutsevad mittepõllumajanduslikud kooperatiivid vähem soodsates tingimustes, mis puudutab krediiti, makse, subsiidiume, importi.

Millised on peamised sarnasused ja erinevused riiklike ja kooperatiivsete firmade vahel? Kõik, mis eespool sai öeldud firmade plaanide ja duaalse sõltuvuse kohta, kehtib ka kooperatiivide puhul. Vahe on aga komponentide erikaalus: sellistes valdkondades nagu firma sünd ja surm, juhtide valimine, hinnad, palgad, maksud, krediidid, esineb vähem administratiivset sekkumist ja turul on mõnevõrra suurem mõju kui riiklikus sektoris. Eelarvepiirangud on mõnevõrra tugevamad, mittepõllumajanduslikud kooperatiivid (eriti väiksemad) ei saa loota ellujäämisele, kui majanduslikud tingimused seda ei võimalda, ja väljaaitamisele administratiivorganite poolt[10]. Kooperatiivide tegevust saab mõjutada hindadega, nende kasumile orienteeritus on tugevam[11]. Võrreldes riiklike firmadega, saavad kooperatiivid investeeringute jaoks krediiti ja toetusi vähem soodsatel tingimustel.

Kooperatiivid on keskmiselt väiksemad kui riiklikud ettevõtted, nii on see olnud just viimastel aastatel. Rohkem on võimalusi asutada nn. väikseid kooperatiive, mis töötavad väiksema kontrolli all ja paindlikumates finantstingimustes kui ülejäänud kooperatiivid.

Kooperatiivide seisund Ungari majanduses on tähtis ka sotsialistliku ideoloogia seisukohast vaadatuna. Idee, et kooperatiivid on sotsialismi tingimustes põhiliseks või ainukeseks omandivormiks, on Ungari vasakpoolsete pikaajaline intellektuaalne traditsioon. Traditsioonilise kooperatiivi idee pooldajaid on alati masendanud kooperatiivide moodustamise voluntaristlik käsitlus. Tänapäeval on mittepõllumajanduslikus sektoris rohkem või vähem järjekindlalt kasutatud traditsioonilisi kooperatiivide moodustamise põhimõtteid. (Sama ei saa öelda kooperatiivide moodustamise kohta minevikus.) Ungaris valitseb üldine tööjõu defitsiit. Valdaval osal kooperatiiviliikmetest on tänapäeval tegelik valikuvõimalus — kas töötada kooperatiivis või minna tööle mõnda teise sektorisse. Kooperatiivivormi eelistatakse ilmselt seetõttu, et seal on omavahel ühendatud ettevõtte keskmisest suurusest tulenev efektiivsus ja võimalus osa võtta firmat puudutavate juhtimisotsuste langetamisest. Side individuaalse ja kollektiivse töö tulemuse ning sissetuleku

vahel on palju otsesem kui riiklikus firmas. Muidugi saab lõpliku vastuse anda vaid kooperatiive ümbritseva majandusliku keskkonna võistlusvõimelisemaks ja turule orienteeritumaks muutumine. Siis peavad kooperatiivid demonstreerima efektiivsust ja kasulikkust palju keerulisemates tingimustes.

C. Ametlik erasektor

Ungari majandusreformi silmatorkavamaid tendentse on erasektori kasv. Ideoloogilisest vaatepunktist võetuna tähendab see kõige suuremat lahkuminekut ortodokssest liinist.

Mõistel «erasektor» on kitsam ja laiem tähendus, järgnevalt käsitleme kõigepealt ametlikult lubatud erasektorit. Teda eristab teistest eraettevõtluse liikidest asjaolu, et on olemas administratiivorganite ametlik luba.

1984. aastal töötas Ungaris ametlikus erasektoris 164 900 inimest (vt. tabel 4). Enamiku neist moodustavad käsitöölised, ehitusettevõtjad, poepidajad ja restoraniomanikud. Nad kas töötavad üksi, kasutavad perekonnaliikmete abi või on palganud mõned alluvad. Viimastel aastatel, kui võimud on hakanud vastavaid litsentse kergemini välja andma, on selliste ettevõtete arv kiiresti kasvanud. Ka on töötajate palkamist reguleerivad eeskirjad leebemaks muutunud: perekonnaliikmete hulgast võetud kaastööliste arv võis ulatuda 1985. aastal seitsmeni. See on muidugi väga väike arv võrreldes turumajanduse

Tabel 4

Ametlik erasektor

(tuh. in.)

	1953	1955	1966	1975	1980	1984
1. Erakäsitöölised	51,5	97,6	71,3	57,4	63,7	76,1
2. Töötajad erakäsitööliste juures	4,0	16,0	26,7	19,7	20,1	26,9
3. Erakaupmehed	3,0	9,0	8,5	10,8	12,0	22,4
4. Töötajad erakaupmeeste juures	—	1,0	1,5	3,4	8,2	28,5
5. Täistööajaga töötajad eravahendusfirmades	—	—	—	—	—	11,0
6. Täistööajaga töötajad ametlikus erasektoris kokku	58,5	123,6	108,0	91,3	104,0	164,9

Andmed: read 1—4: CSO H, rida 5: Ungari Rahandusministeerium.
Märkus. 1968. aastast võivad kodanikud, kellel on pidev täistööajaga töökoht riiklikus või kooperatiivses sektoris, võtta litsentsi teiseks osatööajaga tööks formaalses erasektoris. 1984. aastal töötas 47 200 inimest litsentsi alusel osalise tööajaga erakäsitöölisena, 31 500 inimest osalise tööajaga eravahendusfirmades.

maadega, teiste sotsialistlike riikidega võrreldes aga suur. See tähendab «väikekapitalismi» legaliseerimist. Peame siinkohal lisama, et keskmise suurusega või suurkapitalistlik tegevus on Ungaris keelatud.

Hiljaaegu tekkis uus vorm, «hõivatute äriline ühendus», väikeettevõte, mis on osavõtjate eraomand. Selline firma on segu väikekooperatiivist ja kapitalistlikust väikefirmast, kus omanik töötab. Ka see vorm kuulub ametlikult lubatud erasektorisse.

Kõnealune sektor hõlmab majandusest väikese osa, kuid ta kasv on märkimisväärne. Antakse ka vastavaid lubadusi ja võib-olla on piisanud teatud taganttõukamisest ametlikes sõnavõttudes, selleks et põhjustada buumi. Paistab, et tuhandetel inimestel on soov hakata tegelema eraettevõtlusega, esimesel võimalusel on nad valmis rakendust leidma ametlikult lubatud erasektoris. See on juhtunud paljudele raskustele vaatamata. Eraettevõtjal on vähem võimalusi saada ressursse riiklikust sektorist. Harva saab ta krediiti riigipangast, seetõttu peab ta lootma, et saab raha erasektorist, sageli illegaalsel teel. Erakrediidil pole ka piisavalt kindlat tagatist.

Laialdane on arvamus, et levib maksudest kõrvalehiilimine, igal juhul on maksuseaduse järgimise kontroll üsna nõrk. Tugevam pihtide vahele võtmine võib paljud inimesed erasektorist kergesti eemale peletada. Siit jõuame laiema teema juurde, nimelt usaldusprobleemini.

Praegu on arvatavasti enamik neid inimesi, kes ametlikult lubatud erasektoris töötavad, oma jooksvate sissetulekutega rahul. Võib-olla et kõik neist ei tea, et nende asend sissetulekute jaotusskaalal on palju parem kui väikeeraettevõtlusega tegelevatel inimestel kapitalistlikes maades. Seal on käsitöölise või väikepoodniku sissetulekud väga tagasihoidlikud. Ungaris kuuluvad aga paljud neist kõige suuremate sissetulekutega inimeste gruppi. Nad ei või aga kindlad olla selles, kui kaua niisugune olukord kestab. Paljud nendest või nende vanematest elasid neljakümnendatel aastatel üle konfiskeerimise. Vaatamata korduvalt esitatud ametlikele lubadustele, et nende tegevus on tunnistatud Ungari sotsialismi lahutamatuks koostisosaks, ei ole nad oma südames selles nii väga kindlad. See on põhjuseks, miks paljud püüavad kohe lühinägelikult kasumit maksimeerida ja ei ole eriti huvitatud kestvale heaolule aluse panemisest kiire ja kindla käibega teenindusettevõtte rajamise teel või siis selliste investeeringute kaudu, mis tehtaks pika tasuvusajaga põhifondide loomiseks. Pidurdamine ja taganttõukamine vahelduvad, vaiksed perioodid asenduvad massiteabevahendites korraldatavate kampaaniatega, kus on häält tõstetud «spekuleerimise» ja «kasu tagaajamise» vastu. Piiratud horisondi avardamiseks on vaja palju aastaid kestvat usalduse tugevnemise kogemust.

D. Mitteametlik erasektor, teisene majandus

Mitteametliku erasektori käsitlemist peame alustama kontseptuaalsete selgitustega. Sellesse sektorisse kuuluvad kõik eraettevõtluse liigid, mis jäid välja varem mainitud ametlikult lubatud erasektorist, ja kõik sissetulekud, mis ei ole saadud töötamise eest mitmesugustes eelarvelistes asutustes, riiklikes, kooperatiivsetes ja ametlikult lubatud erafirmades.

Defineerime siin ka *teisese majanduse.* Kõigepealt, esmasesse majandusse kuuluvad riigiasutused, riiklikud firmad ja kooperatiivid. Teisese majanduse hõlmab kogu ametlikult lubatud ja mittelubatud erasektor.[12] Esmase ja teisese majanduse eristamine ei põhine siin legaalsuse ja illegaalsuse vastandamisel ega ka maksude maksmise ja nendest kõrvalehiilimise vastandamisel (viimati nimetatu on Läänes tunnustatud kriteeriumiks varimajanduse eristamisel). Meie teiseses majanduses on paljud tegevusalad legaalsed, osa sealt saadavaid sissetulekuid maksustatakse. Kasutatakse süsteemi iseärasusi kajastavat definitsiooni. Esmane majandus on see sfäär, mida reformieelses ortodoksses interpretatsioonis nimetati «tõeliselt sotsialistlikuks» sektoriks, teisest majandust klassifitseeriti kui «mittesotsialistlikku». Vaatleme seda mitmekesist sfääri mitmest vaatevinklist.

Tööaeg. Ungari on järginud, vaatamata mõningale viivitusele, üldist industriaalsele majandusele iseloomulikku tendentsi esmases majanduses kulutatud töötundide arvu vähenemisele. Vastavalt kulutatakse teiseses majanduses rohkem aega kui kunagi varem. Mõned inimesed peavad tööd teiseses majanduses oma peamiseks tegevusalaks. Mõned perekonnaliikmed töötavad kogu aeg isiklikus abimajapidamises, samal ajal kui teised selle perekonna liikmed käivad tööl riiklikus majandis või kooperatiivis. Paljud pensionärid töötavad terve või pool tööpäeva (illegaalselt või poollegaalselt). Suurem osa teiseses majanduses tehtavast tööst on aga lisa esmases majanduses tehtavale. See toimub õhtuti, nädalalõppudel, palgalise puhkuse ajal. Juhtub ka, et teiseses majanduses töötatakse illegaalselt: haiguslehel olles või tööajast esmases majanduses. Ühe uurimuse järgi moodustas 1984. aastal kogutööaeg teiseses majanduses poole tööajast esmases majanduses (vt. tabel 5). See arv näitab, et suur osa Ungari rahvast eelistab laisklemisele suuremaid sissetulekuid ja kõrgemat tarbimistaset. See on ka üks «Ungari ime» saladusi: kui võimalik, eelistavad inimesed rohkem tööd teha, nad on nõus end ohverdama kõrgema tarbimistaseme nimel. Paljude perekondade liikmed töötavad füüsilise ja psühholoogilise kurnatuseni.

Suurem osa tööajakulutustest teiseses majanduses tehakse küll ametlikus erasektoris. Sõltuvalt arvutusmetoodikast võib

mitteametlik erasektor lisada rahvatulule 20% või enamgi.

Enne reformi ilmnes tugev tendents vähendada perekonna ja kodumajapidamise kui tootva ja varasid omava institutsiooni rolli. Samal ajal püüti suunata üha suurem osa tegevusest ja omandist riiklike organisatsioonide käsutusse. Reform on sellele protsessile andnud teatud ulatuses vastupidise suuna. See pööre ei ole ühemõtteline, temaga käivad kaasas pidurdavad protsessid. Teatud aladel valitseb vaakum: vanad ühiskond-

Tabel 5

Teisese majanduse osatähtsus

	Esmane majandus (riiklikud firmad ja kooperatiivid) %	Teisene majandus (ametlik ja mitteametlik erasektor) %
1. Kogutööaeg (välja arvatud kodumajapidamises ja transpordis kulutatud aeg) 1984. aastal	67	33
2. Ühiskondlike sektorite osakaal elamuehituses (uue elamispinna põhjal) 1984. aastal	44,5	55,5
3. Ühiskondlike sektorite osakaal teeninduses	13	87

Andmed: rida 1: Timár; rida 2: CSO H; rida 3: Drexler ja Belyó. Mõlemad uurimused põhinevad intervjuudel ja ankeetidel.

Märkus. Tabelis esitatud andmed hõlmavad nii registreeritud kui ka registreerimata tegevust. Viimati nimetatu kohta esitatud andmed on saadud viidatud töödest, kus on loodud vastav andmebaas. Reas 1 esitatud andmed sisaldavad kõigi tootmisharude tööaja summat, kaasa arvatud elmuehitus, mille kohta on eraldi andmed reas 2. Esmane majandus sisaldab ka kohakaaslusega tööd, millest tuleb juttu edaspidi. Teisene majandus sisaldab isikliku abimajapidamise ja töötajate põllumajandusliku abitootmise. Teisene majandus reas 3 on summa kolmest näitajast: ametlik erasektor 14%, mitteametlik sektor ilma «tee ise» tegevuseta 19% ja «tee ise» tegevus kodumajapidamises 54%.

liku teeninduse vormid ei vasta enam täielikult nõudlusele, perekond ja kodu ei ole aga võimelised neid teenuseid täielikult enda kanda võtma.

Oleme pisut juba rääkinud ühest tootmisliigist, mille ülesandeks on rahuldada tootja enda vajadusi — põllumajanduskooperatiivi liikmete isiklikud abimajapidamised, mittepõllumajanduslike tootmisharude töötajate põllumajanduslik abitootmine. Nende kaudu rahuldatakse ka tootjate endi vajadusi põllumajandussaaduste järele. Teine samasugune tegevusala on ehitus. Reformieelsele süsteemile oli iseloomulik riikliku

elamuehituse osatähtsuse suurenemine. Eramajad natsionaliseeriti, üürivahekorra reguleerimise võttis enda peale bürokraatlik aparaat. Reformi ajal on ka see tendents muutunud vastupidiseks. 1980. aastal oli 71,4% ekspluatatsiooni antud elamispinnast eraomanduses, ülejäänu moodustas riikliku omandi. 1984. aastal oli juba 85,7% ekspluatatsiooni antud elamispinnast eraomanduses. Selle tendentsiga aga kaasnevad mitmed tõsised sotsiaalsed ja majanduslikud probleemid.

Järgmiseks analoogiliseks näiteks on transport. N. Hruštšov soovitas eraautod täielikult asendada ühiskondliku transpordiga. Tänane Ungari on aga eraautodest üle ujutatud. Autoteenindus ja teedevõrgu uuendamine ei suuda autode arvu kasvuga kaasas käia.

Võib tuua veel palju näiteid selle kohta, kuidas tarvete «ühiskonnastatud» rahuldamine asendub nende rahuldamisega perekonna ja kodu poolt: laste hoidmine, haigete hooldamine, söögi valmistamine ja teised majapidamistööd, mitmesuguste majapidamisriistade hooldus ja jooksev remont. Eelnevalt vaatlesime tegevusalasid, kus teiseses majanduses osaleja tegi oma tööd isikliku töövahendiga. Võib olla aga ka nii, et ta kasutab illegaalselt esmase majanduse sfääri kuuluva firma töövahendeid. On aga veel üks kategooria isikuid: need, kes saavad tulu eraomandilt. Enim levinud viisiks on sel juhul korteri või suvila väljaüürimine.

Nagu näeme, esineb suur hulk tegevusalasid, mis ulatuvad täiesti legaalsest «valgest» täiesti illegaalse «mustani». Viimati nimetatu all on mõeldud neid juhte, kus üleastumise korral saab rakendada seaduse jõudu. Ebaseaduslik erasektor on olemas kõigis sotsialistlikes riikides. Kvantitatiivset võrdlust pole siin võimalik teha, kuid eksperdid on veendunud, et Ungaris on kõnealuse sektori osatähtsus palju suurem kui enamikus teistes sotsialistlikes riikides. See on riigi suhtumise otsene tagajärg. Tehakse ettekavatsetud jõupingutusi muuta seaduslikuks varem illegaalseid tegevusalasid. Samuti püütakse olla tolerantne ebaselgetel juhtudel, kui vastavad tegevusalad on ühiskonnale kasulikud või vähemalt ei too otsest kahju. Selline tolerantsus on rahva suuremas osas äratanud tohutu energia. Kindlasti ei ole tegemist inimenergia kõige parema organiseerimisviisiga, palju esineb konflikte ja ebaausaid aktsioone. Teisalt oleks see energia ilma tolerantsuseta edasi uinunud. Ka peab siinkohal lisama seda, et sallivuse vaim ja suund legaliseerimisele ei ole olnud pidev. See, mida sai öeldud ametliku erasektori vahelduva taganttõukamise ja pidurdamise kohta, kehtib veelgi enam mitteametliku erasektori kohta. Tulemuseks on ebakindel olukord selles sfääris.

E. Kombineeritud vormid

Ungari majandusreformile on iseloomulik eksperimenteerimine mitmesuguste omandi segavormidega, riikliku omandi kombineerimine erasektori aktiivsuse ja omandiga. Peatume põgusalt kolmel segavormil.

Ühisfirmad. Paar tosinat firmat kuuluvad üheaegselt Ungarile ja välismaistele erafirmadele. Puuduvad ühendused Ungari riiklike ja erafirmade vahel.

Rendilepingu vormi kasutatakse laialdaselt kaubanduses ja toitlustuses. Põhifondid jäävad endiselt riigi omandiks, kuid äri ajavad eraettevõtjad, kes maksavad lepingu järgi kindlaksmääratud renti, samuti makse. Sellised ettevõtjad saavad endale küll kasumi, kuid katavad ka puudujäägid omal riisikol. Rentija valitakse oksjonil. Rendileping sõlmitakse isikuga, kes lubab kõige kõrgema rendi.

Firma tööühistu moodustavad riikliku ettevõtte töötajad, kes sõlmivad teatud töö tegemiseks eraldi lepingu ja saavad selle eest ka vastavat tasu. Selliseid ühistuid saab moodustada ainult ülemuste loal. Niisuguse uue vormi loomise eesmärk on selge. Saadi legaalne võimalus teatud tegevuste korraldamiseks. Firmale jäi samal ajal ka kontroll sellisest ühendusest osavõtjate tegevuse üle. Paljud juhid toetavad seda vormi, kuna niiviisi saab minna mööda tsentraalsest palkade reguleerimisest. Kõnesolevate ühistute arv on kiiresti kasvanud. Paljud majandusuurijad on aga selle vormi suhtes väga kriitilised, küsides, kas on tõeliselt otstarbekas teha ühes ja samas organisatsioonis esmast ja teisest tööd. Teiselt poolt võivad siit välja kasvada firmadevahelised detsentraliseeritud ühistud.

F. Resümee: tugev orientatsioon turule ja administratiivsed piirangud

Nagu näeme, on reform loonud või tugevdanud suurt hulka omandivorme ja tegevusliine, mis ei kuulu riiklike firmade mõjusfääri. Reformijate suureks teeneks on, et nad lõid või lubasid sellise eksperimendi, olles ise sealjuures entusiastlikud ning hoides silmad lahti. Erinevatel vormidel on mõned ühised jooned. Majandusüksused on mitteriiklikus sektoris väiksemad (võib-olla mõned suured kooperatiivid välja arvatud), neil on tugevad eelarvekitsendused, nad ei saa loota riigi isalikule abile juhul, kui kaalul on kasv või ellujäämine. Nad alustavad tegevust kasumi lootuses ja kui neid tabab rahanduslik ebaedu, langevad nad mängust välja. Kogu nende tegevus on rohkem turule suunatud ja sõltub hindadest enam kui riiklike firmade käekäik. Mitteriiklik sektor toimib majanduse

stabilisaatorina, kuna ta sõltub vähem kõikumistest «ei tohi — lase käia» vahel. Temas on kasv võimalik isegi maksebilansi tasakaalustamatuse ning impordi- ja investeeringupiirangute korral. Seegi sektor pole vaba bürokraatia kontrollist. Esineb otseseid piiranguid, samuti ootamatuid improviseeritud sekkumisi ning sagedast mängureeglite muutmist. Äsja kiidetud fenomen, nimelt julge eksperimenteerimine, võib teinekord üsna palju segadust tekitada. Stabiilsuse puudumine ja paljud administratiivsed piirangud ei lase täiel määral vallanduda selles sektoris töötavate inimeste initsiatiivil. Puudujääkidele vaatamata võib öelda, et elujõulise mitteriikliku sektori ilmumine on sotsialismi ajaloos midagi täiesti uut.

V. ÜLDINE RESSURSSIDE JAOTAMINE

Kui eelnevalt vaatlesime majandust omandivormide järgi, siis nüüd anname pikilõike vastavalt uuritavatele probleemidele. Peatume lühidalt ka sellel, kuidas ühes või teises küsimuses kajastuvad ühiskondlike sektorite vahelised suhted.

A. Plaanimine

Plaanimise mõistet kasutatakse sotsialistlikes maades kahesuguses tähenduses. Kõigepealt vastab see *ex ante* võimaluste uurimisele ja alternatiivsete lahenduste leidmisele. Plaan paneb paika eesmärgid ja annab vahendid nende eesmärkide saavutamiseks. Plaanijate töö produkt on plaan — dokument, mis on vastu võetud poliitiliste ja seadusandlike organite poolt ning mis funktsioneerib kui valitsuse tööprogramm. Teiseks mõistetakse *plaanimise* all seda, mida käesolevas artiklis on nimetatud otseseks administratiivseks kontrolliks. Käsumajanduse ametlik ideoloogia on seni püüdnud inimestele selgeks teha, et need kaks erinevat asja on tegelikult üks ja seesama. Meie soovitame siin täpset vahet teha ja kasutame terminit «plaanimine» ainult esimeses tähenduses. Ungari reformi ametlikes dokumentides on see omaks võetud, kui seal räägitakse, et kohustuslikud plaaninäitajad tuleb kaotada, aga plaanimine kui selline peab jääma.

Vormiliselt on sellised resolutsioonid vastu võetud. Plaaniaparaat töötab ja plaanid saavad valmis õigeks ajaks. Lähem uurimine aga näitab, et plaanimine ei ole veel leidnud oma tõelist kohta. Võib oodata, et pärast vabastamist tüütust «dispetšeritööst» (see tähendab kvootide jagamist, aruannete nõudmist, palkade piiramist jne.) saab võimalikuks plaanijate aja

ja intellektuaalse energia rakendamine tõeliste ülesannete täitmiseks: uurimiseks, kalkuleerimiseks, majanduslike võrdluste tegemiseks, *ex ante* koordineerimiseks. Neid võimalusi aga ei ole täielikult kasutatud. Jõupingutusi on tehtud pikaajaliste plaanide väljatöötamiseks, kuid side nende plaanide ja majanduse valdkondade tegeliku reguleerimise vahel on küllaltki nõrk. Plaanijad on saavutanud mõjuvaid tulemusi lühiajalise makropoliitika kooskõlastamises ja ka mikroreguleerimises ettenägematutel juhtudel (näiteks siis, kui esines pingeid Ungari välisvõla osas, kuigi ka see probleem ei ole veel lahendatud). Imperatiivse plaanimise jaoks sobinud vana metodoloogia ei kõlba enam, aga täiesti uut metodoloogiat, mis oleks vastavuses majanduse süsteemsete muutustega, veel ei ole.

B. Eelarvesüsteem

Eelarvesüsteem hõlmab endiselt väga suure osa. Riigieelarve kulud moodustasid 1983. aastal 61,3% rahvatulust (1970. aastal 52,8%, 1980. aastal 62,7%). Kapitalistlikes riikides on see näitaja tugevas korrelatiivses seoses elatustasemega (rahvatulu ühe elaniku kohta). Võrdluse huvides vaatleme neid kapitalistlikke riike, mis on Ungariga ligikaudu samal tasemel: 1980. aastal käis riigieelarvest läbi Soomes 37,7%, Kreekas 36,5% ja Hispaanias 29,4% rahvatulust.[13]

Finantsvoogude kõrgel tsentraliseerimistasemel on mitmeid põhjusi. Enamik neist on seotud juba eespool käsitletud probleemidega: hiigelsuured subsiidiumid, paljude investeeringute finantseerimine riigieelarve kaudu, suur bürokraatiaaparaat. Selline finantssüsteem on kõige olulisemaid põhjusi, miks tõeline majandusprotsesside detsentraliseerimine turusuhete kaudu ei ole võtnud suuremat ulatust. Fakt, et väga suur osa majanduse puhastulust läheb läbi riigieelarve, tähendab seda, et väiksemaks jääb pankade, teiste väiksemate finantsorganite, firmade ja kodumajapidamiste tegevuspiirkond mitmesuguste fondide moodustamisel. See on eriti hästi näha investeeringute puhul. Mida suurem osa neist tehakse riigieelarve kaudu, seda vähem jääb teistele osalejatele võimalusi hästi funktsioneeriva põhifondide turu loomiseks. Sellest aspektist ilmneb tendents detsentraliseerimise suunas. Riigieelarvest finantseeritud investeeringute osakaal vähenes 40 protsendilt 1968.—1970. aastal 21 protsendile aastatel 1981—1984, vastavalt suurenes nende investeeringute osakaal, mille finantseerimiseks kasutati pangakrediiti ja firmade raha.

C. Rahasüsteem, põhifondide turg

Turumajanduses on raha kogu rahvamajandust integreeriv tegur. Seda põhjustab asjaolu, et raha on universaalne ekvivalent, mida iga rahaomanik saab kasutada ükskõik mis otstarbeks. Reformieelne süsteem jaotas majanduse selles suhtes osadeks. Erinevates majandusharudes ringles erinevat tüüpi raha, sama segmendi piires võis kasutada ainult ühte rahatüüpi. Riiklik sektor maksis kodumajapidamise sektoris kasutamiseks ainult palgaraha. Ostjad said muud krediiti ainult väga piiratud ulatuses. Kodumajapidamised maksid hindades, millega riiklik sektor turustas kaupu ja teenuseid, kuid ei saanud oma sääste investeerida riikliku sektori põhifondidesse. Isegi riiklikus sektoris oli raha «märgistatud». Firmal oli vähemalt kolme liiki raha: palgaraha, raha käibekulude katteks ja raha investeeringuteks. Neid rahaliike sai kasutada ainult üheks kindlaks vajaduseks. Reform on selles valdkonnas mõningaid piiranguid vähendanud, majandus on muutumas raha poolt integreeritud süsteemiks. Siiski on asi veel kaugel sellest, et kõikjal oleks tegemist ühesuguse rahaga.

Ungari *panganduses* valitses alles hiljuti «monopanga» süsteem. Selles suhtes oli säilinud sarnasus klassikalise sotsialistliku majandusega. Ungari riigipank ühendas kahte funktsiooni: kõigepealt täitis ta tavalise keskpanga osa, samas aga tegutses ka kui kommertspank (praktiliselt nagu monopoolne kommertspank enamiku riiklike ja kooperatiivset sektorit puudutavate finantsoperatsioonide suhtes). Eksisteerisid ka mõned spetsialiseeritud pangad, näiteks väliskaubanduspank, hoiukassade keskpank, kuid neile sai osaks vaid näiline autonoomia.

Toimub panganduse üleviimine kahetasemelisele struktuurile. Selle struktuuri ülemisel astmel on keskpank, mis täidab selliste pankade tavalisi funktsioone. Alumisel astmel asuvad riiklikud, kuid omavahel konkureerivad kommertspangad, mille tegevust reguleerib keskpank. Igal juhul ei ole praeguseks veel selgunud, kui suur autonoomia saab osaks detsentraliseeritud pangasüsteemile ja millisel määral jäävad pangad kohaliku bürokraatia meelevalda.

Firmadel ei olnud enne reformi finantsotsuste langetamisel mingit valikut. Riigipanga arvele kantud raha oli jäigalt paika pandud, ainult väike summa investeeringutest tehti kasumi ja amortisatsioonifondi arvelt. Kaubakrediidid olid keelatud. Pangal oli monopol firma krediteerimisele.

Nüüd on olukord teine. Firma võib kanda raha panka oma arvele, kusjuures ta saab panka valida. Ta võib anda teisele firmale kaubakrediiti, kui see ostab tema toodangut[14]. Võimalus on teha investeeringuid mõne oma ehituse tarbeks või saada väikest subsiidiumi, paigutades oma vahendeid koos teiste

firmadega mõnda uude loodavasse firmasse. Võib ka osta teiste firmade või kohalike organite poolt väljaantavaid väärtpabereid (aktsiaid) ja kaubelda aktsiaturul. Laenude poolelt on olukord analoogiline. Vaja oleks teha vaid mõni täiendav märkus. Krediidiprotsenti on alates 1976. aastast mitmel korral tõstetud. 1985. aastal oli riiklikele firmadele antud kesk- ja pikaajaliste krediitide keskmine protsent 13, reaalne krediidiprotsent hindade kasvu arvestades oleks olnud ligikaudu 5. Puuduvad andmed selle kohta, kuidas firmad on krediidiprotsendi tõusu vastu võtnud. Kestab krediidi liignõudlus, kuigi tagasi lükatud on suhteliselt vähem ja aktsepteeritud suhteliselt rohkem krediiditaotlusi. Enamik majandusuurijaid on seisukohal, et investeerimisaktiivsuse vähenemine on saavutatud peamiselt otsese administratiivse sekkumisega suurte projektide vastuvõtmise ja tagasilükkamise protseduuri, aga samuti krediidisumma vähendamisega. Varem oli ainukeseks krediidiallikaks riigipank. Nüüd, kui firma tahab põhifonde suurendada, võib

Tabel 6

Aktsiad
(mai 1986)

	Nominaalväärtus (miljardit forinti)*	Tulu (%)	Aktsiate osakaal (%)
Kodanikud	4,5	7—13	2,0**
Firmad ja institutsioonid	2,0	7—15	9,7***

Andmed: aktsiate nominaalväärtuste kohta andmed Riiklikult Arengupangalt.
* hõlmab kõiki aktsiaid, mis on välja lastud enne 1986. aasta maikuud;
** nominaalväärtus/kodumajapidamiste säästud hoiukassas;
*** nominaalväärtus/pankade poolt investeeringuteks väljastatud krediidid.

ta kasutada vahendajaid. Samuti nagu väärtpaberite puhul, võib ta krediidiks vahendeid saada kodumajapidamise sektorist. See on avanud fondide kasvuks uue allika.

Pikk valikuvõimaluste loetelu annab firmade võimalustest ilustatuma pildi kui lähem pilk tegelikule olukorrale. Endiselt on jõus palju ametlikke ja mitteametlikke kitsendusi nii põhifondide kasvu kui võlgade võtmise kohta: ajutiselt kinnikülmutatud hoiuarved, piirangud enesefinantseerimise teel tehtavatele investeeringutele. Paljud neist võimalustest on tõotatud teoks teha tulevikus. Tähelepanu väärib fakt, et firmad pole eriti agarad väärtpabereid ostma, väärtpaberite koguarv on väga väike. Enamik firmasid eelistab kasutada sääste taas-

investeerimiseks omaenda tootmisse isegi siis, kui oodatav kasumiprotsent on väiksem kui teiste firmade või kohalike võimude poolt väljastatud väärtpaberitel.

Kodumajapidamise sektorile avanenud võimaluste arv on samuti suurenenud. Enne reformi oli selles sektoris võimalik kanda raha hoiukassas olevale arvele. Ulatuslike ametlike kitsenduste tingimustes võidi osta ka väärismetalle ja väärisesemeid. Reformi käigus on lisandunud võimalus osta aktsiaid. On astutud esimesi samme selleks, et luua aktsiaturgu. Nende sammude reaalset tähendust on veel raske hinnata.

Nagu juba varem märgitud, on raha võimalik ka laenuna välja anda eraisikutele või siis erabisnessile. Et sel puhul puudub küllaldane seadusandlik kaitse, võib selline rahaandmise viis suure riskiga seotud olla. Kokkuvõtteks saab finantssfääri kohta öelda seda, et on näha põhifondide ja krediidituru esimesi ähmaseid kontuure. Ungari majandus tervikuna jääb aga endiselt kaugele üldisest «monetariseerumisest» ja hästi funktsioneerivast paindlikust krediidi- ja põhifondide turust.

D. Tööjõuturg

Samal ajal kui põhifondide turu loomiseks on astutud vaid tagasihoidlikke samme, on liikumine vaba tööjõuturu poole olnud palju energilisem. Direktiivse bürokraatliku tsentralismi tippajajärgul oli tööjõud rangelt töökohaga seotud. Kasutati mitmesuguseid piiranguid: administratiivsed ettekirjutused töökoha vahetamisel, võimalus linna tööle asuda ainult eriloa olemasolu korral, paljude kaupade ja teenuste jaotamine töökoha kaudu (elamispind, lasteaiakohad, puhkekodutuusikud, teatud liiki toidukaubad jne.). Reformi käigus on kahte esimest liiki kitsendused tühistatud. Kolmandat liiki kitsendusi esineb veel teatud määral.

70. aastate alguses saavutati täielik tööhõive, kaotati ka varjatud tööpuudus maal. See oli tähtis saavutus. Tööjõu üldise liignõudlusega käis kaasas tööjõu igaks juhuks tagavaraks muretsemine. See ei välistanud aga piiratud tööpuudust teatud elukutsete või regioonide lõikes. Liignõudlus koos administratiivsete piirangute kõrvaldamisega põhjustas küllalt suure tööjõuvoolavuse. 1982. aastal näiteks vahetas Ungaris 15,7% töötajatest töökohta. Tšehhoslovakkias oli see näitaja samal aastal ainult 7%. Tööjõud on aldis suurematele hüvedele ja palgamääradele ning liigub kiiresti sinna, kus tingimused on paremad. See käib riikliku sektori firmade, veelgi enam aga riikliku ja erasektori vahekorra kohta. Ametlikust ja mitteametlikust erasektorist saadavad tulud meelitavad tööjõudu ära riiklikust sektorist, kus makstakse palju vähem. Ametlik erasektor

võib oma tööjõudu kasutada täistööpäeva ulatuses, aga samuti esmase majanduse tööjõudu (töövälisel ajal või siis illegaalselt, esmases majanduses töötamise ajast). Igal juhul ammendab selline ekstraaktiivne töötamine inimese energia, mistõttu ta pühendab tööle ametikohal esmases majanduses vähem tähelepanu. Siin peame maksma varjatud lõivu administratiivse reguleerimise eest. Palgatõusu piirangud käivad riiklike firmade kohta. Ametlik ja eriti mitteametlik erasektor saavad neist piirangutest mööda hiilida. Tegemist on raskesti lahendatava dilemmaga. Palkade lihtsast reguleerimisest pole kasu juhul, kui muud tingimused — tööjõu liignõudlus, nõrk kasumihuvi, nõrgad eelarvekitsendused — jäävad samaks. Sellele võib järgneda palkade tõusust käivitunud inflatsioon.

E. Resümee: erinevate sotsiaalsete sektorite kooseksisteerimine ja konflikt

Süsteemsete muudatuste kohta võib kokkuvõtteks öelda seda, et Ungaris on paljusektoriline majandus, kus eksisteerivad omavahel võistlevad erinevad omandivormid. See võistlus toimub aga ebavõrdsetes tingimustes. Mõningase lihtsustamisega võib esitada bürokraatiapoolse eelistuste pingerea:

1) riiklikud suurfirmad;
2) riiklikud väikefirmad;
3) põllumajanduskooperatiivid;
4) mittepõllumajanduslikud kooperatiivid;
5) ametlik erasektor;
6) mitteametlik erasektor.

Seda järjestust peetakse silmas siis, kui on vaja firmasid raskustest välja aidata ja krediteerida. Ametlik erasektor naudib neid hüvesid juhuslikult, mitteametlik erasektor ei saa üldse midagi. See aga ei tähenda, et erinevate sektorite tegelik positsioon vastaks samale järjestusele. Jällegi võib mõningal määral lihtsustades öelda, et samas pingereas järgnevad ka mitmesugused kohustused ja koormised: administratiivse sekkumise sagedus ja ulatus, inspekteerimised, väljakutsumised, sekkumised hinna- ja palgakujundusse, maksude pealesundimine. Mitteametliku erasektori eeliseks on, et ta jääb bürokraatia haardeulatusest välja. See on ka üks, kuigi mitte ainus põhjus, miks paljud inimesed eelistavad töötada bürokraatia eelistusskaalal madalamal asuvates sektorites, hoolimata sellest et seal on palju vähem mitmesuguseid soodustusi.

Administratiivne ja turu kaudu koordineerimine on omavahel läbi põimunud kõigis sektorites. Mida allapoole me läheme riigi eelistusskaalal, seda suurem osatähtsus on turu kaudu vabal koordineerimisel. See ei pea tingimata alati nii olema,

kuna bürokraatia võib vaba koordineerimist kärpida. Piirangud saavad aga ainult osalised olla, sest palju raskem on rakendada ühtesid ja samu meetmeid tuhandetele majandusüksustele, kus töötavad miljonid inimesed, kui mõnesajale suurfirmale. Ent isegi ametlik ja mitteametlik erasektor ei tööta vabaturu põhimõttel: bürokraatia määrab, mis on legaalne, ning tal on ka teisi piiramise ja vahelesegamise vahendeid.

Erinevad sektorid täiendavad üksteist vastastikku, kuid ka võistlevad omavahel — esineb kollisioone. Riiklikus eelistushierarhias madalamal asuvad sektorid saavad kannatada, kuna vahendite bürokraatliku jaotamise puhul suruvad kõrgemaltkvoteeritavad sektorid nad lihtsalt kõrvale. Samal ajal suudavad selles hierarhias madalamal astmel asuvad sektorid olla edukamad turul. Olgu siin nimetatud tööjõuga varustamist.

Lühidalt võib öelda, et Ungari majandus kujutab endast riigi kaudse administratiivse kontrolli all oleva riikliku sektori ja turule orienteeritud, kuid tugevate administratiivsete kitsenduste raames tegutseva mitteriikliku sektori sümbioosi. Erinevate ühiskondlike sektorite rahulik kooseksisteerimine ja konfliktid esinevad paljudel viisidel ja pidevalt.

VI. PINGED JA TASAKAALUSTAMATUS

Turusotsialismi idee on seotud ootusega, et sotsialistliku majanduse orientatsioon turule loob nõudluse ja pakkumise tasakaalu. Tähtis on järele uurida, kas Ungaris on see tasakaal saavutatud või on alles jäänud käsumajandusele iseloomulikud pinged ja tasakaalustamatus.

A. Klassikaline defitsiidimajandus

Reformieelne klassikaline sotsialistlik majandussüsteem kannatas kroonilise defitsiidi all. Defitsiidi fenomeni on autor ulatuslikult käsitlenud raamatus «Defitsiidiökonoomika» (1980). Lühidalt võib defitsiiti iseloomustada järgmiselt. Paljudel turgudel esineb liignõudlus. Sellega on seotud järjekorrad, soovitud kaupade sundasendus vähemsoovitute, kuid kättesaadavamatega, vajaduste rahuldamise sunnitud edasilükkamine, sundhoiustamine. Defitsiit puudutab nii tarbijat kui ka tootjat, viimati mainitut eelkõige kui vahetoodangu ostjat. Esineb samuti investeeringute liignõudlus, välismaise toodangu liignõudlus, sotsialistlikes industriaalmaades ka tööjõudefitsiit. Võib täheldada «üleajamisefekti»; ebapiisav varustamine põhjustab

ressursside sundvarusid, tekivad kitsaskohad tootmises, sealtkaudu levib defitsiit kõikjale. Defitsiit tekitab defitsiiti.[15]

Krooniline defitsiit ei välista liigset toodangut ja ülemääraseid investeeringuid. Vastupidi, defitsiit hoopis soodustab kasutamist mitteleidvate varude loomist, sest tootmises sageli tekkivad häired ei võimalda kõiki tootmiskomponente kasutada. Krooniline defitsiit ähvardab tarbija heaolu, ostja kannatab, kuna ta ei saa oma tegelikke vajadusi rahuldada ja peab leppima kättesaadavate kaupade ja teenustega. See tähendab tootja domineerimist tarbija üle. Tootmises põhjustavad varustushäired ja improviseeritud ressursside-toodangu kombinatsioonid efektiivsuskadusid. Müüja olukord turul on ohutu, tarbija peab leppima sellega, mis ta kätte saab. Siit tuleneb defitsiidi kõige hukatuslikum tagajärg: stiimulite puudumine toodangu kvaliteedi parandamiseks ja innovatsiooniks.

Krooniline defitsiit on mitmete omavahel seotud põhjuslike tegurite tulemus.

Vaatamata makropoliitika püüdlustele piirata nõudlust, esineb süsteemseid muutusi, mis põhjustavad nõudluse laienemist. Kõige tugevam jõud on nn. *investeeringunälg,* rahuldamata nõudlus kapitaalmahutuste järele. See nähtus puudutab kõiki hierarhiaastmeid alates tipp-poliitikutest ja plaanijatest, kes pürgivad kiirete kasvutempode poole, ja lõpetades firmajuhtidega, kes samuti püüavad oma firmasid laiendada. See nähtus on seotud ka nõrkade eelarvekitsendustega. Et valesid investeerimisotsuseid langetanud juhte ei ähvarda karistus, siis esineb investeeringute tegemiseks vajalike ressursside, s. o. eelarveliste eraldiste, subsiidiumide ja krediitide nõudluses küllalt palju suvalisust. Kui investeerija eelarve ei ole piiratud, võib ta soovida firmat piiramatult laiendada.

Investeeringute järele tormamine muutub eriti aktiivseks siis, kui üldine majanduspoliitika rõhub ägedamalt forsseeritud kasvu suunas. Sellest aspektist vaadatuna on majanduspoliitikale iseloomulik tsüklilisus: pidurdamis- ja forsseerimisperioodide vaheldumine põhjustab mitmefaasilisi tsükleid.

Väga ulatuslik on nõudlus importkaupade järele. Vastukaaluks püütakse majanduspoliitika kaudu elavdada eksporti. Välisturgudel on nõudmine loomulikult piiratud. Sotsialistlike riikide väliskaubandusfirmad püüavad oma toodangut müüa madalamate hindadega, lootes niiviisi suurendada väliskaubanduse kogukäivet. Juhul kui dumpinguga käib kaasas puudujääk siseturul, kompenseeritakse seda nõrkade eelarvekitsenduste kaudu. Teisiti öeldes on ka riikliku väliskaubanduse sektori nõudlus ekspordikõlblike kaupade järele piiramatu, mis omakorda kihutab tagant üldist nõudlust.

Kodumajapidamise eelarvekitsendused on tugevad, sissetulekud on seal range kontrolli all. Seetõttu võib liignõudlus kodu-

majapidamise sektoris tekkida või ka tekkimata jääda, sõltuvalt nõudluse juhtimisest makrotasandil eelkõige palga ja jaehindade muutmise kaudu. Mõnedes maades on kodumajapidamise liignõudlus siiski teatud perioodil olnud üldise liignõudluse tekitamise peamiseks jõuks (näiteks Poolas viimase 5—10 aasta jooksul).

Häiritud on relatiivsed hinnad. Paljudel kaupadel ja teenustel on absurdselt madalad hinnad või neid saab tasuta, mis samuti loob rahuldamata nõudlust.

Süsteemi adapteerumisomadused võivad tagasihoidlikud olla mitmetel põhjustel. Toodangu kiire modifitseerimine nõuab mobiilseid ressursse kogu tootmistsükli ulatuses. Kui üks või kaks komponenti on defitsiitsed, ei allu protsess paindlikule juhtimisele. Ka pikaajaliste protsesside puhul läheb kohanemine aeglaselt. Firmal võib investeeringuid vaja minna mõne ettenägematu võimaluse kasutamiseks. Vastupandamatu investeerimisnälg on aga sidunud *ab ovo* kõik kapitaalmahutused. Puhastulu kõrge tsentralisatsiooniaste ja ulatuslik ümberjaotamine riigieelarve kaudu, projektide kinnitamise bürokraatlikud protseduurid, põhifondide turu puudumine pidurdavad vabade kapitaalmahutuste kiiret juurdetõmbamist.

Kohanemine sõltub ka motivatsioonist. Tootja, kes valmistab müügiks vahetoodangut, on erinevate mõjude all. Ühelt poolt ei saa ta olla ükskõikne tema toodangu tarbijate rahulolematu nurina suhtes, mida paljudel juhtudel võimendavad ka ta enda otsesed ülemused. Teiselt poolt on tootja huvitatud defitsiidi säilimisest, sest nii ei ole tal vaja tähelepanu pöörata toodete kvaliteedile, õigeaegsele kättetoimetamisele jne.

Defitsiiti mõjutavate tegurite osatähtsus ei ole ühesugune. Selge on aga ka see, et kõik nad mängivad olulist osa kroonilises defitsiidinähtuses. Krooniline defitsiit on möödapääsmatu kaasnähtus sellisele majandussüsteemile, kus domineerib administratiivne kooskõlastamine ja kus turg on peaaegu täielikult välja lülitatud. Samal ajal on defitsiit käsumajanduses hädavajalik mitmesuguste majanduslike meetmete õigustamiseks (fondide eraldamine, sekkumine firmade töösse, jäik planeerimine on ju vajalikud seetõttu, et eksisteerib defitsiit), samuti stimuleerimiseks (tooda rohkem, sest sinu toodangut on hädasti tarbijale vaja) ja määrdeks krigisevas majandamismehhanismis (vaatamata kehvale kvaliteedile, hilinenud kättetoimetamisele, tarbija nõuetele mittevastavusele läheb kogu toodang käiku).

B. Defitsiidi säilitamine ja elimineerimine

Ungari on välja saanud klassikalisest defitsiidimajandusest. Kõik Ungari majanduse uurijad nõustuvad sellega, et toiduainetega ja paljude tööstusharude poolt valmistatud tarbekaupadega varustamine on parem kui teistes Ida-Euroopa maades. 1985.—1986. aastal olid Ungaris kodud kindlustatud elektrienergia ja küttega, samal ajal kui Rumeenias ja Bulgaarias võeti tarvitusele drastilisi abinõusid, selleks et sundida inimesi elektrienergia tarbimist piirama. Samas ei ammendu see teema eriti silmatorkavate paranemismärkide üleslugemisega. Vaja on sügavamat käsitlust, sest olukord on tegelikult keeruline ja vastuoluline. Vaatleme järgnevalt valdkondi, kus eksisteerib defitsiit, ja abinõusid, mida selle elimineerimiseks on kasutatud.

Riiklike eelarveliste asutuste poolt tasuta või nominaalhinna eest osutatavad teenused. Tähtsaim näide on arstiabi.[16] Sel alal esineb palju rahuldamata nõudlust (pikk ooteaeg haiglasse saamiseks, ülerahvastatud haiglad, liigne kiirustamine patsientide läbivaatusel jne.). On küll ka ametlik erapraksis, kuid ainult polikliiniliseks läbivaatuseks. Defitsiidiga käivad kaasas suured altkäemaksud arstidele.

Teenustest, mida osutavad monopoolses seisundis olevad riiklikud firmad reaalhindade eest, on tähtsaimaks telefonside. Selles valdkonnas on defitsiit väga terav. Viimase 25 aasta jooksul on telefonide arv kasvanud keskmiselt 4,5% aastas, taotlusi telefoni saamiseks on lisandunud 7,6% aastas. Keskmine telefoni saamise ooteaeg on üha kasvanud ja käesoleval ajal ulatub see viieteistkümne aastani. Telefonivõrk on ülekoormatud, tooni saamiseks tuleb kaua oodata, liinid on alalõpmata kinni, esineb palju valeühendusi.

Kaupadest ja teenustest, millega varustamine toimub duaalse süsteemi vahendusel, on tähtsaim elamuehitus. Paljud linnakorterid on riigi omanduses, üür nende eest on väga madal ja katab ainult väikese osa ehitus- ja hoolduskuludest. Kuigi korterijärjekorda võtmise tingimusi on kitsendatud (see sõltub sissetulekutest, perekonna suurusest jne.), on korteri ootamise aeg endiselt mitmeid aastaid pikk. Teise sektori moodustab eraomanduses olev elamispind. Seal on hinnad ja üürid väga kõrged. Vastav turg funktsioneerib paljude piirangute tingimustes.

Teiseks duaalse süsteemi näiteks on autode jaotamine. Uute autodega varustamine on riikliku firma monopol. Keskmine ooteaeg vältab kaks-kolm aastat. Kui autode nõudmine hinnatõusu tõttu vähenes, piiras võimude ja automüüjate monopol ka autodega varustamist. Umbes üks kolmandik autodest eraldatakse privilegeeritud isikutele väljaspool järjekorda. Kasuta-

tud autod müüakse turul, kus hinna määrab nõudluse ja pakkumise vahekord.

Importtarbekaupa müüvad riiklikud firmad. Varustamine on kapriisne. Turu tasakaalu või tasakaalutust võivad selles sfääris mõjutada mitmed asjaolud. Vahel tekitatakse nõudlus nii, et alustatakse mõne uue toote sissevedu Läänest. Siis selle kauba import mingil põhjusel katkeb ja tulemuseks on defitsiit. Mõningast lisa annavad Ungarit külastavate turistide sisseveetud kaubad, mida müüakse mitteametlikul turul.

Nende kaupade ja teenuste osas, mida lasevad üheaegselt välja mitmed sotsiaalsed sektorid, kaasa arvatud ametlik ja mitteametlik erasektor, on olukord küllaltki erinev. Kõige tüüpilisem on nõudmise ja pakkumise vahel valitsev tasakaal agregeeritud, suurte kaubagruppide lõikes. Poes olevad kingad või lihaproduktid ei pea tingimata tähendama seda, et nõudlus on rahuldatud: sageli ei leia tarbija just otsitavat kingapaari või lihatoodet ning on sunnitud ostma seda, mis poes on. Liigsed varud võivad esineda kõrvuti tühjade riiulitega. Nende kaupade puhul, mille turul võib täheldada konkurentsi, on tootja sunnitud pöörama tähelepanu tarbija nõudmistele. Mõne defitsiitse kauba osas võib ta aga üles näidata kõiki neid hästi tuntud negatiivseid jooni, mis saavad võimalikuks tema domineerimise tõttu turul.[17]

Ressursside ja pooltoodete defitsiit on küllalt sagedane nähtus. Firmad ei kannata küll äkiliste energiakatkestuste all nagu mõnedes teistes Ida-Euroopa maades ja ka Ungaris 50. aastate algul. Palju kadusid põhjustab hoopis ebaühtlane tarnimine. See kehtib eriti imporditavate pooltoodete kohta, millega ebajärjekindel varustamine põhjustab toodangu valmistamisel palju probleeme. Seetõttu on defitsiidimaadele iseloomulik ressursside ja pooltoodete suurte varude kuhjumine. Lääne majanduses, kus domineerivad müügiraskused, on tendents vastupidine: suhteliselt suured on valmistoodangu varud. Ungari riiklike ettevõtete ressursside ja pooltoodete ning valmistoodangu varude suhte võrdlemine analoogilise näitajaga arenenud kapitalistlikes riikides annab tunnistust sellest, et Ungaris valitseb endiselt pigem müüja- kui ostjaturg (tabel 7).

Varem me juba märkisime, et Ungari majandust iseloomustab krediidi, eriti pikaajalise krediidi liignõudlus. 70. aastate lõpus tehti krediidi saamisel kitsendusi. Need kitsendused moodustasid ühe osa kavast, mille eesmärgiks oli parandada Ungari asendit rahvusvahelisel finantsturul. Järgnesid keskvõimude sekkumised krediitide jagamisse, mis alandasid investeerimisaktiivsust ja nõudlust investeeringute järele.

Kokkuvõtteks võib öelda, et tänapäeval on Ungari vähem defitsiidimajanduse maa, kui ta oli seda varem. Mõnes majanduse valdkonnas on õnnestunud defitsiidi pigistust mitmeid

Tabel 7

Rahvusvaheline võrdlus: varude koosseis töötlevas tööstuses

Riik (aastad, mille kohta andmed on esitatud)	Sisendvarude suhe väljundvarudesse	
	Madalaim	Kõrgeim
1. Austria (1975—1976)	1,04	1,07
2. Kanada (1960—1975)	1,06	1,40
3. Suurbritannia (1972—1977)	1,20	1,56
4. Ungari (1974—1977)	5,72	6,38
5. Ungari (1978—1984)	4,90	5,25

Andmed: read 1—4: Chikán [30], rida 5: CSO H.
Märkus. Sisendvarud hõlmavad ostetud materjale ja pooltooteid; väljundvarud hõlmavad müügiks valmis kaupu. Täpsem definitsioon andmeteallikas.

kordi lõdvendada. Muudatused on toimunud eriti tänu erinevate sektorite osakaalu muutumisele, vähem on mõju avaldanud domineerivas riiklikus sektoris ettevõetud muudatused. Ametlik ja mitteametlik erasektor on täitnud olulist rolli riikliku sektori jäetud tühimike täitmisel. Kuid isegi siis ei ole suudetud defitsiiti täiesti kaotada, kuna paljudest selle põhjustest ei ole võitu saadud.[18] Tegemist on suletud ringiga: retsentraliseerimine põhjustab defitsiidi teket ja defitsiit põhjustab retsentraliseerimist.

C. Inflatsioon

Viimastel aastatel on Ungaris kasvanud ka inflatsioon (tabel 8). Kui perioodil 1973—1978 kasvas inflatsioon aastas keskmiselt 3,9%, siis perioodil 1978—1984 oli vastav näitaja 7,5%.[19] Üldiselt levib arvamus, et inflatsiooni kasvu on põhjustanud majandusreform. Meie arvates on see lihtsustamine, kuigi arvamuses ei puudu ka teatud annus tõtt. Enne reformi olid palgad ja hinnad tugeva kontrolli all ja kindlaks määratud pika aja peale. Firmad polnud kasumist eriti huvitatud ja seetõttu puudus neil ka vajadus hindu tõsta. Mõningane inflatsioon ilmnes juba enne reformi algust (see ei leidnud rahuldavat kajastamist ametlikes hinnaindeksites). Tõsi on see, et reform vähendas paljudes valdkondades kontrolli hindade ja palkade üle ning suurendas mõningal määral firmade huvi kasumi vastu. Need muutused ei sisalda aga endas kõiki inflatsiooni põhjusi, kuna on veel teisi tegureid, mis seda protsessi mõjutavad.

Eelkõige on mõne viimase aasta jooksul tsentraalses makropoliitikas inflatsioonivastaseid abinõusid kaalutletult kasuta-

Tabel 8

Inflatsiooni võrdlus

	Aastakeskmine tarbekaupade hinnaindeksi kasvutempo (%)			
	1960—1967	1967—1973	1973—1978	1978—1984
Austria	4,8	4,9	6,8	5,2
Soome	4,8	6,6	13,8	9,2
Portugal	3,4	9,3	22,1	22,9
Hispaania	4,1	6,8	18,8	13,9
Ungari	1,0	1,6	3,9	7,5

Andmed: United Nations 1970, 1979, 1983, 1985.

tud majanduse piiramise instrumendina. Ungaril oli tõsiseid probleeme välisvõlaga ja kaupade realiseerimisega välisturgudel. Majanduspoliitikud otsustasid iga hinna eest saavutada kaubabilansi positiivse saldo. Sellise nihke eeltingimuseks oli kodumaise tarbimise piiramine. Paljude kodumaiste kaupade ja teenuste hindu tõsteti valitsuse dekreedi põhjal üha uuesti. Sellega käis osalise kompensatsioonina kaasas nominaalpalga tõstmine. Keskusest lähtuv sihiteadlik palkade ja hindade tõstmine on pannud liikuma kõik hinnad, kaasa arvatud need, mis on kujunenud ametlikus ja mitteametlikus erasektoris.[20] Näeme, et peamiseks põhjuslikuks teguriks on muudatused *poliitikas,* mitte majandussüsteemis endas. Samasugust poliitikat rakendati ka enne reformi, näiteks viiekümnendate aastate alguses, kui elatustaseme tõusu pidurdati hindade järskude tõstmistega.

Keskne majanduspoliitika on selles küsimuses ambivalentne. Samal ajal kui hindade tõstmine viib inflatsioonile, esitatakse firmajuhtidele ning ametlikule ja mitteametlikule erasektorile nõudmisi, et nad tõstaksid hindu ja suurendaksid kasumit. Ainult üksikud reformi akadeemilised poolehoidjad näitavad üles samasugust ambivalentsust. Nad arvavad, et küllalt aeglaselt kulgev inflatsioon aitab reformil edeneda, sest muudab kergemaks hindade ja palkade korrigeerimise. Sama argumenti kasutatakse ka hindade tõusu õigustamiseks. Teised majandusteadlased, käesoleva artikli autor kaasa arvatud, tunnevad, et järkjärgulise hindade tõstmisega libiseb Ungari majandus ohtlikule teele. Iga osalise hindade tõusuga käib kaasas «üleajamisefekt», mis puudutab tootmiskulusid ja elatustaset. Hindade lõputu osaline korrigeerimine paneb liikuma hästi tuntud *dünaamilise protsessi,* kus hindade tõusule järgneb tootmiskulude kasv, edasi tõusevad palgad ja jälle hinnad. Selline protsess võib muuta mõttetuks detsentraliseerimise sisu — finantsdistsipliini ja ratsionaalse majandusliku analüüsi, mis

baseerub hindadel ja kasumil. Ebaefektiivsed tulemused saab nii kergesti tarbija kaela veeretada.

Selle teema lõpetuseks teeme veel ühe märkuse defitsiidi, inflatsiooni ja majandusreformi vastastikuse toime kohta. Defitsiit, inflatsiooni kasv, kaubabilansi puudujääk, välisvõlgade kasv ja iga muud liiki pinge või ebasoovitav tasakaalustamatus on hea ettekääne retsentraliseerimiseks. Nad annavad motiivi turu mahasurumiseks ja tugeva kontrolli sisseseadmiseks, administratiivseks sekkumiseks riigi majandusellu, ressursside fondeeritud jaotamiseks. Mõnedel juhtudel kaasnevad retsentraliseerimisega pühalikud tõotused, et meetmed on ajutised ja neid kasutatakse ainult seni, kuni olukord stabiliseerub. Probleem on selles, et ajutised bürokraatlikud meetmed kipuvad püsivateks muutuma, sest nad taastavad majanduslike raskuste põhjused, mis tulenevad süsteemist.

D. Väline tasakaalustamatus

Väliskaubandusbilansi ja jooksvate maksete tasakaalustamatus ei ole ainult sotsialistlikele riikidele omane nähtus, paljud kapitalistlikud riigid põevad samuti seda tõbe. Käesolevas artiklis vaatleme seoseid, mis on väliskaubanduse tasakaalustamatusel ühelt poolt ja süsteemisisestel muutustel ning makropoliitikal teiselt poolt.

Ungaris ja väljaspool kestab diskussioon selle üle, mis põhjustab väliskaubandusbilansi tasakaalustamatust. Kas see sünnib peamiselt tingimuste halvenemise tõttu välisturul (halvemad maksetingimused, lääneriikides süvenev protektsionistlik kaubanduspoliitika, halvem juurdepääs välismaistele krediitidele) või põhjustab seda hilinemine ja ebaefektiivne reageerimine muutuvatele tingimustele. Keegi ei eita, et mõlemal teguril on teatud osa, arvamused lähevad lahku vaid nende osakaalu suhtes. Käesoleva kirjutise autor kuulub nende teoreetikute gruppi, kes arvavad, et olulisem on viimati mainitu: Ungari majandus pole küllalt adaptsioonivõimeline.

Kui võrrelda rahvatulu kasvu Ungaris selle näitaja muutumisega Euroopa teistes kapitalistlikes riikides (Austrias, Soomes, Portugalis, Hispaanias) pikema perioodi jooksul (tabel 9), võib täheldada järgmisi erinevusi: 1973—1974 aasta naftašokk lõi kõigis neis riikides rahvatulu kasvutempo alla, Ungaris aga jätkus perioodil 1973—1978 kiire kasv (keskmiselt 5,7% aastas).[21] Välismaine krediit oli siis kergesti kättesaadav, sest lääneriikide majanduse areng oli sel ajal seiskunud. Välisvõla kasv tulenes kahest omavahel seotud nähtusest: makropoliitikast, mis pidas silmas pidevat kasvu iga hinna eest, ja tõelise detsentraliseerimise puudumisest, s. t. majandusreformi puudu-

likkusest. Selles mõttes on raske vahet teha «poliitika» ja «süsteemi» vahel. Süsteemi ebapiisav muutmine toob kaasa (või vähemalt võimaldab) ekspansiivse majanduspoliitika kõigil majanduse hierarhia tasanditel. Firmad olid välisturgudel kaitstud altmineku eest, mida oleksid võinud põhjustada Lääne turgude kokkutõmbumine ja maksetingimuste halvenemine. Neid päästsid lõdvemaks lastud eelarvekitsendused ja vastavad muudatused siseturu hindades. Silmatorkav asjaolu on, et riikliku sektori reform osutus pinnapealseks: kogu rahvamajandust puudutavaid raskusi ei kantud üle firmadele, kes ei olnud suutnud kohaneda uue olukorraga maailmaturul. Selle asemel et piirata uusi investeeringuid ja hoolikalt valida projekte, mis vastaksid muutunud olukorrale välisturgudel, otsustati forsseeritud poliitikaga tagant tõugata firmade investeeringuid.

Tabel 9

Majandusliku kasvu näitajad Ungaris
1957.—1984. aastal

	Aastakeskmine kasvutempo (%) (reaalnäitajates)			
	1957—1967	1967—1973	1973—1978	1978—1984
1. Rahvatulu	5,7	6,1	5,2	1,3
2. Investeeringud	12,9	7,0	7,8	—3,0
3. Palgatööliste keskmine palk	2,6	3,1	3,2	—1,4
4. Tarbimine 1 inimese kohta	4,2	4,6	3,6	1,4
		1972—1973 (jooksvates hindades)	1973—1978	1978—1984
5. Kogu välisvõlg konverteeritavas valuutas		16,0	38,9	2,8

Andmed: read 1—4: CSO H, rida 5: International Currency Review; Quarterly Review.
Märkus. Rahvatulu kontseptsiooni on selgitatud tabel 1 juures.

Pärast pikka kaalumist võeti appi makropoliitika, mis püüdis kaitsta riiki välisturgudel ähvardava ohu eest. Äkki hakati tegema piiranguid: karmide abinõudega vähendati oluliselt investeeringuid, reaalpalk langes. See oli ja on jäänud keskusest tulevaks majanduspoliitikaks. Me ei saa rääkida, et oleks tegemist sellise detsentraliseeritud majandusagentide reaktsiooniga turul, mis vastaks hinna- ja kogusesignaalidele. Veelgi

Tabel 10

Ehitustegevuse aktiivsuse kasvutempode võrdlus

	Aastakeskmine kasvutempo (%)		
	1968—1973	1973—1978	1978—1981
Austria	5,5	1,0	0,0*
Soome	3,9	1,1	1,8
Portugal	8,9	0,9	—
Hispaania	5,9	—2,1	—1,9
Ungari	6,6	5,7	—0,6

Andmed: United Nations, 1979, 1983, 1985.
Märkus. Ehitustegevuse aktiivsust kasutame kui investeerimisaktiivsuse näitajat.
* Austria kohta on viimane periood 1979—1980.

täpsemalt öeldes on detsentraliseeritud signaalidel suhteliselt teisejärguline osa. Väliskaubanduse tasakaalustamatust ja välisvõlgnevust likvideeriti eelkõige retsentraliseerimise, jätkuva administratiivse sekkumise teel. Ungari väliskaubandusbilanss on paranenud, tema kreditoorse võlgnevuse vähenemine on lausa eeskujuks paljudele teistele sotsialistlikele riikidele ja arengumaadele. Ometi on selle tasakaalustamatuse sügavad juured alles. Majandussüsteemil ei saa olla kahte poolt: piiratud, aeglane innovatsioon ja tehniline progress kodumaiseks kasutamiseks ning vastupidine välismaise tarbija jaoks. Efektiivse väliskaubanduseni võib jõuda vaid otsustava läbimurdega reformimisprotsessis.

E. Individuaalne valik ja sissetulekute jaotamine

Oleme jõudnud artikli kirjeldava osa lõppu. Enne «visioonide» üle arutlema asumist tuleb vaadelda veel üht probleemi. Kuidas on süsteemisisesed muutused ning säilinud või tekkinud pinged ja tasakaalustamatused mõjunud üksikkodanikule? Nagu võib näha tabelist 9, kasvas reaaltarbimine algul mainimisväärselt, kuid siis kasv pidurdus. Eespool juba märkisime, et reaaltulu vähenemist ei saa kirjutada majandusreformi arvele. Seda põhjustasid nii ebasoodsad välistingimused, majanduspoliitika vead kui ka mitteadekvaatne reageerimine välistingimuste muutumisele süsteemisiseste ümberkorralduste ebajärjekindluse tõttu. Üht-teist täiendavat tahaks veel lisada. See ei puuduta mitte ametlikus statistikas kajastamist leidnud reaalset tarbimistaset, vaid üht täiesti erinevat elukvaliteedi aspekti — indiviidi õigust valida.

Piirdume siin majandusliku küljega, selle probleemi aspek-

tid, mis seonduvad poliitika, kultuuri ja moraaliga, jäävad meie vaatluse alt välja. Majanduslik valikuvabadus ei tähenda lihtsalt vastamist «jah» või «ei», vaid võimalust asja sisuliselt kaaluda.

Klassikalises käsumajanduses võis kodumajapidamine oma eelarve piirides valida turul pakutavate kaupade hulgast. Asi oli aga tarbija suveräänsusest väga kaugel. Suur osa kogutarbimisest toimus turuväliste kanalite kaudu bürokraatlike protseduuride vahendusel ja oli ka otsese kasu allikaks. Turu kaudu tarbimisel lõi krooniline defitsiit olukorra, kus ostja ostis mitte seda, mida vajas, vaid seda, mida ta kätte sai. Korduv sunnitud ühe kauba teisega asendamine tähendab aga majandusliku valikuvabaduse rikkumist. Hinnad ei peegeldanud kaupade suhtelist vähesust ja pakkumine ei vastanud hindadele. Tarbija eelistusel oli ainult nõrk mõju pakkumisele. Vastupidi, suvalised jaehinnad kujundasid nõudlust.

Osa hoiuseid tulenes defitsiidist: isegi pealesunnitud kaupade sundasendusega polnud võimalik kogu raha kulutada. Puudus võimalus valida erinevate alternatiivsete ravi- või siis puhkuse veetmise mooduste vahel. Need valdkonnad olid bürokraatliku korra mõjusfääris. Sääste ei saanud kasutada investeerimiseks.

Võimalus tööd valida oli piiratud. Ei olnud küll tööpuuduse ohtu, kuid elukutse valik oli, kui mitte dikteeritud, siis vähemalt suunatud ettekirjutuse kohaselt. Töökohale asumist kinnitati paljudes instantsides ja ühelt töölt teisele minekut takistati administratiivsete piirangutega.

Ungari majandusreformi suureks saavutuseks on tähelepanuväärne valikuvõimaluste avardumine. Samas on reformi puudujääke see, et muudatused ei ole läinud piisavalt kaugele.

Tarbijal on rohkem võimalusi valida. Defitsiit on vähem intensiivne ja esineb harvemini, kuid pole veel kadunud. Bürokraatlikul teel jaotatavate kaupade ja teenuste osatähtsus on jäänud väiksemaks, kuid pole kadunud. Mõnede kaupade ja teenuste puhul signaliseeritakse tootjale hindade abil tarbija ostusoovidest, tootja vastab pakkumise muutmisega. Selline side leiab aga aset piiratud valdkondades, peamiselt seal, kus tarbijat teenindab mitteriiklik sektor ja isegi siis toimib turg häiretega. Ülejäänud majanduses kontrollitakse aga pakkumist mitmesuguste vahendite kombineerimise teel: seadusandlikul teel (tasakaalustatud plaanid, mis kaitsevad ühiskonna üldisi ja kestvaid huvisid lühinägelike ja individualistlikest huvidest lähtuvate otsuste eest), aga samuti bürokraatia omakasupüüdliku sekkumise ja tarbijate vaba valiku teel.[22]

Hoiuste kasutamise ja investeerimise võimalused on samuti avardunud. Tähtsaim muudatus on, et inimesed saavad investeerida raha endale korteri muretsemiseks, selle asemel et pas-

siivselt oodata, kuni bürokraatia eraldab korteri. Tõsi küll, eramaja või elamispinna muretsemine on seotud suurte ohvritega, mida nõuavad bürokraatlikud takistused, defitsiit, krediidinappus. Uusi mooduseid on tekkinud raha paigutamiseks, kuid alternatiivide arv on siiski endiselt väike.

Indiviidil on nüüd rohkem võimalusi kutseala või töökohta valida. Tööjõu liikumist piiravad administratiivsed takistused on kaotatud. Tähtis uuendus on tegevusvabaduse andmine ametlikule ja mitteametlikule erasektorile. Need, kes tunnevad endal olevat ettevõtja omadusi, saavad neid rakendada. Kõrgemat tarbimistaset ihaldavatel inimestel on võimalus töötada teiseses majanduses. Robert Tardosi uurimusest nähtub, et reaalpalga samal tasemel püsimise või alanemise korral on 47% perekondadest nõus oma elatustaseme säilitamiseks rohkem töötama esmases või teiseses majanduses. Valik on aga ka selles osas küllaltki piiratud.

Individuaalse valiku probleem on tihedalt seotud sissetulekute jaotumisega. Reformieelne süsteem ühendas individuaalse valiku piiramise teatud tüüpi võrdsustamistendentsiga. Töötajate sissetulekuid riiklikes ja kooperatiivsetes firmades üritati piirata, kuigi kunagi ei olnud tegemist täieliku võrdsusega. Bürokraatia kõrgematel tasanditel asuvate töötajate jaoks olid olemas privileegid — mitte suuremad palgad, vaid mitmesugused soodustused nagu ametiauto, parem korter, eripood, erihaigla, eraldi puhkekoht jne.

Ungari majanduses on saavutatud täielik tööhõive ja töö on kõigile tagatud. Viimati nimetatud asjaolu on aga vaieldava väärtusega. Mitmed uurijad toovad esile sellest tulenevaid negatiivseid kaasmõjusid töötajate moraalile ja ebaefektiivsete tootmisüksuste kunstliku säilitamise. Sissetulekute erinevus näitab esmases majanduses väikest lähenemistendentsi (tabel 11). Nii sai 1967. aastal ühe uurimuse andmetel vaesem kümnendik rahvastikust 4,1% kõigist ametlikult registreeritud sissetulekutest ja jõukam kümnendik 18,9%. 1982. aastal olid vastavad arvud 4,9% ja 18,6% (vt. tabel 11). Esineb arvamusi, et teisese majanduse kiire kasv on ebavõrdsust suurendanud. Samas puuduvad seda seisukohta kinnitavad usaldusväärsed andmed. Uurimused näitavad, et Ungaris ei ole praegu ei neid ebavõrdsuse ilminguid, mis olid reformieelses sotsialistlikus majanduses, ega ka neid, mis on tüüpilised kapitalistlikule majanduselule. Ungari asub selles osas nende kahe võimaluse vahel. Võib näha erinevusi, mis tulenevad positsioonist hierarhias. Eelised esinevad üha harvemini mitmesuguste tükikaupa väljaantavate hüviste kujul, sagedamini suuremate rahaliste sissetulekute näol. Ühtlasi on uut ebavõrdsust tekitanud turg, eriti pärast erasektori ilmumist. Samal ajal kui sissetulekute skaala ülemises osas asunud inimeste tulud suu-

Tabel 11

Sissetulekute jaotumine

	1967	1972	1977	1982
1. kümnendik töötajaid	4,1	4,0	4,5	4,9
2. kümnendik „	6,0	5,9	6,3	6,4
3. kümnendik „	7,1	7,0	7,3	7,3
4. kümnendik „	8,0	7,9	8,1	8,1
5. kümnendik „	8,9	8,8	8,9	8,8
6. kümnendik „	9,9	9,8	9,8	9,6
7. kümnendik „	10,9	10,8	10,8	10,7
8. kümnendik „	12,2	12,1	12,0	11,9
9. kümnendik „	14,0	14,0	13,7	13,7
10. kümnendik „	18,9	19,7	18,6	18,6
Ebavõrdsuse määr:	1,92	1,96	1,84	1,82

Andmed: CSO H.

Märkus. Esimese 10 rea interpretatsioon on järgmine. Kogu rahvastik on järjestatud registreeritud sissetulekute põhjal ja jagatud 10-sse klassi. Esimene arv esimeses reas tähendab, et kõige vaesem kümnendik rahvastikust sai 1967. aastal 4,1% rahvastiku kogu rahalisest sissetulekust.

Registreeritud rahalistes sissetulekutes ei arvestata mitterahalisi (naturaalsete hüvede kujul) ega ka registreerimata sissetulekuid, mis valdavalt on teenitud teiseses majanduses.

Viimane rida on sünteetiline ebavõrdsuse näitaja, mida kasutab Ungari Statistika Keskvalitsus. Sissetulekute saajad jaotatakse kahte klassi. Klassi 1 kuuluvad need, kes teenivad üle keskmise, klassi 2 need, kes teenivad alla keskmise. Ebavõrdsuse määr leitakse sel teel, et esimese klassi keskmine sissetulek jagatakse teise klassi keskmise sissetulekuga.

renesid, ei arenenud küllalt sotsiaalpoliitika, mis oleks kaitsnud väiksemate sissetulekutega inimesi. Majanduse reformijatel oli tükk aega ühekülgne tehnokraatlik orientatsioon, mis tähtsustas ainult majanduslikku kasvu, efektiivset kohanemist ja kaubabilanssi ega pööranud tähelepanu sotsiaalse õigluse probleemidele.

VII. SOOVIDE JA TEGELIKKUSE VASTANDUMINE

Peale Ungari reformitud majanduse kirjeldamise esitame turusotsialismi alternatiivsed võimalused.[23] Mõned neist võtavad teooria vormi, teised on segu teooriast ja praktilistest kaalutlustest. Kirjeldame nii möödunud aegadest pärit kui ka Ungari praegusaegsete majandusteadlaste mõtteviisi.

A. Oscar Lange turusotsialism

30. aastatel toimunud vaidlusi sotsialismi üle kajastav kirjandus, aga samuti hiljem sellest kirjutatud ülevaated, täidavad terve raamatukogu.[24] Käesolevas artiklis pole püütud anda nendest omakorda ülevaadet. Keskendutakse poola majandusteadlase O. Lange[25] klassikalisele tööle [119], millele kuulus tolleaegsetes vaidlustes keskne koht.

Esimene küsimus: kas Ungari reformitud majandus on «Lange majandus» või sellele lähedane? Eespool esitatud materjali põhjal peaks lugejal vastus valmis olema — kindel «ei». Täisvastuse sõnastamisel tuleb aga olla ettevaatlik. Lange esitas *mudeli* lühikeses artiklis. Mudel on palju abstraktsem, võrreldes tegeliku elu keeruliste seostega. Ebaaus on selline kriitika, mis rõhutab tegeliku elu mitmekesisust võrreldes mudeliga.

Mõningase lihtsustusega koondame oma tähelepanu selle teooria kõige olulisematele eeldustele ja järeldustele ning nende võrdlusele nii Ungari tegelikkuse kui ka hilisemate teooriatega. Lange nägi ette võimalust, et sotsialismis võiks olla duaalne majandussüsteem, mis koosneb riiklikust ja erasektorist. Seetõttu on seaduspärane võrrelda Lange mudelit Ungari riikliku sektoriga.

Lange majandusel on Walrasi[26] informatsiooniline struktuur: rahuldavat informatsiooni annab hinnasüsteemi ja täiendava nõudluse uurimine. Katse ja eksimuse meetodil luuakse hinnad, mis vastavad Walrasi tasakaaluhindadele või lähenevad neile. Majandusagendid käituvad vastavalt hindadele. Selle vastandina ei ole Ungaris valmistatud toodangul isegi mitte reformi ajal olnud Walrasi hindu ega pole püütudki nende poole. Ametlikes deklaratsioonides pole ilmutatud mingit soovi luua turu kaudu tasakaalustatud hindu igal pool majanduses. Riiklikus sektoris valmistatud toodete või teenuste hinnad ei kajasta tootmiskulude kokkuhoidu. Toodete ja teenuste hinnad mitteriiklikus sektoris võivad läheneda Walrasi tasakaaluhindadele, kuid ainult teatud piirini. Riikliku sektori administratiivselt määratud hinnad «ajavad üle» ja mõjutavad niiviisi ka ülejäänud hindu. Vastates küsimusele, kas hinnad annavad õigeid signaale, selgub, et põhiprobleemiks on riiklike firmade nõrk reageerimine hindadele. Paljudel juhtudel pühendavad firmad rohkem tähelepanu muudele signaalidele.

Lange majanduses on firma kasumi suurendaja. Ungari firmal on palju sihte, kasumi suurendamine on neist ainult üks ja mitte tingimata kõige olulisem. Kasumi mõju nõrgendab nõrkade eelarvekitsenduste süsteem. Firma vertikaalne sõltuvus bürokraatiaaparaadist domineerib tema horisontaalse turust sõltuvuse üle.

Lange majanduses piirdub keskvõimude tegevus hindade

määramisega. Ungari majanduses sekkub bürokraatia majanduselu kõigisse avaldustesse. Sekkumine hinnakujundusse moodustab ainult väikese osa tema üliaktiivsest tegevusest.

Endiselt on lahtine küsimus, kas Lange majanduse loomine on võimalik ja kasulik? Peamine on esimene küsimus, sest juhul, kui vastame sellele eitavalt, kaotab teine oma mõtte. Muidugi ei saa ühe maa põhjal teha lõplikku otsust, kuid see aitab spekulatiivseid arutluskäike vaagida.

Lange mudel baseerub vääral ettekujutusel «plaanijate»[27] olemusest. Tema keskplaaninõukogu liikmed on Platoni filosoofide reinkarnatsiooni tulemus, ühtsete taotluste, tarkuse ja omakasupüüdmatuse kehastus. Nad ei tee midagi muud, kui et püüavad «Reeglit» täpselt täita. Nad reguleerivad hindu vastavalt muutuvale nõudlusele. Sellist ebamaist bürokraatiat pole kunagi eksisteerinud ega saa eksisteerima ka tulevikus. Poliitilisele bürokraatiale on omased sisemised konfliktid, mis vastavad ühiskonna jaotumisele ja erinevate sotsiaalsete gruppide survele. Nad eelistavad individuaalseid ja grupihuve. Võim seab üles kiusatusi. Bürokraatia peab vahele segama, selline on tema roll ühiskonnas. See, mis Ungaris leiab aset mikroreguleerimise näol, pole midagi juhuslikku, pigem on see hiigelsuure mõjuvõimsa bürokraatia eksisteerimise loomulik tulemus.

Teine samavõrra ekslik eeldus puudutab firma käitumist. Lange ootab, et firma talitaks süsteemi looja kavandatud reegli järgi. Kuid ühiskond ei ole salongimäng, kus mängu väljamõtleja võib suvaliselt reegleid muuta. Organisatsioonidel ja liidritel, kes end nende organisatsioonidega samastavad, on sügavad sissejuurdunud motiivid: organisatsiooni ellujäämine, kasv, laiendamine, sisemine tasakaal, võim, prestiiž. Nad kasutavad kõiki võimalusi, et teha püstitatud eesmärkide saavutamist kergemaks. Kunstlikku süsteemi, mida peavad üleval autasud ja karistused, on eriti raske kaela määrida. Mõned üksikud motiivid võivad seda skeemi toetada, kuid kui tekib konflikt nende motiivide ja skeemi vahel, võivad järgneda kõhklused ja ebaselgus. Organisatsioonide liidrid teevad katset mõjutada neid, kes skeemi kehtima panid või siis püüavad reeglitest kõrvale hiilida.

Need täheldused on hästi tuntud moodsas sotsioloogias, majandusteaduses ning organisatsiooni, bürokraatiat ja hierarhiat käsitlevas sotsioloogias. Kuigi Lange oli veendunud sotsialist, elas ta oma teooria loomise ajal maailmas, mis vastas Walrasi puhtale teooriale, ega võinud näha oma teooria põhiliste sotsiaalpoliitiliste eelduste ebakohti.

Lange lootis, et turgu saab bürokraatliku protseduuriga *järele aimata*. Niisugune lootus ilmneb ka mõnede tänapäeva majandusteadlaste töödes. Selles idees sisaldub vastuolu. Miljonite hindade reguleerimiseks on vaja bürokraatide armeed,

seejuures pidevalt. Praegune Lange pooldaja võib soovitada elektronarvuti abil määrata ainult suurte kaubagruppide hinnaindekseid ja anda reeglid, kuidas majandusprotsessist osavõtjad need hinnaagregaadid üksikhindamiseks lahti võtma peavad. Enam-vähem samamoodi juhtus Ungaris, kuid nagu juba öeldud, firma võib püüda reegleid vältida, kui tulemus ei vasta tema huvidele. Vastuabinõuna esitavad võimud veel detailsemad instruktsioonid, piirangud ja keelud. Nendest protseduuridest ei kooru välja mitte edukalt järeleaimatud turg, vaid tavaline konflikt reguleerija ja reguleeritavate firmade vahel.

Järgmine vastuväide puudutab võistlust. Tõelisel turul võistlevad need, kes saavad kasutusele võtta oma erilisi teadmisi ja võimeid. Selles mõttes on turg alati dünaamilise tasakaalutuse seisundis, kuna kõigi rivaalide kogupotentsiaal ületab tavalisel juhul tegeliku nõudluse. Keegi võidab ja keegi kaotab. Võit toob endaga kaasa tasu — kasvu, suurema kasumi. Kaotus tõmbab kaela karistused — puudujäägi, äärmisel juhul väljalangemise. Käesoleva artikli terminoloogia kohaselt ütleme, et sellise turu korral on firmadel tugevad eelarvekitsendused ja tegemist on ostjaturuga. Niikaua kui süsteem ja majanduspoliitika ei taga neid kahte tingimust, ei ole tegemist tõelise turuga. Lange mudeli viga seisneb selles, et ta isegi ei vaatle neid tingimusi, ja paljud Lange järglased majandusteaduses teevad sama vea.

See viide on seotud meie viimase märkusega. Lange pidas silmas turgu, kus toimib Walrasi tagasisidemehhanism. See tasakaalustab nõudluse ja pakkumise. Riikliku omandiga ja tsentraalse juhtimisega süsteemidele on aga sisemiselt omane tendents luua erinevates majandussfäärides kroonilist liignõudlust.

B. Naiivsed reformijad

Nii nimetab käesoleva artikli autor seda gruppi majandusteadlasi, kes olid majandusreformi pioneerideks. Ungaris tuleb esimesena meenutada György Péterit, teised olulised nimed olid Sándor Balázsy, Péter Erdös, Tamás Nagy ja István Varga. Ka selle artikli autor kuulus oma esimese raamatu «Ületsentraliseerimine majanduse juhtimises» (ungari keeles 1956. aastal, inglise keeles 1959. aastal) kirjutamise ajal nende hulka. Veel jagasid samu vaateid Brus [29] Poolast, Jevsei Liberman [122] NSV Liidust ja Ota Sik [166] Tšehhoslovakkiast. See on lühike ja küllaltki suvaline nimekiri, et ligikaudu anda aimu selle suuna autoritest. Nendest elavad kõik peale Peteri ja Varga ning enamiku puhul on tegemist vanade töödega, mille seisukohtadest nad nüüdseks on rohkem või vähem kõrvale kaldunud.

Grupp on küllaltki heterogeenne, autorid ei ole päris ühesugustel seisukohtadel. Esitame mõned nende vaadete ühtsed jooned, mis on tähelepanuväärsed selle poolest, et just need peegeldusid eriti selgesti Ungaris 1968. aasta majandusreformi kohta vastuvõetud otsustes.[28] Üsna sarnaseid ideid ilmneb tänapäeval Hiina majanduses. Tänaseks on enamik Ungari majandusteadlasi oma naiivsuse küllaltki pikaajaliste ja mõnikord ka kibedate kogemuste tõttu minetanud. Paljud kolleegid teistes sotsialismimaades, kes pooldavad majandusreformi alustamist ja kellel vastavad kogemused puuduvad, näitavad täna üles samasugust naiivsust ja on ärritatud ungarlaste kriitilisusest.

Enne kui minna kriitiliste märkuste juurde, veel mõni sõna teadmiseks. Fakt, et käesoleva artikli autori üks varasem töö kuulub selle grupi majandusteaduslike tööde loetellu, ärgu takistagu meid võltstagasihoidlikkusest tunnustamast nende esimeste tööde intellektuaalset ja poliitilist panust. Nende uurimuste deskriptiivses osas on antud reformieelse majandussüsteemi sügav ja praegugi veel kehtiv kriitiline analüüs. Preskriptiivses osas aga on visandatud hilisemad tegelikud reformid Ungaris ja Hiinas, reformikatsed Tšehhoslovakkias ja Poolas: firmade iseseisvus, õiged hinnasignaalid, kasumi ergutav osa, turu kasutamine, nihe ostjaturu suunas jne. Pioneerid aga ei näinud ette paljusid komplikatsioone, mille tõttu nende ettepanekud ei saanud täit rakendust.

Naiivsed reformijad ei näinud ette konflikti kaudse bürokraatliku kontrolli ja turu vahel. Neile tundus, et käsusüsteemi hülgamisest ja otsese kontrolli asendamisest kaudse kontrolliga piisab selleks, et turg funktsioneeriks häireteta. Nende mõtteviisi võib iseloomustada järgmiselt: olgu meil kasumit maksimeeriv iseseisev ettevõte. Ta võtab ette muudatused nõudluse ja pakkumise osas vastavalt hindadele, intressimääradele, maksudele, krediidiprotsendile. Kui nii, siis pole tegemist mingi vastuoluga keskusest tuleva reguleerimise ja turu vahel. Just vastupidi, turg on instrument majanduspoliitiku käes. Keskvõim pingutab kõiki kaudse juhtimise traate ja kasumit maksimeerivad majandusagendid reageerivad keskusele nagu tavalised hüpiknukud. Ungari kogemus näitab, et selline fundamentaalne eeldus on vale.

Järgnevalt esitatav filosoofia on optimistlik uskumus sellest, et on võimalik saavutada täielikku harmooniat või vähemalt sellele läheneda. Turg on üsna hea, kuid mitte täiuslik mehhanism. Turu ebatäiuslikkust saab korrigeerida keskusest tuleva sekkumisega, kuna keskus teab ühiskondlikke huvisid paremini kui turul valitsevad pimedad jõud. Naiivne reformija arvab, et plaanijad pole eksimatud. Plaanija vea aga kõrvaldab automaatselt turg. Naiivse reformija usk põhineb sellel, et turg

ja plaan (või käesolevas artiklis kasutatavas kõnepruugis «turg» ja «bürokraatia») täiendavad teineteist.

Bürokraatia ja turu kaudu toimuv üheaegne koordineerimine ei garanteeri, et saaksime «parima kahest võimalusest». See on äärmine lihtsustus. Mõningased vastastikused korrektiivid on võimalikud. Kui turg viib sissetulekute sellise jaotamiseni, mille ühiskond tunnistab ebaõigeks või kui tootmisjäägid ähvardavad saastata keskkonda, võib bürokraatia appi võtta olukorda parandavad abinõud. (Ungaris ei ole isegi seda laadi korrektiive küllaldaselt tehtud.) Kui riigi sekkumisel on soovimatud kõrvalaspektid, võib turu tasakaalustamatus olla signaaliks ning plaanija saab võtta korrastavaid meetmeid. Sellist soovitavat koostööd ei esine aga sageli. Ühe administratiivse sekkumise mõju nõrgendab teise sekkumise mõju. Iga traaditõmbaja arvab, et tema juhib firmat. See hakkab sagedasest traaditõmbamisest hüplema, ei jälgi täpselt administratiivse reguleerimise taotlusi, kuid ei reageeri ka turu signaalidele. Lázló Antal nimetas seda tabavalt «reguleerimise illusiooniks».

Naiivsed reformijad otsisid administratiivse ja turu kaudu toimuva juhtimise ühendamise võimalusi. Paljud neist arvasid, et eraldusjoone võiks Karl Marxi termineid kasutades maha märkida järgmiselt: lihtsat taastootmist reguleerib turg ja laiendatud taastootmist plaanijad. Teisiti öeldes, tootmist juhib turg ja investeeringuid plaanija. Selgus, et selline eraldamine pole eluline. Ühelt poolt ei ole administratiivaparaat valmis piirduma ainult investeeringute reguleerimisega. Teiselt poolt, kui kasv ja tehniline progress lahutatakse firma tasuvusest ja finantsolukorrast ning seatakse sõltuvusse kõrgemate võimude soovidest, muutuvad illusoorseks firma iseseisvus ja huvitatus kasumist.

Esimesed reformijad tahtsid bürokraatliku aparaadi kõiki liikmeid uskuma panna, et neile jääb avar tegevusväli. Nende kavatsus on mõistetav. Reform on liikumine «ülalt», juhtijatest lähtuv majandusliku käitumise voluntaristlik muutmine, mitte «alt», juhitavate poolt tulev liikumine. Seetõttu on kogu reformi keskseimaid küsimusi see, kuidas panna reformist osa võtma neid inimesi, kes selle protsessi edukuse korral kaotavad osa oma võimust. Selline veenmine läks Ungari puhul liigagi hästi korda: bürokraatia ei jäänud varju. Majandusaparaadis töötavate inimeste arv muutus üsna vähe. Seetõttu on päris loomulik, et plaani ja turu harmoonilise kooseksisteerimise ehk reguleeritud turu asemel saime duaalse sõltuvuse fenomeni, kus domineerib bürokraatia. Kui administratiivne sekkumine ületab teatud kriitilise piiri, kaotab turg suurema või väiksema osa oma energiast.

Naiivsed reformijad keskendusid riiklikule sektorile ega

pühendanud kuigi palju tähelepanu majanduse ülejäänud võimaluste uurimisele. Tuli aga välja, et tänaseni on just mitteriiklik sektor toonud kaasa kõige olulisemad muudatused majanduses.

C. Galbraithi sotsialism

Tänapäeva Ungari majandusüldsust ei ole kerge klassifitseerida. Teatud määral on iga majandusteadlane ja riigiametnik reformi pooldaja: reform on poliitiliste juhtide ja valitsuse poolt ametlikult deklareeritud poliitika. Erinevused ei puuduta mitte üldisi ideid, vaid olemasoleva süsteemi konkreetseid iseärasusi ja praktilisi tulevikuväljavaateid. Selles suhtes on vaated heterogeensed, vaidlusaluseid punkte on umbes tosin. Kaks majandusteadlast, kes on ühel meelel punkt nr. 1 suhtes, võivad olla eriarvamusel punkti nr. 2 suhtes. Igal indiviidil on oma isiklikud kriitilised märkused ja ettepanekud. Siiski, et olukorrast paremini aru saada, on mõtet eristada kahte koolkonda. Vabandan ette, et minu antud iseloomustuses on mõningast suvalisust. Neil, kes vastuvaidlematult kuuluvad ühte või teise koolkonda, võib samas olla ka mõni selle koolkonna seisukohast erinev vaade.

Esimest koolkonda nimetame *Galbraithi*[29] *sotsialismiks*. See on minu pandud. Võib juhtuda, et ei selle koolkonna liikmed ega ka Galbraith ise pole minuga rahul. Igatahes viitavad need, keda me siia koolkonda liigitame, sageli Galbraithi töödele (László Horváth, Ferenc Kozma, Tamás Sugár, Andrea Szegő). Dispuut, mis võtab vahel küllaltki terava vormi, käib selle koolkonna ja radikaalsete reformijate vahel, kelle vaated esitame hiljem. Esimese koolkonna ideed on dispuudi raamistikus esitatuna paremini mõistetavad. Galbraithi koolkonna liikmed väidavad, et radikaalid pooldavad anakronistlikku süsteemi, sest nad tahavad sotsialistlikku majandusse sisse viia sellise mehhanismi, mis tooks tagasi XIX sajandi alguse Manchesteri kapitalismi — turu, mis on vaba valitsuse igasugusest sekkumisest, samuti väikeste majandusüksuste domineerimise. Nad oleksid sotsialistlikud Friedmanid, isegi tänapäeva kapitalism on sellest küllalt erinev. Nüüdiskapitalism kujutab endast duaalset majandust. Esimese sektori moodustab väike grupp hiigelsuuri ja võimsaid korporatsioone, kellest paljudel on monopoolne seisund. Neid korporatsioone toetab valitsus ja nad on sellega tihedates seostes. Nad funktsioneerivad keskkonnas, mille on loonud suur ja võimas bürokraatia. Viimati mainitu sekkub majandusse pidevalt Keynesi[30] soovituste kohaselt nõudluse suunamise, hindade ja palkade reguleerimise, protektsionistlike meetmete jne. teel. Teine sektor koosneb väike-

tootjatest, väikekaupmeestest ja kodumajapidamistest, mille tegevust koordineerib turg. Esimene sektor on tõeliselt võimas ja domineeriv, teine sektor on abistav ja mõjutatav. Galbraithi koolkonna argument on järgmine: kui eelöeldu kehtib tänapäeva kapitalismi kohta, pole mingit alust taotleda suuremat detsentraliseerimist sotsialistlikus majanduses. Vastupidi, sotsialistlikus majanduses on võimalus ja kohustus kasutada tsentraalset plaanimist ja koordineerimist palju järjekindlamalt ning sõlmida suurte ettevõtete vahel palju tihedamaid sidemeid kui kapitalistlikus majanduses. Keskse plaanimise otsustavat osa ei tohi mitte häbelikult varjata, vaid seda tuleb avalikult deklareerida ja loomulikult palju paremini korraldada kui seni. Suured monopoolsed riiklikud firmad ning riigi sidemed nendega peavad saama palju ettevõtjalikumaks, see omadus ei tohi olla ainult väikeste üksuste privileeg.

Galbraithi koolkonda on mõnedes kirjutistes süüdistatud selles, et ta tahab restaureerida reformieelset käsumajandust. Selle koolkonna liikmete artiklite järgi otsustades ei soovita nad kõikehõlmavat käsumajandust. Nad tahavad *status quo* seadustamist, õigustavad praeguse süsteemi duaalset iseloomu (riiklik ja erasektor, bürokraatia ja turg, suur- ja väikefirmad) eeldusel, et esimesena nimetatud komponendil igast paarist on vaieldamatu ülevõim. Mõnedes artiklites väidavad nad, et neil puudub usaldus nii turu kui erasektori vastu ja nad näeksid majanduselus meelsasti nende osatähtsuse vähenemist. Nad kiidavad praeguse asjade seisu heaks, soovitavad väikesi parandusi, kuid on vastu kõigile edasistele radikaalsetele muudatustele, mis viiksid kaugemale praegusest olukorrast. Seetõttu soovitavad selle koolkonna liikmed kasutusele võtta kõik nüüdiskapitalismi kogemused: Kalecki[31] ja Keynesi makroökonoomika, Lääne kõrgemate majanduskoolide õpikud, majandusjuhtide täiendusõpetuse süsteemi jne.

Küllalt paradoksaalne on toetada praegust Ungari majandussüsteemi väitega «Vaadake, meie süsteem ei erinegi paljudes aspektides moodsast kapitalismist!». Selle sarnasusega liialdatakse. Tõsi on see, et kapitalism erineb täielikule võistlusele ülesehitatud Walrasi mudelist. Väga suured on aga ka erinevused Ungari majandusmehhanismi ja arenenud kapitalistliku majanduse vahel. Osutame neist vaid mõnele, mis väärivad tähelepanu meie kontekstis.

Mõlemas majanduses esineb nii riiklik kui ka mitteriiklik sektor põllumajanduses, tööstuses ja kaubanduses, kuid proportsioonid on radikaalselt erinevad. Ungaris domineerib riiklik sektor, Läänes on see sektor küll oluline, kuid igal juhul väiksema osakaaluga.

Võimsaid suurfirmasid on mõlemas süsteemis, kuid suuruse

järgi jaotumine erineb täiesti. Ungaris on kontsentratsioon palju kõrgem kui Lääne majanduses.

Ka nõrkade eelarvekitsenduste sündroom eksisteerib mõlemas majanduses. Ungari majanduses on see normaalne, Läänes on sel juhul tegemist pigem erandiga. Vastavalt sellele reageerivad Ungaris riiklikud firmad hindadele küllaltki nõrgalt, Läänes, suured firmad kaasa arvatud, aga tugevalt.

Mõlemas süsteemis sekkub bürokraatia majandusellu. Ungaris on sekkumine kõikehõlmav, miljonid mikrosekkumised teevad riikliku sektori suurel määral sõltuvaks bürokraatiast. Ka Läänes pole riikliku bürokraatia sekkumine tähtsusetu, kuid selle sagedus ja intensiivsus on palju väiksemad. Igal juhul ei ületa need seda kriitilist piiri, mille järel turu osa märgatavalt väheneb.

Defitsiit ja ületootmine on samuti mõlemas süsteemis olemas. Ungaris levib laialt defitsiit, müüjate teravat võitlust ostjate pärast tuleb küllalt harva ette. Läänes on vastupidi. Defitsiit tekib spontaanselt, tüüpiline on aga olukord, kus müüjad võitlevad tarbija tähelepanu võitmise eest. See käib nii väikeste kui suurte firmade kohta. Ka viimati nimetatud tunnevad ohtu uute toodete poolt, mida toovad turule mõne teise firma esindajad. Samuti võtavad konkurentsist osa välisfirmad.

Vaidluse dialektika tõttu nõuavad Galbraithi koolkonna seisukohad täit tähelepanu, kuna nad näitavad kätte nii mõnegi oponendi nõrga koha.

D. Radikaalsed reformijad

Radikaalsetel reformijatel ei ole ühtset reformiprogrammi. Jutt on nende majandusteadlaste töödest, kes töötavad erinevates teadusasutustes või mõnedes kõrgemates võimuorganites ning kellel on rohkem või vähem sarnased seisukohad reformi suhtes. Iseloomulikumate tööde autoriteks on R. Nyers, M. Tardos, T. Bauer, L. Antal, kuid peale nende on veel palju teisi samas vaimus kirjutajaid.[32]

Radikaalsed reformijad on sügavalt ja kriitiliselt analüüsinud praegust majandussituatsiooni. Käesolevas töös on nende analüüsi tulemusi ulatuslikult kasutatud. Vaatleme lähemalt normatiivseid ettepanekuid, millest ehitub turusotsialismi mudel, nagu nemad seda näevad. Tegemist on konkreetsemate ettepanekutega kui need, mida 20—30 aastat tagasi tegid naiivsed reformijad.

Vaja on turuhindu, vastuvõetavad on need ja ainult need hinnad. Nendest hindadest kõrvalekaldumine võib kõne alla tulla vaid erandjuhtudel kasumi ergutava osa suurendamiseks.[33] Kasumi mõju tuleb suurendada ja muuta ta piisavalt

sõltuvaks hindadest. Peab saavutama, et puhastulu suurendamine oleks ettevõtete esmane siht.

Tuleb likvideerida firmade suurusjärgses jaotumises esinevad moonutused. Vaja oleks suurendada keskmiste ja väikeettevõtete osatähtsust sellise majanduspoliitikaga, mis toetaks uute firmade tekkimist ja suurte monopoolsete, ületsentraliseeritud firmade lahutamist väiksemateks. Suured firmad on õigustatud vaid seal, kus see on majanduslikult otstarbekas, ning siis, kui sellised firmad on edukad välisturul.

Kaduma peavad turul võistlemist segavad barjäärid. Otstarbekas on soodustada konkurentsi erinevatesse sotsiaalsetesse sektoritesse kuuluvate majandusüksuste, suurte, keskmiste ja väikeste firmade, kodumaise ja importtoodangu vahel.

Majandussüsteemi reform, mis on suunatud järjekindlalt nendele probleemidele, koos vastava majanduspoliitikaga, peab oluliselt avardama ostjaturgu.

Tööjõuturul tuleb piirangud kõrvaldada, riiklikul sektoril ei tohi olla eelist muude sektorite ees. Palkade määramisel on vaja ilmutada suuremat järjekindlust.

Omaks tuleb võtta mõjus finantsdistsipliin, tugevad eelarvekitsendused. Seda peab ühitama detsentraliseerimisega fondide jaotamisel, paindliku põhifondide turuga. Äärmiseks ähvarduseks peaks olema pankrott. Samal ajal peab edukatel firmadel olema võimalik oma tegevust kiiresti laiendada enesefinantseerimise, laenude või põhifondide turult hankimise teel. Niisuguste muudatuste eeltingimus on riigieelarve kaudu jaotatavate tulude osatähtsuse vähendamine.

Tuleb välja arendada äriprintsiipidel funktsioneeriv kommertspankade süsteem.

Võimaldada rohkem võistlusvõimalusi ekspordi ja impordi alal.

Vajalikud on erabisnessi kaitsvad seadused ja ühemõtteliselt tuleb selgeks teha see, mis on erasektori jaoks lubatud ja mis keelatud.

Majandussüsteemis muudatuste tegemine eeldab poliitilisi tingimusi. Erinevatel sotsiaalsetel ja majanduslikel gruppidel olgu oma poliitiline esindus. Samal ajal peab jätkuma riigi aktiivne roll majanduses. Tema peamiseks ülesandeks on nõudluse makrojuhtimine, monopolide reguleerimine, infrastruktuuri arendamine, ühiskonna kaitsmine ähvardavate äärmuslike tegevuste eest, sissetulekute piiramine sotsiaalse õigluse huvides.

Ülal loetletud muudatused tuleb teha ühtse «paketina». Iga muudatus eraldi, ilma vastavate tingimuste loomiseta teiste vajalike muudatuste poolt, võib olla ohtlik ja isegi kahjulik.

Käesoleva artikli autor on veendunud, et need muudatused on äärmiselt vajalikud. Samas jääb ka üksikuid lahendamata küsimusi. Radikaalsete reformijate töödes on lõplikult lahen-

damata omandi ja omandiõiguse probleemid. Selle ulatusliku valdkonna võib jagada kaheks alamprobleemiks.

Esiteks, milline on mitteriikliku omandi ja eriti eraomandi tulevik reformitud sotsialistliku süsteemi projektis? Kas tema osatähtsus peab kasvama? Kas seitsme töötajaga firmad on ettevõtete suuruse ülempiir?

Teiseks, kas riikliku omandi traditsiooniline vorm sobib ühte ülal loetletud muudatustega, mille hulgas on tugev kasumihuvi, firma vaba ilmumine majandusellu, tugevad eelarvekitsendused, paindlik palgasüsteem, töövõimeline põhifondide turg.[34] Esitatakse erinevaid võimalusi firmade juhtimise lahutamiseks valitsusbürokraatiast. Mõned majandusteadlased soovitavad, et firmat juhiksid kollektiivselt tema töötajad. Sellele võimalusele on aga vastuargumente: Jugoslaavia vastav kogemus, samuti esimesed katsed valida juhte töökollektiivides pole andnud täiesti rahuldavaid tulemusi. Soovitatakse eraldada juhtimine eriinstitutsioonist, mille moodustavad omanike huvide esindajad. Viimati nimetatud, samuti nagu direktorite nõukogu liikmed ühise kapitali põhjal moodustatud korporatsioonis, võivad juhte ametisse määrata ja edutada. Kriitikud on selle võimaluse suhtes skeptilised: kas saab omandihuvi kunstlikult esile kutsuda tegelasel, kes on valitud (kelle poolt? kas valiku on teinud bürokraatia?) esindama ühiskonda kui omanikku?

Tulevad meelde paljud eespool esitatud argumendid. Kas riikliku firma tõeline autonoomsus on Ungari poliitilise struktuuri tingimustes võimalik? Kas bürokraatia lubab oma tegevust piirata ega laienda seda piiri, mille järel muutub võimatuks eespool loetletud ettepanekute teostamine?

Sellised küsimused viivad põhiprobleemi juurde: kas sotsialistlikus riigis on üldse võimalik, et majandusreform läheb kaugemale kui Ungaris? Võib-olla esindab Ungari praegu vähemal või rohkemal määral reformi äärmist piiri?

Autor peab avameelselt tunnistama oma kahtlusi. Ungari kodanikuna loodab ta, et vastus esitatud küsimusele on positiivne. Juhusliku nõuandjana võib ta kaasa aidata, et majandusreform läheks kirjeldatud suunas. Majandusuurijana jätab ta endale õiguse kahelda.

Üks õppetund, mille võib sotsialistliku majanduse uurimisest kindlasti saada, näitab, et ulatuslikud, tervet majandussüsteemi puudutavad muudatused on raskesti ennustatavad. Esitatud küsimustele ei saa vastust anda spekulatiivsete mõttekäikude alusel, vastused annab aeg. Ungari kogemuse põhjal ei saa igatahes lõplikke järeldusi teha. Tuleb oodata, mida toovad endaga kaasa Ungari, Jugoslaavia, Hiina või mõne teise sotsialistliku riigi majandusekspermendid.

MÄRKUSED

1. Artiklis esitatud tabelites on andmed enamasti võetud Ungari Statistika Keskvalitsuse poolt trükitud materjalidest. Nende puhul kasutatakse lühendit CSO.
2. Mõned näited Ungari reformi kohta kirjutatud töödest: Rezső Nyers ja Márton Tardos [148], József Bognar [25], László Antal [2], [3] Ungaris, Richard Portes [157], Béla Balassa [8], Edward A. Hewett [84], Paul Hare, Hugo Radice ja Nigel Swain [80] võõrkeelses kirjanduses. Olgu siinkohal edasi antud minu tänu nendest töödest saadud mõtete eest.
3. Võrdlev majandusteadus kasutab erinevaid, osalt kattuvaid majandussüsteemi mõiste määratlusi. Vaata näiteks Egon Neuberger ja William Duffy [141] ning John M. Montias [137].
4. Ida-Euroopa majandusalases kirjanduses kasutatakse mõistet «bürokraatlik» sageli hinnangulisena. Käesolevas töös ei ole järgitud seda tava: vastavalt Weberi koolkonna traditsioonile on tegemist teatud tüüpi koordinatsiooni väärtusvaba määratlusega.
5. Esineb ka teisi «puhtaid» kooskõlastamisliike. Meie teema seisukohalt on võimalik piirduda nende kahega.
6. Siin ja käesolevas artiklis ei käsitle me ka edaspidi eraldi partei osa. Partei pole mitte ainult poliitiline organisatsioon nagu mittesotsialistlikes maades, vaid ka vahend kõigil tegevusaladel toimuva kontrollimiseks. Kuigi õiguslikust vaatekohast on partei ja valitsus kaks ise asja, on nad tegelikult omavahel tihedalt läbi põimunud ja töötavad koos. Nende ühises tegevuses kuulub parteile juhtiv osa. Seetõttu tähendab termin «bürokraatia» või «bürokraatlik juhtimine» parteiaparaadi poolt täidetud osa.
7. Kaks märkust. Esiteks, juhi preemia on seotud maksudejärgse kasumiga, mis stimuleerib juhti võitlema väiksemate maksude ja suuremate subsiidiumide eest. Teiseks, kasumi erinevus nivelleeritakse. Kontrastiks kasumi suurele erinevusele varieerub töötajate palk ja kasumieraldiste arvel makstav lisatasu väga vähe.
8. 637 toodet hõlmavad 75% tööstustoodangust.
9. Portes [156] jõudis samasugusele järeldusele varem, märkides, et «on olemas piir, mille ületamise järel detsentraliseerimine muudab firmade põhiolemust». Ta oli aga kindel, et Ungari «strateegia ja taktika on aidanud majandusel reformi käigus seda piiri ületada». Seda seisukohta jagasid ka paljud teised välismaised majandusteadlased. Käesolevas artiklis väljendame erinevat arvamust: Ungari reformi käigus ei ole ületatud seda kriitilist piiri, mis eraldab tõelist turumajandust (bürokraatliku sekkumise elementidega) põhiliselt bürokraatia poolt kontrollitavast majandusest (mõningate turu kaudu toimuva reguleerimise elementidega).
10. Põllumajanduslikud kooperatiivid on palju rohkem kaitstud. Seetõttu pole ka ime, et selles valdkonnas ollakse vastu pankrotiseadusele ja teistele eelarvekitsendusi tugevdavatele abinõudele.
11. Erinevus on väiksem ja sarnasus suurem suurte kooperatiivide ja riiklike ettevõtete vahel.
12. Järgime siin suuremal või vähemal määral R. István Gábori definitsiooni (ta on Ungari juhtiv ekspert selles valdkonnas).
13. Ungari vastava näitaja osakaal oli 1980. aastal mõnevõrra kõrgem kui Rootsis. Taanis ja Hollandis, kuigi nende arengutase on palju kõrgem ja seetõttu kulutavad nad sotsiaalse heaolu tagamiseks rohkem. Valitsuse finantseeritavad tootmiskulud (peamiselt investeeringud ja subsiidiumid) tööstuses, põllumajanduses, transpordis, kaubanduses ja teeninduses moodustasid Ungaris 25% ühiskondlikust koguproduktist ja keskmiselt vähem kui 9% 14-s kõrge industrialiseerimisastmega kapitalistlikus riigis. Arvud on leitud metoodika järgi, mis tagab nende võr-

reldavuse. Hõlmatud on samad kululiigid (nii kesk- kui kohalike valitsemisorganite kulud). Ungari rahvatulu on arvutatud Lääne metoodika põhjal.

14. Mõned instantsid kohtlevad suuri kooperatiive soosivamalt kui riiklikke väikefirmasid. See tähendab ainult osaliselt kaubandussuhete «kommertseerumist». Suur osa kaubakrediidist on mittevabatahtlik: ostja lihtsalt ei maksa kaupade eest nõutud ajal, seetõttu on müüja sunnitud end kindlustama sel teel, et nõuab ostjalt ette tasumist. See on saanud «eelarvekitsenduse nõrgendamise» levinud viisiks. Mittevabatahtlik kaubakrediit oli loomulikult tuntud enne reformi.

15. Oluline majandusmõtte koolkond (sageli nimetatakse teda õigesti või valesti tasakaalutuse koolkonnaks), mis uurib tsentraalselt plaanitavaid majandussüsteeme, kinnitab, et klassikalises reformieelses sotsialistlikus majandussüsteemis või vähemalt tarbekaupade turul valitseb krooniline defitsiit. Selle koolkonna intellektuaalne liider on Richard Portes [158], [159], [160], [161]. Paljudes tähelepanuväärsetes uuringutes on kasutatud selle koolkonna teoreetilisi ideid või ökonomeetrilisi meetodeid. Ulatusliku bibliograafia selle koolkonna töödest võib leida [158].

Käesoleva töö autoril kestab vaidlus tasakaalutuse koolkonnaga [101], [103]. Vastuolud puudutavad agregeerimisega seotud probleeme, agregeeritud liignõudluse mõõtmist ja interpreteerimist, tarbekaupade turu piiritlemist ülejäänud majandusest, nõudluse ja pakkumise iseseisvust või vastastikust määratust, forsseeritud säästmise olemasolu, suhet defitsiidi ja tööjõu pakkumise vahel jne. Siin pole kohta nende vastuolude pikemale selgitamisele. Tuleme tasakaalutuse koolkonna mõnede empiiriliste tulemuste juurde tagasi järgmises osas.

16. Igal hinnal on kriitiline väärtus. Allpool seda kriitilist väärtust on nõudluse elastsus hinna suhtes null. Ülevalpool kriitilist väärtust erineb nõudluse elastsus hinna suhtes ühest, s. t. hind on efektiivne. Sotsialistlikus majanduses on paljudel kaupadel ja teenustel nominaalhind.

17. Tootja asend tarbija suhtes *vis-à-vis* oleneb tootja kuulumisest ühte või teise ühiskondlikku sektorisse (riiklik firma või erasektor) ja turu tasakaalutuse ulatusest (kas on tegemist tootja- või ostjaturuga). Ungari kogemus näitab, et teine tegur on olulisem.

18. Tasakaalutuse koolkonna tähtsaim esindaja Ungaris on Katalin Hulyák. Tuginedes osalt küll teistsugustele põhiendustele ja esitusmeetoditele kui Portes, on ta saanud empiirilisi tulemusi, mis on kooskõlas siin esitatutega. Ta on näidanud elamispinna, autode ja investeeringute kroonilise liignõudluse esinemist. Agregeeritud tarbimise osas on ta juhtinud tähelepanu kõikumistele üldises defitsiidi intensiivsuses. Kõikumiste periood ja ulatus korreleeruvad suuresti teiste autorite poolt saadud tulemustega.

19. Võrdleme Ungarit ainult mõne kapitalistliku riigiga, mis on Ungarile lähedased elutasemelt (mõõdetuna rahvatuluga ühe inimese kohta). Me ei tee inflatsioonitaseme võrdlusi teiste sotsialistlike riikide suhtes, kuna pole kättesaadav adekvaatne informatsioon metoodika kohta, mille põhjal nendes maades hinnaindekseid arvutatakse.

Paljud analüütikud nõustuvad sellega, et varjatud inflatsioon esineb kõigis sotsialistlikes riikides pidevalt. Teatud liiki hinnatõus ei leia kajastamist hinnaindeksites, kuna mõõtmismeetodid välistavad selle.

20. Kahjuks pole ametliku ja mitteametliku erasektori hindade ja sissetulekute uurimine rahuldavalt organiseeritud. Petsching toob arvukalt näiteid, kuidas hinnad kasvavad nendes sektorites palju kiiremini kui ülejäänud majanduses.

21. Olišoki mõju summutas ka see, et Ungari sai energiakandjaid NSV Liidust odavamalt kui maailmaturu hinnad.

22. Tarbija valikusse sekkumise suvalisuse näiteks on suur käibemaksu erinevus üksikutel tarbekaupadel. Mingisuguseid ühiskonna kui terviku eelistusi, mille realiseerimine nõuaks üksikisiku eelistustele mõju avalda-

mist, ei saa leida käibemaksu määrade tagant, mis on majapidamiskeemia toodetel +11%, kingadel +15%, suhkrul —11%, kalal —26% [34].

23. Erinevad turusotsialismi võimalused on ainult väike osa palju suuremast hulgast sotsialismi erinevatest võimalustest.
24. Väljapaistvamad autorid olid selles debatis Enrico Barone (sünd. 1908) [11], Ludwig von Mises (s. 1920) [135], Fred M. Taylor [188], Friedrich Hayek [81] ja muidugi Oskar Lange. Klassikaliseks kokkuvõtteks on Abram Bergsoni töö [22]. Olulisi uusi seisukohti on lisanud A. Bergson [23], Alec Nove [144] ja Don Lavoie [120].
25. Lange, Oskar (1904—1965), poola majandusteadlane, peateos «Poliitiline ökonoomia». (*Tõlkija märkus.*)
26. Walras, Leon (1834—1910), Šveitsi majandusteadlane. Walrasi tasakaal seisneb selles, et nõudlus on vajaliku hindade süsteemi olemasolu korral vastavuses pakkumisega. Walras on ka üks piirkasulikkuse teooria rajajaid. (*Tõlkija märkus.*)
27. See, mida Lange mõtles, kui ta kavandas riigi keskplaaninõukogu ja turu osa, on vastuoluline. Erakirjas F. Hayekile rõhutas ta turujõudude tähtsust, mis on määravad hindadele nendes sektorites, kus domineerib tõeline majanduslik võistlus. Käesolevas artiklis ei diskuteerita Lange 30. aastate mõtete üle, tuleb aga öelda, et Lange mudel on majandusteadlaste vaateväljas olnud selle avaldamisest kuni tänapäevani.
28. Kõige olulisemad dokumendid on trükitud [147]. Tähtsad materjalid on ka R. Nyersi töös [150]. R. Nyers oli majandust kureeriv Ungari Sotsialistliku Töölispartei sekretär 1968. aastal ja teda võib pidada majandusreformi peaarhitektiks.
29. Galbraith, John (sünd. 1908), USA majandusteadlane, industriaalühiskonna teooria üks autoreid. (*Tõlkija märkus.*)
30. Keynes, John Maynard (1883—1946), inglise majandusteadlane. Keinsianismi nime all tuntud majandusteooria kohaselt peab riik sekkuma majandusellu, ergutama tarbimist ja investeerimist ühelt poolt riiklike kapitaalmahutustega ning teiselt poolt soodustama erainvesteeringuid nn. odava raha poliitikaga. (*Tõlkija märkus.*)
31. Kalecki, Mihhail (1899—1970), poola majandusteadlane. Nn. Kalecki majandusmatemaatiline mudel kajastab kapitalistliku majanduse tsüklilist arengut. (*Tõlkija märkus.*)
32. Radikaalse reformi pioneeriks oli Tibor Liska. Hiljem töötas ta välja sellise sotsialismi plaani, mis põhines riikliku kapitali (põhifondide) üürimisel töötajatele. Tema ideed eristuvad selgesti teiste radikaalsete reformijate ettepanekute hulgast. Ruumipuudusel pole mul võimalik neil peatuda. T. Liska programmi on käsitlenud Jenő Bársony [13] ja Norman Macrae [125].
33. Seda on põhjendatult rõhutatud. Kahjuks tekkisid kahtlused, nagu eespool esitatud materjali põhjal veenduda võisime, igasuguste «kunstlike» reeglite, intensiivistamisskeemide suhtes, mida püüti peale suruda omaenda sisemiste motiivide järgi arenevatele organisatsioonidele.
34. Neid asjaolusid on korduvalt rõhutanud selle suuna oponendid.

MAJANDUSMATEMAATILISE UURIMISTÖÖ RASKUSTEST JA PUUDUSTEST UNGARIS

Viimastel aastatel on vaidlused majandusmatemaatilise uurimistöö rolli üle elavnenud. Käesoleva artikliga tahaksin anda oma panuse neisse vaidlustesse. Ehkki ma enne kirjutama asumist pidasin nõu mitmete kolleegidega, ei saa ma kirjeldada mingeid majandusmatemaatikute ühiseid arvamusi, seda enam, et isegi selles ringkonnas on seisukohad erinevad. Väljendan eranditult oma isiklikke seisukohti.

Samal ajal püüan ma kommenteerida majandusmatemaatilise uurimistöö olukorda mitte «väljastpoolt», vaid «seestpoolt». See on põhjus, miks ma tavaliselt räägin meie tegevusest mitmuse esimeses pöördes. Nii ka siis, kui teen enesekriitiliselt juttu meie tegevuse ühest või teisest aspektist, pööramata tähelepanu sellele, kui iseloomulik on nimetatud viga minu oma tegevusele.

Ma ei püüa teha bilanssi, ei käsitle saavutusi ja puudujääke võrdselt. Las teised uurimused näitavad Ungari majandusmatemaatikute olulisi saavutusi. Siin tahaksin ma analüüsida eranditult vaid raskusi ja puudujääke.

Lõpuks sooviksin teha veel ühe sissejuhatava märkuse. Ma ei usu, et probleemid, mida kavatsen siin käsitleda, kuuluksid majandusteaduse *põhiprobleemide* hulka, ei üldiselt ega ka Ungaris. On mitmeid teisi tähtsamaid probleeme, mis samuti vajavad selgitamist. Sellegipoolest võib ehk ka selliste teisejärguliste probleemide käsitlemine olla kasulik.

RAKENDATAVATE MATEMAATILISTE MEETODITE KLASSIFIKATSIOON

Kõigepealt tuleb selgitada mõningaid mõisteid, kas või ainult hilisemate osade ühemõttelisuse huvides.

Majandusteaduses esineb matemaatika peamiselt kolmes vormis.

1. *Kvalitatiivsed matemaatilised mudelid.* Mudel algab kind-

late matemaatiliste *eeldustega*. (Kui eeldused on väga üldised, nimetatakse neid aksioomideks.) Matemaatilised eeldused tähendavad alati majanduslikke eeldusi. (Näiteks Harrodi ja Domari arengumudel eeldab, et tootmine on rangelt proportsionaalne kapitaliga.)

Mudeli eeldustest võib tuletada teoreemid. Teoreemi loogilist õigsust, juhul kui algeeldused on antud, võib matemaatiliselt tõestada. Siis saadakse *matemaatiline* teoreem, mida saab *interpreteerida* majanduslike terminitega. (Näiteks Harrodi ja Domari mudelis võib kasvutempo leida säästunormi ja fonditootluse korrutisena.)

Ei algeeldused ega teoreemid ei sisalda arvusid. Mudelit kirjeldatakse eranditult sümbolitega: analüüs tehakse loogilis-matemaatiliste operatsioonidena. See on üks põhjusi, miks mudelit nimetatakse *kvalitatiivseks*. Lähtepunktiks eeldatakse mudeli abiga formuleeritud süsteemi teatud karakteristikud ja neist tuletatakse sama mudeli teised karakteristikud.

Juhul kui kasutatakse kvalitatiivset mudelit, ei tehta midagi peale loogiliste transformatsioonide, kuni jõutakse eeldustelt teoreemideni. (Ehkki mõnikord on need väga komplitseeritud transformatsioonid.)

Kvalitatiivse mudeli muutujad võivad olla nähtused, protsessid ja sündmused, mida tavaline majanduslik mõtteviis nimetab «hulkadeks», aga ka sellised nähtused, protsessid või sündmused, mida samas igapäevakeeles nimetatakse tavaliselt «kvalitatiivseteks». Moodne matemaatika ei ole mitte ainult teadus hulkadest, vaid ka üks viis väljendada mõtlemise reegleid.

Vaadelgem mõningaid kvalitatiivsete mudelite näiteid:

— Walrasi üldise tasakaaluteooria mudel ja eriti selle moodsad variandid;

— Marxi kaheharulise taastootmise skeemid üldises matemaatilises formuleeringus;

— juba nimetatud Harrodi ja Domari arengumudel ja teised arenguteooria mudelid.

Lääne terminoloogias nimetatakse kvalitatiivsete matemaatiliste mudelite abil teostatud analüüsi *«teoreetiliseks* majandusmatemaatikaks». Pealegi kitseneb väljendi «majandusmatemaatika» interpretatsioon sageli ainult sellele kategooriale (ilma mingi eristava omadussõnata).

2. *Kvantitatiivsed mudelid.* Et konstrueerida kvantitatiivset mudelit, on kõigepealt vaja kvalitatiivset mudelit, mida võib kirjeldada ilma arvudeta, sümbolite abil. See tuleb siis täita arvudega, asendades sümbolid nendega.

Kui kasutatakse kvantitatiivset mudelit, ei saada üldkehtivat tulemust (üldkehtivat antud eelduste puhul). Saadakse konkreetsed arvulised tulemused, mis kehtivad vaid konkreetse

andmehulga puhul. (Näiteks järgmise viisaastaku tehnilisi võimalusi, nõudlustingimusi, hindu jne. iseloomustab kindel andmehulk ja neist tuletatakse vastavad tootmise, investeeringute jne. hinnangud. Ei saa aga teha *üldisi* järeldusi kasvutempode või haruliste proportsioonide kohta.)

Seetõttu sõltub kvantitatiivse mudeliga saadav tulemus nii vastava kvalitatiivse mudeli karakteristikutest (näiteks muutujad on pidevad, võrrandid lineaarsed jne.) kui ka vastava sisendkoefitsiendi arvulisest väärtusest.

Kvantitatiivseid mudeleid võib klassifitseerida mitmest seisukohast:

a) *ex post* mudelid, mis analüüsivad möödunud perioodi teatud suhteid, või *ex ante* mudelid, mis annavad prognoose (teatud mudeleid võib kasutada mõlemal eesmärgil);

b) andmed põhinevad majanduse tegelikul vaatlemisel või on vaid hüpoteetilised, kasutamiseks arvulises teoreetilises eksperimendis;

c) kui andmed põhinevad vaatlusel, võib klassifitseerida vaatlussfääri, andmete usaldatavuse, algvaatlusandmete töötlemise statistilis-matemaatiliste meetodite jne. alusel.

Mõningaid kvantitatiivsete mudelite näiteid:

— kulude-tulude mudelid, mida kasutatakse planeerimisel ja hinnaanalüüsis;

— lineaarse programmeerimise (ja teised matemaatilise programmeerimise) mudelid, mida kasutatakse planeerimisel;

— nõudlusfunktsioonid kui hindade ja sissetulekute vahelised seosed.

Mõned *simulatsioonimudelid* võivad moodustada teatud üleminekuastme I ja II kategooria vahel. Nimelt võib simulatsioonivõtteid kasutada üldiste ettepanekute tuletamiseks, kuid sellistel juhtudel saadakse nad kaudselt. Pikem arvutusteseeria tehakse, kui vastav kvalitatiivne mudel on kogu aeg sama. Seeria üksikarvutused erinevad üksteisest selle poolest, et sümbolid asendatakse erinevate arvudehulkadega. Vastavalt saadakse erinevad arvulised tulemused. Hiljem tehakse statistilised analüüsid, uurimaks, kas paljudel erinevatel arvutustulemustel on mingeid iseloomulikke, kindlaid kvalitatiivseid omadusi. Seega saadakse lõpuks kvalitatiivsed väited, mille õigsust ei saa rangelt deduktiivsel moel tõestada, saab aga tõestada eksperimentidega arvutusteseeria abil, s. t. induktiivselt.

3. *Vaatlusandmete statistilis-matemaatiline analüüs.* On olemas toorandmed, näiteks aegread, statistilised andmed. Enamasti on võimatu kasutada kõiki andmeid eraldi, neid tuleb «tihendada» ja «kokku suruda». Iga majandusteadlane kasutab kaht tihendamisviisi, pidamata seda «matematiseerimiseks»: nad summeerivad (agregeerivad) ja arvutavad keskmisi. Kuid need on vaid kaks lihtsaimat (ehkki mõistagi väga tähtsat)

vahendit suurest hulgast, mille annab majandusteaduse käsutusse matemaatiline statistika. On mitmeid tuntud võtteid ja meetodeid, nimetagem siin vaid mõningaid: trendiarvutus, korrelatsioon-, regressioon-, faktoranalüüs, meetodid, mida kasutatakse simultaansete võrrandisüsteemide parameetrite hindamiseks, aegridade analüüs jne.

Siin on meil ühelt poolt tegemist selliste meetodite kasutamisega majandusteaduses, mis algselt töötati matemaatilises statistikas välja teiste teadusharude nõudmisel või selle enesearengu tulemusel, ja teiselt poolt meetoditega, mis on loodud otseselt majandusuuringute vajaduseks.

Lääne terminoloogias säilib väljend «ökonomeetrika», tähistamaks statistilis-matemaatiliste meetodite rakendamist majandusanalüüsi eesmärkidel. (Seega ei kasutata sõna «ökonomeetrika» üldise kollektiivse terminina, mis hõlmaks igasugust matemaatika rakendamist majandusteaduses.)

Paljud uurijad spetsialiseeruvad üksnes ökonomeetriliste meetodite endi uurimisele. Nad ei käsitle otseselt majandusprobleeme, vaid uurivad, kuidas saaks majanduslike vaatlus- ja mõõtmisandmete alusel teha statistilisi järeldusi.

Ehkki eespool visandatud kolme kategooriat saab selgelt eristada, võib konkreetses uurimisprogrammis esineda kahe või isegi kolme kategooria kattumist. Näiteks teeb autor kvalitatiivse mudeliga kvalitatiivset analüüsi (I kategooria); siis jõuab arvuliste järeldusteni, asendades samas mudelis sümbolid arvudega (II kategooria); mudelisse pannakse sellised arvud, mis leiti statistilis-matemaatiliste, ökonomeetriliste mudelitega hinnangute abil (III kategooria). See kattumine ja kombineerimine ei ole aga kohustuslik. Töö (mõningatel juhtudel kõik ühe uurija tööd) võib jääda selgelt ühe või teise kategooria raamidesse.

Visandatud klassifikatsioonist on meelega välja jäetud kaks tähtsat uurimisvaldkonda. Üks on *matemaatiline* uurimistöö, mille tulemusi majandusmatemaatikud küll kasutavad, kuid mis annavad oma panuse matemaatikateaduse arengusse otse, ilma majandusliku tõlgenduseta. Näiteks võib tuua mittepidevate muutujatega matemaatilise programmeerimise lahendusmeetodite viimistlemise matemaatilise (ja mitte majandusliku) tulemuse, isegi kui seda hiljem kasutavad peamiselt majandusteadlased. Teiseks näiteks on selline *arvutustehniline* uurimistöö, mis on küll kasulik majandusmatemaatilistes rakendustes (samuti nagu eespool nimetatud alagi), kuid ta väärtus ei seisne selles. Ta edendab arvutustehnika teadust ja praktikat iseenesest, ilma majandusteadusliku interpretatsiooni ja kasutamiseta. Need alad on ilmselt piirnevad, kusjuures piirid kaovad sageli. Omalt poolt tahaksin aga järgmised piirid tõmmata: ma nimetan majandusmatemaatiliseks uurimusi, mille

tulemusi saab kvalifitseerida majandusteaduse piirides ja majandusteaduse seisukohalt. Nii näiteks võib matemaatikas ammu tuntud algoritmi majanduslikku interpretatsiooni kvalifitseerida majandusuuringu tulemuseks, kui ta aitab meil mõista mingit majandusliku reaalsuse nähtust. Teiselt poolt ei saa aga uhiuue algoritmi viimistlemist või realiseerimist arvutil pidada majandusuuringu tulemuseks ilma majandusteadusliku interpretatsioonita, olgu see küll muidu suure tähtsusega teaduslik saavutus.

MAJANDUSMATEMAATILISE UURIMISTÖÖ OLUKORD UNGARIS

Tahaksin alustada vabandava märkusega. Püüan anda olukorra üldise iseloomustuse, ja seda lühidalt. On vältimatu, et mõned mu väited on viimistlemata; kõigi nende puhul võiks tuua vastupidiseid näiteid. Siiski riskin pigem liigselt üldistada kui probleeme ignoreerida.

Peale väheste erandite algas majandusmatemaatiline uurimistöö Ungaris 1950. aastate teisel poolel, seega olime me välisriikidest mitu aastakümmet maha jäänud. Esialgu oli edu kiire ja tähelepanuväärne. Matemaatilised meetodid saavutasid autoriteedi nii teoreetikute kui praktikutest majandusjuhtide hulgas; Ungari saavutusi jälgiti tähelepanelikult ka välismaal.

Viimastel aastatel on areng aeglustunud. Suurmoe periood on möödas. Paljud teadlased, kes esimestena neid meetodeid aktiivselt rakendanud olid, kaotasid usu ja pöördusid muude uurimisvaldkondade poole. Mitmed majandustegelased, kes algul olid matemaatilistest meetoditest palju lootnud, loobusid neist mõningase pettumusega. See osa majandusteoreetikuid, kes algul oli matemaatiliste meetodite «plahvatust» Ungari majanduslikus mõtlemises jälginud pigem skeptiliselt kui aupakliku värinaga, väljendasid oma vastuseisu nüüd teravamalt.

Minu arvates olid lootused esialgu liialdatud nii majandusmatemaatikute ringkonnas kui väljaspool seda. Praegu on avalik arvamus reaktsioonina pöördumas vastupidisesse suunda. See õigustab ka kainelt hindama, kus me praegu oleme.

Tulen üksikasjalikuma ülevaate juurde. Selle käigus ei pea ma kinni eelmises osas tutvustatud kolme kategooria esialgsest järjekorrast, vaid alustan II kategooriaga, siis tuleb III kategooria ja lõpuks räägin I kategooriast.

Kvantitatiivsed mudelid

Esimesed suuremat tähelepanu pälvinud tulemused saavutati II kategoorias: Riikliku Plaanikomitee, Statistika Keskvalitsuse, Riikliku Materjali- ja Hinnakomitee ning muude majandusagentuuride egiidi all konstrueeriti üksteise järel mitmesuguseid kvantitatiivseid mudeleid planeerimiseks ja majandustegevuse üldiseks analüüsimiseks. Töö jätkub isegi praegu, selle metoodika paraneb pidevalt. Ikkagi näib, nagu oleksid majandusorganid nüüd sellest tegevusest vähem huvitatud kui varem, «heroilisel ajastul». Selleks on mitmeid põhjusi, tahaksin tähelepanu osutada vaid mõnele neist.

Esialgu võisime me veel viidata faktile, et meie töö on eksperimentaalse iseloomuga, et me tahame viimistleda pigem meetodit ennast ja ka me ise ei omista liiga suurt tähtsust arvulistele tulemustele. Aja möödudes on aga see vabandus üha vähem õigustatud. Praegu ootavad praktiliste otsuste tegijad mudelite koostajailt juba *kasutamiskõlblikke arvusid*. Muidugi ei nõua keegi hinnangute täpset arvutamist, oodatakse aga vähemasti hästi interpreteeritavaid arvulisi tulemusi, mis oma suurusjärgu poolest on mõistlikud. Puudused, mille ees esimeste teedrajavate arvutuste puhul silm kinni pigistati, jäävad nüüd üha harvem kahe silma vahele. Teiste sõnadega, pettumuse põhjuseks ei ole mitte see, et praegused mudelid on varasematest viletsamad, vaid see, et mudelite areng pole suutnud sammu pidada kasvavate nõudmistega, need aga kasvasid äkki, kui esimesed eksperimenteerimise aastad olid möödas.

Mõned ettevõtmised osutusid liiga auahneiks. Mõned mudelite loojad sattusid mitut liiki megalomaania küüsi. Nende mudelite mõõtmed on kohutavad. Nad esitavad liiga suuri nõudmisi andmete söötmisele. Nad püüavad minna liiga kaugele ette raalide kasutamisel planeerimises ja majandusanalüüsis. Tulemuseks on küll väga võimas mudel, ainult et seda on peaaegu võimatu täita arvudega — arvutusteks kulub väga palju aega. Ja selleks ajaks, kui arvutused lõpuks valmis saavad, on otsuste vastuvõtja pidanud oma sõna juba ütlema. «Traditsioonilist» majandusteadlast ehmatab ülesande keerukus, selle üliauahned nõuded, ja ta jääb pigem kõrvale.

Arvuliste mudelite alal toimub kaht liiki tegevus. Üks on metodoloogiat edasiarendava *uurija töö*. Teine on väljatöötatud meetodeid praktikas kasutava *rakendaja* töö. Muidugi on tegelikkuses need kaks tegevust seotud, muidugi võivad sellel kombinatsioonil olla mitmesugused proportsioonid. Minu arvates saavad enamikus meist võitu uurija püüdlused. Igaüks soovib lisada seni kasutatavatele meetoditele mingit «uudsust», seda püüavad teha isegi need, kes on valitsusasutuse teenistuses selgelt praktilise tegevuse alal. Muidugi vajab iga rakendus-

viis mõningast edasiarendamist. Kuid mõned rakendajad lähevad liiga kaugele hädavajalikest loovatest täiendustest, hävitades iga uue arvutusega täielikult olemasoleva ehitise ja alustades peaaegu kõike otsast, seda oma «iseseisvuse» ja «leidlikkuse» demonstreerimise huvides. See on põhjusi, miks isegi arvutused, mille eesmärgiks on otsene praktiline kasutamine, kestavad eksperimenteerimise tõttu kaua. Pidevad muutused mudeli struktuuris raskendavad ka andmete kogumise süstemaatilist organiseerimist, mis on arvutuste aluseks.

Esimesed arvulised mudelid kirjeldasid reaalset sfääri, majanduse füüsilist protsessi (tootmist, tarbimist, investeeringuid, importi, eksporti). Hiljem tuli reaalse sfääri mudelite kõrvale või nende täienduseks ka finants- ja hinnakujundamisprotsesside modelleerimine. On mõistetav ja õigustatud, et töö algas sellega. Kahetsusväärne on, et seni on pööratud vähe tähelepanu *majandusliku käitumise* modelleerimisele. Milline on majandusüksuste reaktsioon mitmesugustele impulssidele, näiteks hindadele, finantsstiimulitele jne.? Isegi see, mida sel alal on tehtud, on enamasti kapitalistliku majanduse vaatlemisel põhinevate biheivioristlike mudelite imitatsioon. Vähe on tulemusi, mis puudutaksid majandusliku käitumise kvantitatiivset modelleerimist meie tingimustes.

Olen loendanud mõningaid vigu, mida võib kohata meie, kvantitatiivsete mudelite loojate ja kasutajate juures. Oleks aga ebaõiglane, kui me võtaksime enda peale kogu vastutuse tekkinud olukorra eest. Paljud erinevates asutustes töötavad majandusteadlased ja planeerijad hoiduvad osavõtust kõrvale, sest neile tundub mudeli loogiline rangus ebamugavana: võib kergesti selguda, et nende väidete taga ei ole fakte ja andmeid ning soovitused on seetõttu vastuolulised. Teistel juhtudel seletub vastumeelsus intellektuaalse inertsiga. Ehkki mudelite kallal töötavad tavaliselt eriväljaõppe saanud asjatundjad, on soovitav, et ka mudelite kasutajad oleksid mudelitega tuttavad; on hea, kui nad suudavad jälgida mudeli üldist loogikat ja selle analüüsi võtteid. Leidub mõningaid inimesi, kellele tundub lihtsam matemaatilisi meetodeid halvustada kui neid ära õppida.

Mõistes kõiki neid muresid ja ebaterveid tendentse, arvan siiski, et leidub arenguvõimalusi. On välja kujunenud üsna stabiilne asjatundlik kaader, kes peab seda ala oma elukutseks. Mitmete juhtivate asutuste juurde on loodud osakonnad spetsiaalselt matemaatiliste meetodite rakendamiseks. Tuleb loota, et suhted, mis on välja kujunenud kvantitatiivsete mudelite kallal töötajate ja praktiliste majandusotsuste vastuvõtjate vahel, muutuvad pärast esimest «suurt armastust» ja esimesi suuri pettumusi kindlaks, püsivaks ja tasakaalustatud koostööks.

Kui ma kord juba räägin kvantitatiivsete mudelite loojate ja majanduspraktikute koostöö positiivsetest võimalustest, tahaksin juhtida tähelepanu ühele ohule. Mudeliloojate hulgas on ka selliseid puru silma ajajaid, kes teevad arvutusi mitte küllalt põhjalikult läbimõeldud eelduste alusel, vaikivad mudelis kasutatud eeldustest ja toetuvad tühistele «andmetele». Teiselt poolt leidub ka mitte just väga täpsust armastavaid ettevõttejuhte, kellel on mudelit vaja vaid teesklemaks, et nende otsused on hästi põhjendatud. Selline puru silma ajajate ja teaduslikkusele pretendeerijate sümbioos võib teha palju kahju. Niisuguste nähtuste vastu tuleks otsustavalt võidelda.

Statistilis-matemaatiline andmetöötlus

Minu arvates on meie mahajäämus sel alal väga suur. Ma ei tahaks seda väita vaid majandusmatemaatikute kohta. Minu arvamust mööda peaks eranditult iga majandusteadlane, kes kasutab andmeid, olema kohustatud neid õigesti «kondenseerima», «tihendama», s. t. töötlema neid statistilis-matemaatiliste meetoditega. Kui esitatakse kvantitatiivseid väiteid («see protsess on kiirenenud...», «see nähtus on tihedalt seotud...»), tuleb neid pidada hüpoteesideks, mida peab kontrollima — statistiliselt tõestama või ümber lükkama.

Ungari majandusalases kirjanduses võib sageli leida töid, mis kubisevad «läbiseedimata» arvudest. Suhteliselt vähesed kasutavad isegi selliseid elementaarseid võtteid nagu korrelatsiooniarvutused mingi kahe nähtustegrupi vahelise seose tugevuse uurimiseks, trendide sobitamine aegridadega või regressioonanalüüs nähtustevaheliste suhete iseloomu kirjeldamiseks. Mis veelgi halvem, mõned majandusteadlased on peaaegu uhkedki oma statistilise võhiklikkuse üle, ehkki neil peaks selle pärast häbi olema. On tsiviliseerimata majandusliku mõtteviisi tunnus, et statistilis-majanduslikuks analüüsiks sobilike andmete analüüsimine ei ole tingimusteta kohustuslik juba üliõpilastele kolmandal-neljandal semestril, rääkimata teadusliku kraadiga kogenud uurijaist.

Muidugi oleks vajalik, et need, kes kvantitatiivseid mudeleid koostavad ja kasutavad, oleksid sisendandmete statistilis-matemaatilisel töötlemisel täpsemad. Tuleb möönda, et me ise oleme andnud siin tihti halba eeskuju. Sageli on pööratud suuremat tähelepanu mudeli struktuurile kui arvulisele materjalile. Suures ulatuses eksperthinnangutele toetumine oli õige, aga seda on tehtud vahest liiga ühekülgselt. Arvutuste statistilise alusega on vähe tegeldud ja vähe on tähelepanu pööratud ka kõige moodsamate meetodite kasutamisele hinnangute andmisel.

Vaid mõned majandusteadlased on Ungaris spetsialiseeru-

nud ökonomeetrilistele uuringutele. Isegi nemad on enamasti rahuldunud arenenud kapitalistlikes riikides väljatöötatud metoodika ülevõtmisega ja selles väikeste muudatuste tegemisega ning püüdnud vaid harva uurida ja ületada meie tingimustes esilekerkivaid spetsiifilisi mõõtmisraskusi.

Kvalitatiivsed mudelid

Sellel alal on Ungaris saavutatud mitmeid märkimisväärseid tulemusi. On tõsi, et Ungaris tehakse suhteliselt vähe majandusmatemaatilisi uuringuid, kuid need on heade välismaiste tööde tasemel. Veelgi enam, enamikul neist on märkimisväärseid eeliseid samasuguse iseloomuga välismaiste tööde ees. Viimati nimetatud on suures osas puhas «teoretiseerimine». Ungaris aga tegeleb suur osa teoreetilistest majandusmatemaatilistest uuringutest abstraktse teooria tasandil probleemidega, mille on tõstatanud reaalne majanduselu.

Tuleb juhtida tähelepanu teoreetiliste majandusmatemaatiliste uuringute ja kvalitatiivsete mudelite abil tehtavate analüüside sagedasele olulisele puudusele. Tihti ei näidata täpselt, milliseid majanduslikke eeldusi tähendavad mudeli matemaatilised eeldused, milliseid lihtsustusi ja väljajätmisi neis on ja milliseid tegelikkuse aspekte ei arvestata. Samuti ei valgustata küllaldase põhjalikkusega järelduste ja teoreemide majanduslikku sisu. Ei rõhutata piisavalt, et igaüks neist teoreemidest on vaid tinglik osaline tõde, rohkem või vähem ligikaudne lähenemine mingile reaalsuse aspektile. Selline hoolimatus nõrgendab mudeli enesekontrolli. Majandusmatemaatiliste teoreetiliste uurimuste sisu on kõrvalseisjaile liigselt müstiline. Mittematemaatikust majandusteadlane ei saa jälgida nende peamist majanduslikku arutlust, aga ka matemaatikas asjatundlik lugeja (kes ei ole tuttav antud teemaga) ei suuda seda teha. Erilist ettevaatlikkust ja kohusetundlikkust on vaja, kui tahame kvalitatiivse mudeli abil teha normatiivseid järeldusi. Mis mudeli abstraktses maailmas näib otstarbekana, ei pruugi seda olla tegelikkuses, kus annavad end tunda ka asjaolud, mida mudeli konstrueerimisel ei arvestatud. Kahjuks aga ei ilmutata praktiliste soovituste formuleerimisel mitte alati sellist ettevaatlikkust. Kõigi nende vigade tõttu ei ole majandusmatemaatikud-teoreetikud ise süüst puhtad, kui nende töö ei leia kõikjal vajalikku mõistmist.

Kvalitatiivsetel mudelitel tuleb palju enam võidelda mittemõistmisega kui kvantitatiivsetel. Isegi enamik «verbaalseid» majandusteadlasi tunnistab üsna kergesti, et seal, kus on tegemist suure hulga arvudega, võib nendevaheliste suhete kirjeldamine võrrandisüsteemide abil olla kasulik ja et arvu-

tused tuleks teha raalide abil. Ent paljudele neist, kes eelnevaga soostuvad, tundub mudel ilma arvudeta vaid mõttetu abstraktsioonina.

Minu arvates on vastuseisul ja halvakspanul kaks kuju ja kaks allikat. Osa neist, kes näitavad üles põlgust, ei kohku tagasi mitte majandusmatemaatilistest mudelitest, vaid tegelikult *igasugusest* abstraktsest teooriast. See on osalt seletatav ajaloolise arenguga. Tervistava reaktsioonina varasemale dogmatismile tugevnes 1950. aastate teisel poolel nõudmine praktilisuse järele. Paljud majandusteadlased viis see aga kitsa «praktitsismini», kärsitu suhtumiseni igasugusesse uurimistöösse, mis ei ole otsekohe rakendatav, mille alusel ei saa otsekohe teha ametlikke otsuseid ja võtta meetmeid. Muidugi ei eita keegi põhimõtteliselt teoreetiliste fundamentaaluuringute tähtsust, nii mõnigi krimpsutab aga nina, leides enda eest mingi konkreetse teoreetilise artikli või raamatu. Töid abstraktsel teoreetilisel tasandil ei hinnata eriti kõrgelt.

Mina omalt poolt ei nõustu selle seisukohaga, kummatigi pean seda järjekindlaks, sest see vihkab võrdselt igasugust abstraktset teoreetilist uurimistööd. Eksisteerib aga ka teine, ebajärjekindel seisukoht, mis ühelt poolt möönab abstraktse teoreetilise uurimistöö tähtsust, teiselt poolt aga eitab võimalust teha seda kvalitatiivseid majandusmatemaatilisi mudeleid kasutades.

Kui me tunnistame abstraheerimise tähtsust majandusuuringuis, siis on võimatu esitada lihtsat reeglit otsustamaks, millise tasemega abstraheerimine on «lubatav» ning «mõistlik» ja milline on «mõttetu» ning «ebareaalne». Osa loodusteadusi saavad eksperimenteerimise abil isoleerida teiste hulgast mingeid nähtusi (mis uurimistöö seisukohalt on häirivad), luua kunstlikult *ceteris paribus* tingimused. Peamine vahend, mis ühiskonnateadlastel sel eesmärgil kasutada on, on «luua» abstraheerimise abil tinglik tehismaailm. Verbaalne teooria abstraheerib ja lihtsustab niisama julgelt kui matemaatiline, ainult et tema formuleeringud on teises keeles.

Ma ei väida, et kvalitatiivne matemaatiline mudel on abstraktse teoreetilise analüüsi ainus võimalik vahend. Iga majandusmatemaatik peab olema teadlik, et sellel vahendil on verbaalse analüüsiga võrreldes väga olulisi eeliseid ja puudusi ning et eelised ja puudused esinevad üheaegselt, olles tavaliselt üksteisest lahutamatud. Üheks puuduseks on, et mudel ei tohi ületada matemaatilise käsitletavuse piire. Mõnikord ei kaasne sellega erilisi ohvreid, teinekord tekitab see aga väga tõsist muret. Teiseks puuduseks on, et rangus põhjustab sageli keerukust. Mõnikord saab matemaatiliselt vaid väga kohmakalt väljendada suhteliselt lihtsaid nähtusi, mida elava keele sõnadega on kerge valgustada, sest neil on rikkalikult assot-

siatsioone. Lisaks tuleb sageli veel lähtuda rangematest eeldustest kui verbaalses analüüsis, kus on suhteliselt kerge esitada mitmesuguseid kokkuleppeid, piiranguid ja eritingimusi.

Teiselt poolt võib aga leida eeliseid. Neist kõige tähtsam ongi just rangus. See võimaldab, sageli otse nõuab distsiplineeritud mõtlemist. Eeldusi ei saa jätta lugeja fantaasia hooleks või lahtiseks, need tuleb selgelt ära näidata. Majandusmatemaatilise mudeli abil tehtud teoreetiline analüüs paljastab meelega oma haaratavuse: kõik väited on selgelt *tinglik* tõde. Seda võib tõena võtta, kui lähtepunktiks on teatud kindlad eeldused. Vastavalt on kvalitatiivse matemaatilise mudeliga tehtud analüüsi tõeline panus tunnetamisele sageli vastupidise suunaga. Teoreemi ei tuletata eeldustest, vaid otsitakse eeldusi, mille puhul teoreem kehtib. Selline teoreem võib olla tuntud majandusteaduslik formuleering. On palju neid, kes usuvad enne täpset analüüsi, et mingi formuleering on üldiselt õige. Sellistel juhtudel selgitab matemaatiline analüüs, et formuleering on õige ainult teatud tingimustel.

Võib lisada veel ühe eelise. Ülesannetes, kus tuleb leida keerukaid seoseid mitmete muutujate vahel, aitab mudel meil avastada kaudseid seoseid. Verbaalse analüüsiga on neid sageli väga raske jälgida.

Lõpuks veel üks tähtis aspekt: iga kvantitatiivse mudeli jaoks on vaja ka kvalitatiivset mudelit. Pöörduksin siin hetkeks tagasi esimesena nimetatud majandusteadlaste juurde, nimelt nende juurde, kes tunnustavad arvuliste kvantitatiivsete mudelite kasulikkust, ent kahtlevad abstraktsete kvalitatiivsete mudelite kasulikkuses. Oleks aga võimatu kasutada näiteks tootmise ja tarbimise bilansse või lineaarset programmeerimist planeerimisel ja hinnakujunduses, kui nende mudelitüüpide majanduslik sisu ei oleks lisaks individuaalsele tegelikule majanduslikule rakendamisele teada ka *üldiselt*.

Kui me mööname, et kvalitatiivsel mudelil kui analüüsivahendil on nii eeliseid kui puudusi, on järeldus ilmne: uurimistöös on vajalikud nii verbaalsed analüüsid kui ka matemaatiliste mudelite abil tehtavad analüüsid. Tahaksin rõhutada, et ma ei ütle seda, kindlustamaks usku «rahulikku kooseksisteerimisse» või *laissez faire* printsiipi, vaid metodoloogilisest veendumusest. Lisaksin, et mitmete märkide järgi jagab enamik majandusmatemaatikuid peale mõnede üliagarate kolleegide seda seisukohta. Vaevalt leidub meie hulgas nii Ungaris kui välismaal kedagi, kes halvustaks «mittematemaatiliste» majandusteadlaste tööd. Vastupidi, võib tuua mitmeid näiteid tõestamaks, et majandusmatemaatikud tervitavad suure austusega ja uurivad hoolikalt verbaalseid töid, mis esitavad tõeliselt olulisi kontseptsioone. Nad püüavad neid tõlkida oma

keelde. Just selline tõlkimine võimaldab neil püüda edasi arendada verbaalses töös esitatud ideid.

Minu kogemuste kohaselt «mängitakse seda mängu ühe eesmärgiga». Nii Ungaris kui paljudes välisriikides on teoreetilisi majandusmatemaatilisi uurimusi korduvalt teravalt rünnatud (sageli väga pealiskaudselt ja ebakompetentselt). Selline suhtumine ei ole «mittematemaatiliste» majandusteadlaste hulgas kaugeltki üldine, «verbalistide» ja «matemaatikute» vahel ei ole üldist kurja sõda. Rünnakud on üksikud, aga nende tähtsust tõstab tõik, et kõige ägedamate kriitikute hulgas on mõned väga lugupeetud majandusteadlased.

Nähtus ei ole tegelikult uus ja see on rahustav: niikaua kui on tehtud majandusmatemaatilisi uuringuid, on vahetevahel esinenud teravaid metoodilisi vastuväiteid. Sellest hoolimata on aga meie suund suutnud vastu pidada ja edasi areneda.

Mina omalt poolt olen arvamusel, et ei ole olemas ainuõigeid uurimismeetodeid ega analüüsivõtteid. Sõltub probleemi iseloomust ning uurija sisemistest omadustest ja võimetest, milliseid meetodeid või võtteid saab edukamalt rakendada. Ei «matemaatilistel» ega «mittematemaatilistel» teoreetikutel ole põhjust endaga rahuloluks. Meie teadmised on üsna ebakindlad; kumbki uurimismetoodika ei ole piisavalt näidanud oma efektiivsust. Meil on küllaga põhjust olla tagasihoidlikud ja vaadata omaenda tegevust kriitiliselt või vahest mõninga eneseirooniaga, lootes, et ehk on teiste tulemused lõppkokkuvõttes paremad.

KOKKUVÕTVAID MÄRKUSI

Minu märkmed käsitlesid mõningaid *üldisi* nähtusi Ungari majandusteaduses. On üsnagi tõenäoline, et mitmesuguste nähtuste osatähtsus või kaalukus kaldub erinevais instituutides või ülikoolides üldisest kõrvale, aga nende olemus on põhiliselt sama.

Ma ei usu, et ühtki nendest probleemidest, mis kahtlemata eksisteerivad, saaks lahendada kõrgema organi või teadusasutuse resolutsiooniga või organisatsiooniliste meetoditega. Direktori käskkirjaga ei saa nõuda, et majandusmatemaatikud annaksid edaspidi oma teoreemidele üksikasjalikuma majandusliku tõlgenduse või et iga teadur sobitaks mingi trendi oma aegritta või et mõned meie kolleegid käsitleksid tagasihoidlikumalt probleeme, mille alal nad ei ole asjatundjad.

Vaid üks otsus näib vajalikuna. See ei ole sugugi uus ega nõua formaalset «resolutsiooni», see vaid tugevdaks kõigi asjaosaliste sisemist veendumust. Nimelt tuleks tagada uurimis-

metoodika valimise vabadus. Sellest on vähe, kui ainult passiivselt lubada uurijail otsustada, millist metodoloogiat nad tahavad rakendada. Tuleks *julgustada* neid, kes eksperimenteerivad, ja takistuste korral aidata neid ületada. Teiste hulgas tuleks julgustada ka neid, kes katsetavad matemaatiliste meetodite, kvalitatiivsete ja kvantitatiivsete matemaatiliste mudelite rakendamist. Sellist julgustust tuleks oodata isegi neilt, kel endal on kõnealuste meetodite suhtes kahtlusi. Ma arvan, et igaüks, kes tegeleb teadusliku töö juhtimise ja organiseerimisega ning noorsoo haridusega, peaks oma lähenemisviisi suhtes näitama üles mõningat tagasihoidlikkust. Ta peaks olema valmis kaalutlema, kas õigus on ikka temal või hoopis teisel, tema partneril teaduslikus diskussioonis, tema metodoloogilisel oponendil. Ja kui ta on selleks valmis, suudab ta suuremeelselt julgustada ka selliseid töid, mille tulemustes mõnevõrra kahtleb.

Mida mitmekesisem on majandust uurivate asutuste tegevus metodoloogilisest seisukohast, seda erksam on nende intellektuaalne elu ja seda suurem on võimalus, et vähemalt osa uuringuid on tõeliselt edukad.

MAJANDUSTEADUS JA PSÜHHOLOOGIA

Intervjuu János Kornaiga

OSTJA JA MÜÜJA SUHTUMINE

Küsimus: Missugusele teie raamatus «Defitsiidiökonoomika» tõstatatud probleemile juhiksite te psühholoogide tähelepanu?

Vastus: Ehk oleks parem, kui sellele küsimusele vastaks pärast minu raamatu lugemist psühholoog. Ma ei saa sinna midagi parata, et näen asju majandusteadlase pilguga ning ei suuda tungida psühholoogi mõtetesse, uurimismeetoditesse või käsitluslaadi. Siiski püüan vastata.

Ma alustan sellest, mis on kõige lähemalt seotud raamatu teemaga: kuidas mõjutab kauba ostjaid ja müüjaid ning teenuseid krooniline defitsiit. Traditsioonilise majandusteooria kohaselt on turg paigaks, kus leiab aset ostja ja müüja vaheline võrdne kaubavahetus. Ostja on nõus kauba eest maksma ainult niipalju, kuipalju kaup tema arvates väärt on, müüja toodab kaupa ainult sel juhul, kui talle makstav hind tundub mõistlik olevat. Seega võib öelda, et nendevahelised suhted põhinevad võrdsetel tingimustel. Ja kuigi vahel võib juhtuda, et ühele saab osaks kaubatehingu kehvem pool, taastatakse keskmine mitmesuguste tehingute abil. Turg, mida iseloomustab krooniline defitsiit majanduses, pakub hoopis teistsugust pilti: ostja ja müüja ei ole võrdselt tugevad. Me ütleme, et on tekkinud *müüja* turg. Müüjad juhivad ja ostjad on sunnitud alistuma. Et tegemist ei ole üksik- ega erandnähtusega, vaid konstantse ja massilisega, kannab nii müüja kui ka ostja *suhtumine* nende *ebavõrdse seisundi* märki.

Küsimus: Selle teema puhul, rääkides ostjate ja müüjate suhtumisest, kasutate oma raamatus psühholoogilist kategooriat. Mida te selle all konkreetses kontekstis silmas peate?

Vastus: Ma pean silmas ostja või müüja kavatsuste kujunemise, informatsiooni kogumise, otsustamise ja tegutsemise püsivat iseloomu ja selle väljendusviisi.

Defitsiidimajanduses tunneb ostja end kaitsetuna ning allutatuna, sellal kui müüja arendab oma võimutäiust. (Juhin siin tähelepanu sellele, et «ostja» all ei mõtle ma ei siin ega edaspidi tingimata koduperenaist või teisi pereliikmeid, kes sisseoste teevad, vaid ka neid, kes firmale või eelarvelisele asu-

tusele ostavad, samuti ärijuhte, kes ostavad masinaid, tellivad või võtavad tellitud ehituse vastu jne.) Niisiis, ostja, selle sõna laiemas tähenduses, on müüja vastu võimalikult sõbralik. Ta püüab võita müüja poolehoidu, et rivaali asemel teenindataks teda. Niisugune käitumine võib avalduda mitmel kujul, näiteks vastastikustes teenetes või isegi altkäemaksus. Ostja püüab müüjat meelitada mitte ainult sellega, mida ta annab, vaid ka sellega, et jätab mõne nõudmise esitamata. Ta on alandlik ja alistuv, et müüjat oma rahulolematusega mitte tülitada, rääkimata juba kaebamisest. Kui koduperenaine läheb lihunikuga tülli või kirjutab kooperatiivi- või riigipoes olevasse kaebusteraamatusse kaebuse, et lihunik teda liha kaalu või hinnaga petnud on, võib kahju saada isegi hüvitatud. Aga tulevikus ootab teda ilmselt «karistus»: edaspidi saab ta ainult kehvemat liha; seaduse piiresse jäädes võib lihunik ta mitmel viisil ebasoodsasse olukorda seada. Midagi sarnast võib juhtuda ka tootmishoonet telliva ja seda lepingu alusel ehitava firma vahel. Kui investeerija on liiga nõudlik, võib lepinguline ehitaja mitmel moel kätte maksta — järgmisel korral ei võta ta ülesannet vastu või seab selle ehitusjärjekorras tahapoole jne. Ei ole mõtet rohkem näiteid tuua, oleme nende nähtustega hästi tuttavad.

Küsimus: Kuivõrd võib neid müüjate ja ostjate suhtumise tunnusjooni teie arvates nimetada üldisteks?

Vastus: Kindlasti ei ole nad igal pool ühesugused, sest nad sõltuvad defitsiidi intensiivsusest kaubaturul ja kõnealuste teenuste osutamisel. Ja muidugi sõltuvad nad tegutseva indiviidi — ostja või müüja iseloomust. Alati on olemas inimesi, kes aeg-ajalt kära tõstavad, isegi kui nad edule ei looda. Ka leidub inimesi, kel on saanud harjumuseks protestida ja kaevata. Mina kui probleemi uuriv majandusteadlane ei analüüsi üksikjuhte, vaid massinähtusi, seda, mis on ühine paljudele erinevatele individuaalsetele suhtumistele. Teatud situatsioon — võimusuhted, mis defitsiidiökonoomika kohaselt tekivad müüja ja ostja vahel — kutsub esile vastavat tüüpi suhtumise, mille aluseks on indiviidi roll selles olukorras. Öeldut kinnitab hästi tuntud fakt, et üks ja sama isik, kes ostjarollis on alandlik, käitub teises, müüjarollis, ostjatega nagu isand.

Küsimus: Psühholoog ütleks, et nurjumisi ostjarollis kompenseerib mõningal määral pealetung müüjarollis. Selles kontekstis tekib küsimus, kui intensiivselt on kogetud frustratsiooni?

Vastus: Ma arvan, et seda sorti nähtusi kogetakse kõikjal. Tuleb ette pisipahandusi — ei saa osta lülitit või kingamääret —, mis ununevad kiiresti. Aga on olemas ka defitsiidikogemus, mis mõjutab kogu elu. Meenutame, kuidas noored inimesed ootavad aastate kaupa asjatult kommunaalkorterit[1], või, kes ise tahab endale ehitada, peab selleks tooma hiigelohvreid.

Või mõelgem patsiendile, kes on kaitsetu haiglapersonali vähesuse tõttu. Solvav ei ole kauba ja teenuste füüsiline puudumine, vaid defitsiidinähtustega seotud inimkogemus: jäme toon või tunne, et jõupingutused on tulutud. Tegemist ei ole lihtsalt pisihädadega, tekkinud on kestev pinge. Mõelgem tehase esitöölisele, firma liikmele, peainsenerile ja tootmisjuhile, kes peavad pidama lakkamatut võitlust materjalide ja varuosade, Ungaris viimasel ajal ka tööjõu hankimise pärast. Nende elu möödub muretsedes, kas õnnestub saada kõike tootmiseks vajalikku.

Kõigest on näha, et tegemist on sügava, laiaulatusliku, pidevalt korduva nähtusega. Kui sügavaga, sellele peab vastama psühholoog, mitte majandusteadlane. Kogu nähtust peaksid uurima ökonomistid ja psühholoogid ühiselt.

Aga ma pean lisama, et ühest küljest ei ole siin tegemist täieliku kaitsetuse ja frustratsiooniga, sest kuigi puudu on paljudest asjadest, ei ole defitsiit siiski üleüldine ja jääv. Teisest küljest võib defitsiidi all kannatav ostja kasutada *sundkohanemise* mitmesuguseid vorme.

Küsimus: Mida te mõtlete sundkohanemise all?

Vastus: Kodumajapidaja kui ostja või firma esindaja ostja rollis tahab osta mingit artiklit. Kui ta soovitut ei leia, ostab ta selle asemel midagi muud. Asendaja võib olla hinnalt sama, kuid kehvema kvaliteediga, või on kvaliteet sama, hind aga kallim. Ostusoov ei jäänud rahuldamata, ent *sundkohanemise* tõttu kannatab ostja kahju. Teine võimalus: kui ostja ei leia soovitud artiklit ühest poest, loodab ta seda osta teisest. Ent ta võib ka rahakoti taskusse pista ning hiljem uuesti osta proovida. Niisugune juhtum on seotud sundsäästuga: ostja ei kuluta raha sellele, millele kavatses, sest soovitud kaupa ei leidu isegi sundasenduse näol. *Otsimine, edasilükkamine, sundsääst* on kõik sundkohanemise vormid.

Tähtis komponent ostja suhtumises on *kalduvus* sundasenduseks, ostmiseks ja sundsäästudeks. Jälle võib öelda: kõnealune kalduvus varieerub sõltuvalt ostja isiksusest. Ühed otsivad ja ootavad kannatlikult, teistel saab kannatus varem otsa ja nad eelistavad sundasendust. Mis puutub ostjate massi, siis näitab ostjate suhtumine teatud kaupadesse või kaubagruppi turul nende kaupade enam-vähem püsivat jaotust.

Ostja suhtumise komponendid — jääme nüüd selle teema juurde — on empiiriliselt jälgitavad ja mõõdetavad suurused. Need on parameetrid, mille ühismõju saab ka teoreetiliselt analüüsida, näiteks matemaatiliste mudelite abil.

See, mida need parameetrid väljendavad, on ostja *kohanemine* kroonilise defitsiidiga. Me võime öelda, et see on ostja kompromissi- ja konformismikalduvuse proovikivi. Kroonilisel defitsiidil on palju põhjusi. Tähtis faktor on kindlasti alistu-

mine, leppimine sageli esineva defitsiidiga ning massiline sundkohanemine.

Küsimus: Näib, et sundkohanemise mitmesuguseid vorme ei esine ainuüksi majandussfääris, vaid ka teistes eluvaldkondades?

Vastus: Sundkohanemist käsitlevate mõistete süsteemi ja teoreetiliste mudelite loomisele virgutasid mind meie oma elu kogemused. Ma arvan, et lõpuks oleme jõudnud kategooriateni, mis sobivad kirjeldama mitte ainult defitsiidimajanduse turgu, vaid ka teisi nähtusi.

Et öeldut selgitada, lubatagu mul tuua võrdlus otsustusteooria traditsioonilise mudeliga. Mudel väidab, et otsustajal on *käepärast* alternatiivid, mille hulgast ta võib valida. Ta peab ainult arvestama, missugune neist rahuldab kõige paremini tema vajadusi või mida ta peab vahetuskaubana vastu andma. Kuigi kasutame seda siin *üldise* valikumudelina, oli traditsioonilise mudeli loomise aluseks tüüpiline valikusituatsioon vabaturul. Ostja võib teha valiku tahtmist mööda, otsustavaks jääb see, missugune kaup vastab enim tema rahakotile ja maitsele. Varustamise pool pakub talle piiramatud valikuvõimalused. Sundkohanemisel teeb otsustaja läbi teistmoodi psühholoogilise katse: tal *puuduvad* teatud alternatiivid. Ta teab, et need *eksisteerivad* ja et teised (või minevikus, parematel aegadel ka tema ise) on neid kasutanud, aga praegu on need talle kättesaamatud. Ta teeb valiku kaotus- ja puudujäägitundega. Ta ei julge «parimast» isegi sõnades mõelda. Sellises seisundis otsib ta «teisena parimat». Tasub mõelda valikusituatsioonide hulga üle, milles me peame sundkohanema. «Teisena parima» otsimine tuleb ette kooli, töö, elukaaslase, sõprade ja seltskonna valikul, poliitiliste ja sotsiaalsete otsuste tegemisel.

Siin esitatud aspekt ei lähe traditsioonilise otsustamismudeliga loogilisse vastuollu. Ta hoopis täiendab seda. Viimati mainitu käsitleb alternatiivides *sisalduvat,* esimene pöörab tähelepanu sellele, mis sealt *välja on jäetud.* Traditsiooniline mudel analüüsib, mil viisil ühe või teise alternatiivi vastuvõtmine ja täideviimine mõjutab otsustajat. Pakutud käsitlus uurib ühe või teise alternatiivi *puudumise* mõju otsustajale. Kindlasti teavad psühholoogid selle kohta rohkem. Nad on uurinud vajadusetunnet. Kindlasti võib Ungari sotsiaal-majandusliku süsteemi uurimine varustada neid edaspidiste andmetega.

Küsimus: Sundkohanemine ehk «teisena parim» ei pea tingimata kaasa tooma kaotustunnet. Lahkhelide vähendamise teel võime endale kiiresti selgeks teha, et mis on tehtud, on hästi tehtud?

Vastus: See ei muuda alternatiivide kitsendamisest tulenevaid põhijäreldusi, nimelt — sügavasti juurdunud arusaama,

et on olemas palju asju, mille üle te ei pea enam otsustama, sest seda on juba mingil moel tehtud. Teie eest on valik langetatud. Kui on olemas ainult üks võimalus, ei tarvitse te kahelda — teatud mõttes on nii isegi mugav. Näiteks, üliõpilaseks saada soovija ei pea valima mitme kõrgkooli vahel, sest ta on tuttav ainult ühega. Valikuvõimaluste kitsenemine harjutab inimesi minema mööda piiratud tegevusvälja ettemääratud radu.

Küsimus: Pöördume veel kord tagasi defitsiidist põhjustatud frustratsiooni juurde. Oma raamatus mainisite te «talutavuse piire». Kas see on seotud kategooriaga, mida nimetatakse «frustratsiooni läveks»?

Vastus: Ma arvan, et on, kuigi siin on olemas tähtis erinevus. Kui ma ei eksi, siis kasutatakse terminit «frustratsiooni lävi» indiviidist lähtudes.

Me kõik oleme vahel rööpast väljas, kui meie ostuplaanid luhta lähevad. Minu raamat tegeleb talutavuse *sotsiaalsete* piiridega. Muidugi on individuaalse ja sotsiaalse talutavuse piirid vastastikuses seoses, kuid see seos on üpris keerukas. Siin tekib hulk tähtsaid küsimusi. Ühe küsimusteringi moodustab see, kui tihti ja intensiivselt neid häireid ette tuleb. Kas nad tekivad üksikjuhtudel ja seega väikeste puhangutena või üksteist vastastikku mõjutades ja tugevdades nagu ahelreaktsioon, mis lõpeb suure plahvatusega? Kas nad rikuvad ainult rahva tuju või mõjutavad ka tema tööalast initsiatiivi ja entusiasmi? Teine küsimustering uurib, kas majandusliku kontrolli ja juhtimise organid on märganud talutavuse piire, kui jah, siis kas nad teavad, kus need asuvad. Kas nad võtavad arvesse väikesi puhanguid või reageerivad alles plahvatushoiatusele, mis on võtnud juba ühiskondlikud mõõtmed? Ökonomisti elukutse traditsioonid tähendavad seda, et ta tegeleb signaalsüsteemidega ning keskendab uuringud hinnale kui kõige «majanduslikumale» signaalile. Minu raamatus on rõhutatud, et majandussüsteemis, kus hinnad ei toimi signaalidena, täidavad nende aset teised signaalid. Nurisemine, kaeblemine ja protestid esinevad ka signaalsüsteemina. Talutavuse piiride tähtsust näitab ka investeeringute areng sotsialistlikus majanduses. Paljud majandusteadlased, sealhulgas ka Ungaris[2], on uurinud investeeringute tsüklilist *iseloomu*. Rõhutaksin üht. Mõnikord kasvab investeerimine märkimisväärselt kiiresti ning varem või hiljem kahjustab tarbimist. Elatustase ei tõuse enam või isegi langeb, varustamine halveneb. Kui see olukord kestab pikemat aega, muutuvad pinged rahva hulgas tuntavaks. Niisugusel juhul võime öelda, et forsseeritud investeeringud põrkavad vastu elatustaseme sotsiaalse talutavuse piire ning sellele järgneb tavaliselt investeerimise aeglustumine. Esialgne

kiirenemine ja sellele järgnev äkiline aeglustumine moodustavadki tsüklilise liikumise.

Fraas «põrkavad vastu elatustaseme sotsiaalse talutavuse piire» näitab, et kontrolliorganid märkavad olukorra murrangulisust ning suunavad selle enesest eemale. Aga võib ka juhtuda, et enne toimub kokkupõrge ning investeerimine aeglustub alles pärast seda.

Ökonomistid teavad ka, et majanduslikul kasvul on *füüsilised* piirid, mis on määratud kasutatavate ressurssidega ning rahaliste kitsendustega.

Juhiksin tähelepanu Ida-Euroopa kogemustel põhinevale kitsendusetüübile: talutavuse piiridele, mis on tingitud üldise vastuvõtu laadist ühiskonnas.

MAJANDUSJUHTIDE KÄITUMINE JA MOTIVATSIOON

Küsimus: Asume nüüd «Defitsiidiökonoomika» teise psühholoogilise aspekti — majandusjuhtide käitumise ja motivatsiooni küsimuste juurde.

Vastus: Ökonomistide seas on laialt levinud seisukoht, et juhid tegutsevad eelkõige finantshuvidest lähtudes. Seetõttu võivad nende tegevust kergesti mõjustada majanduslikud näitajad, millest sõltuvad palgad ja lisatasud.

Ma ei alahinda vähimalgi määral otsese materiaalse ergutamise mõju. Kuid minu arvates eksisteerivad siiski mingid sügavamad motiivid, millel on juhi käitumisele tugevam ja kestvam mõju. Neist esimesena rõhutaksin seda, et paljud inimesed *identifitseerivad end oma tööga* ning tunnetavad selle tähtsust. Kui inimene on juhtpositsioonil, samastab ta end oma alluvuses oleva valdkonnaga. See käib nii madalama astme juhi kui ka terve majandusharu eest vastutava ministri kohta. «Ma olen töökoda, tehas, sektor» — nii võib modifitseerida üldtuntud fraasi. See on üks tähtsamaid põhjusi, miks kauplusejuhataja või tehasejuht, saades lisatasu, ministeeriumi vanem riigiametnik, minister, haiglajuhataja ja ülikooli rektor — kõik kindlate sissetulekutega inimesed — käituvad majandusasjades peaaegu ühtmoodi.

Küsimus: Millest see sarnasus koosneb?

Vastus: Mitmest asjast. Me pöördume neist mõne juurde tagasi selles intervjuus. Praegu vaatleme probleemi, mis on äärmiselt tähtis sotsialistliku majanduse talitlusliku korrapära mõistmisel, s. o. *laiendamist,* mis juhte tugevasti mõjutab. Minu kogemuste põhjal võib seda märgata iga juhi puhul, nii nende, kes tunnevad finantshuvi oma alluvuses oleva sektori laiendamise vastu, kui ka nende puhul, kel otsest rahalist

huvi ei ole. Firmajuht tahaks suurendada investeeringute abil toodangut, minister samal viisil laiendada oma alluvuses olevat majandusharu, kuigi tema palk sellest kindlasti ei suureneks. Koolijuht tahab uut ja paremat varustust, rohkem ruume ja suuremat õpetajaskonda. Kindral vajab rohkem ja paremaid relvi, need, kes kaitsevad vanu ehitusmälestisi, nõuavad selleks rohkem raha jne.

Küsimus: On tähelepandav, et «Defitsiidiökonoomikas» nimetatakse seda loomulikuks instinktiks. Psühholoogid kahtlevad, kas see on ikka loomulik instinkt. Loomade maailmas ekspansioonikatseid ei täheldata. Kui kasutada ökonomistide väljendit, püüdlevad loomad rohkem «lihtsa taastootmise», enda ja oma liigi säilitamise poole. Kari püüab alal hoida oma kommuniteeti ja selleks vajaminevat maa-ala, kuid ei «tegele ekspansiooniga».

Vastus: On võimalik, et «loomulikust» instinktist rääkides kasutasin ma liig värvikat väljendit, mis pole päris täpne. Kõnealuse nähtuse näol ei ole meil tegemist loomadele omase tõelise loomuliku instinktiga, vaid tüüpiliselt inimliku, sotsiaalsetes tingimustes arenenud kalduvusega. Ma tahtsin lihtsalt rõhutada, et seda ei leidu mitte ainult ühes või teises eksisteerivas sotsiaalses süsteemis, vaid ka iga tänapäevase saavutustele orienteeritud ühiskonna juhtide motiveeringus. See on kalduvus, millele viib paratamatult juhi funktsioon. Kui see, mis ma ütlesin juhi identifitseerumise kohta, on tõsi, kui ta samastub tema juhitava allüksusega, järgneb loogiliselt, et talle on tähtis selle allüksuse käekäik. Kui see nii tähtis on, peab üksus ka laienema: haigla peab suutma hooldada rohkem patsiente, ülikool harima rohkem üliõpilasi, tehas andma rohkem toodangut ja igal juhul parima ning ajakohaseima varustusega. Lisagem sellele tõsiasi, et kui niisugust ekspansioonivajadust ei tunne kõik inimesed, siis juhi kohale valitakse tõenäoliselt just need, kelles laiendamistung tuntav on: need, kes tahavad kontrollida võimalikult suuremat üksust.

Küsimus: Üks identifitseerumisvorme on inkorporatsioon: te liidate kõnealuse isiku või objekti (institutsiooni) endaga ning muutute üheks. Huvitav, kui palju on selles infantiilsust ja kannibalismi: «See meeldib mulle nii, et ma sööksin ta ära või vähemalt hoian nii kõvasti, et keegi teda ära ei saaks võtta.» See, mis eespool ilmnes, viitab ühtlasi mingil määral «latifundiumikogemusele». See oleks nii, kui juhil oleks tunne, et firma on tema latifundium. Pidev ekspansioon oleks sel juhul tõesti arusaadav, sest see oleks vaid omaenese organismi ekspansioon.

Vastus: Inkorporeerimistunnet esineb küllalt tihti. See väljendub ka juhi keeles, kui ta konverentsil esinedes ainsuse esimeses pöördes lausub: «Ma toodan need 10 000 tonni.»

Küsimus: Kui ekspansioon on juhtide hulgas üldine, mis on selles siis süsteemipärast?

Vastus: Takistused, mis ekspansiooni laienemisele vaatamata võivad juhti segada investeeringuid tegemast. Me ei mõtle juhtumeid, kus riik või pank keeldub toetusest või krediidist, nii et firma või eelarveline asutus *ei saa* investeerimisfonde. Tegelikult on küsimus selles, missugused takistused tekitavad situatsiooni, kus juht ei palugi *krediiti* ning ilmutab enesepiiramist. Ma arvan, et sõna «takistus» on siinkohal õige. Kapitalistlikku ettevõtjat hoiab kergemeelsest investeerimisotsusest kartus pankrotistuda. Kui omanik ise otsustab investeeringute üle, teab ta, et kaalul on tema oma raha. Aktsiaseltsi puhul, kus otsuse teevad ärijuhid, isegi kui nende oma raha mängus ei ole, ohustab vale otsus nende prestiiži ning kogu karjääri. Kui väljavaated on ebakindlad, investeerimisvaim kaob. Seda sorti takistusi põhjustab sotsiaalne kogemus. Kuigi mitte igapäevane, ei ole pankrott siiski erandlik nähtus: arenenud maades läheb igal aastal pankrotti 2—6% ettevõtteid. Täiesti puudub vajadus seda ise kogeda, et olla ettevaatlik investeeringute asjus. Ei pea läbi elama tõsist liiklusõnnetust, et karta hooletu sõidu või tänavaületamise saatuslikke tagajärgi. Küllalt mõjuv, n.-ö. kaudne dramaatiline kogemus on ohutunde tekitamiseks küllaldane.

Siin lubage öelda, mida leidub Ungari majanduses: seda *laadi* takistusi Ungari majanduses tekkinud ei ole.

Küsimus: Siiski ei saa te öelda, et Ungari majandusjuhil, nagu näiteks firmadirektoril, ei ole midagi karta.

Vastus: Loomulikult on. Nimetagem kas või seda, et tal on alust karta kõrgema võimu sanktsioone ja laitust. Aga kindlasti pole tal vaja tunda hirmu, et firma kasutu investeeringu tagajärjel pankrotti läheb. Kui firma kuidagi finantsraskustesse satub, aidatakse ta neist välja. Tal lubatakse tõsta hindu, et kohandada neid soovimatu pöördega maksudes, või saab ta subsiidiume, maksusoodustusi, odavat laenu jne.

Küsimus: Ega te ei taha sellega öelda, et Ungari firmajuhil ei ole midagi karta?

Vastus: Võiks öelda, et ta ei saa kukkumisel haiget. Kuigi ta on asjad halvasti korraldanud, ei ole tagajärjed talle traagilised. Ta ei tule puhtalt välja, kuid ei lange ka liiga madalale. Kui kõik läheb hästi, teenib ta 10 000 forindi asemel 15 000 kuni 18 000 forinti kuus, saab riigilt kiita ja annab TV-s paar intervjuud. Kompanii ärijuhile oleks see peaaaegu karjääri tipp. Kui ta aga teeb mõne rumaluse, võib juhtuda, et ta viiakse üle teise asutusse või ametisse, kuid mitte palju madalamale eelmisest.

Küsimus: Seega on potentsiaalsete kaotuste ja võitude jaotumise teed läbi lõigatud?

Vastus: See on õige, kui pidada silmas kogu karjääri võite ja kaotusi. See liikumine toimub kitsastes piirides ning siis ei tasu eriti eksperimenteerida.

Kõik see viib seisundini, kus investeerimisnälg ja ekspansioonipüüd on *ohjeldamatud*. Et investeeringunõudlus on peaaegu piiramatu, käsutatavad ressursid aga piiratud, püsib investeerimissfääris pidev pinge. Peaaegu küllastumatu investeerimisnälg imeb ressursid majandusest ära. See on kroonilise defitsiidi peamisi põhjusi.

Pöördudes tagasi küsimuse psühholoogilise külje juurde, näeme, et majandussüsteemi ei iseloomusta mitte ainult otsustajate tegevuse motiivid, vaid ka nende hirmud, muretsemine ja takistused, mis neid tagasi hoiavad. Ma kaldun arvama, et viimati mainitu võib olla tähtsam ja iseloomulikumgi. Ka see teema vääriks ökonomistide, sotsioloogide ja psühholoogide ühisuurimusi.

Küsimus: Näib, et ka muretsemine ei mõju, kui investeerija petab end arvatavate kulutuste hindamisel. Ta alahindab neid alati. Kuigi ta ajab puru silma nii endale kui teistele, näib tema käitumine soovivat midagi muud, otseselt öeldes, takistuste puudumist oma huvide maksmapanekul: «Sel teel saan ma kindlasti alustamiseks vajaliku summa, siis tulgu mis tuleb, kuidagi ikka lõpuni jõuan.»

Vastus: Arvan, et see on standardne nähtus ja mitte ainult investeeringute vallas. See käib kõigi kohta, kes alahindavad ressursse ja ülehindavad toodangut. Kindlasti suurendab see objektiivseid võimalusi (raha antakse hoopis kergemini) ning on samas kindlustandev ja julgustav. Tähelepanu väärib, et tegemist on Jaanuse-näolise käitumisega. Kui kunagine jaotaja muutub palujaks, siis osad vahetuvad. Jaotajana püüab ta soove alla suruda, palujana aga võimalikult suurendab neid.

See on rollimängu juhtum, mida võib kasutada sõpradelt ja tuttavatelt raha laenamiseks, et maja ehitada. On üsna selge, et kedagi ei võideta enda poole, öeldes, et maja valmib 8 aasta pärast ja et ollakse sunnitud ikka ja jälle suuri summasid laenama.

Küsimus: Lisaks sellele, mis äsja öeldud, peaksime arvesse võtma veel mõned informatsiooniprotsessi üldised iseloomujooned. Igas ebakindlas seisukorras alahindame me juhtumi üldist riski, kui see juhtum koosneb mitmest osast. Me näeme riski perspektiivis: mida lähemal on osasündmus, seda suurem on risk, mida kaugemal ta on, seda väiksem näib meile sellega seotud risk.

Vastus: Sellepärast ongi kesk- ja kaugplaneerimise puhul levinud arvamus, et optimistlik ennustus läheb plaaniperioodi lõpul täide.

Küsimus: Seejuures võib esineda tõsiseid raskusi, kuid need

hajuvad perioodi lõpuks. Kas iroonia on siin omal kohal? Vaatamata viivitusele, piinadele ja valedele kalkulatsioonidele on toodang siiski olemas.

Vastus: Õige, aga me ei saa seda heaks kiita. Mainitud investeerimispinge on üks selle tähtsamaid tagajärgi. Peale otsese majandusliku vastuolu — nõudlus masinate järele, välisvahetus ja ehitusvõimsused on võimalustest alati suuremad — kaasnevad sellega ebasoodsad psühholoogilised nähtused: kiirustamine ja närvipinge. Need tekitavad segadust ja plaanidele vastutöötamist.

Küsimus: Seni oleme rääkinud allumisest ja valitsemisest majanduslikus kontrollis ja juhtimises. Ka sellel peab olema psühholoogiline projektsioon.

Vastus: Iseloomulikud käitumisreeglid arenevad hierarhilises organisatsioonis. Mõned neist on üldised, neid leidub igas hierarhilises organisatsioonis. Teised iseloomustavad ainult mõnd üksikult eksisteerivat hierarhiat.

Kuni 1968. aastani Ungaris toiminud majandamismehhanismi tingimustes kontrollis kõrgem tasand instruktsioonide (käskude) abil alamat. Ilmselt põhjustas see «sõjaka» mentaliteedi teket või vähemalt aitas niisuguse suhtumise tekkele kaasa. Domineeriv juht pidi ilmutama komandöri omadusi: raudset tahet, järeleandmatust distsipliiniasjus, valmisolekut opositsioonile kätte maksta jne. Alluva peamine voorus on kuulekus. Alluvusele ja valitsemisele rajatud hierarhia ei talu indiviidi, kel on vastuväiteid, kriitiline pilk või omaenese ideid. Kaht liiki suhtumine «lepitub» ühes indiviidis: ta kamandab «allapoole» ja kuuletub «ülespoole».

Instruktsioonidele rajatud mehhanismil on kaugele ulatuv pedagoogiline ja iseloomu kujundav mõju. Ta seab mässulise inimese poolmilitaarse distsipliini alla. Õigupoolest algab protsess juba varem, valikuga. Inimesel, kes on võimeline niisama hästi kamandama kui alluma, on suuremad võimalused majanduses juhtivat osa etendada ja hierarhiaastmetel kiiresti tõusta. Tuleb lisada, et siia kuuluvad ka sotsiaal-psühholoogilised nähtused, mis ei ilmnenud ainult vanas majandamismehhanismis, vaid on olemas — ja seda hoopis selgemalt — igas käskimisele ja kuuletumisele rajatud hierarhias, näiteks ülitsentraliseeritud poliitilises või religioosses organisatsioonis.

Küsimus: Missuguseid muudatusi on 1968. aasta reform sellest seisukohast lähtudes toonud?

Vastus: Otseste instruktsioonide süsteem on peaaegu kadunud ning eelnimetatud «militaarseid voorusi» praegu enam eriti ei nõuta. Vastavalt deklareeritud eesmärgile pidi reform looma seisundi, kus tootva firma juhid ilmutavad rohkem «turule orienteeritust»: neil peab olema ettevõtlikkust, initsiatiivi ja ärilist mõtlemist. Mitmeid niisuguse käitumise elemente on

tõesti tunda, kuid üsna ebajärjekindlalt, mille põhjuseks on juba mainitud defitsiidiökonoomika mõju. Käsu-kuuletumise suhe ei ole kadunud, ta on üle kandunud ostja-müüja vahelistesse suhetesse. Veelgi enam, allumine ja valitsemine on jäänud majandusliku kontrolli alumise ja ülemise tasandi suhteks, kuigi selle sisu, vormid ja «toon» on tublisti muutunud. Kõrgem võim Ungaris ei jaga praegu käske, vaid soovitab või palub midagi erilise rõhuga.

Küsimus: Oma raamatus kasutate sõna «paternalism» selles kontekstis. Mida ta sisaldab ning kas tal on ka psühholoogiline külg?

Vastus: Kõrgem võim ei pea firmajuhile käske andma, aga ta hooldab teda ikkagi. Nagu vanem, kes ei taipa, et laps on kasvanud suureks, ning sekkub üha tema asjadesse. Samuti sekkuvad mitmed võimuorganid eri viisil ärijuhtide tegevusse. Nagu paljud noored inimesed, ei suuda ka paljud juhid tegelikult täiskasvanuks saada. Analoogia peegeldab hästi seisukohti, mis ilmnevad ka majanduses. Ülihoolitsevate vanemate laps võib sagedaste sekkumiste vastu protestida, kuid pikapeale harjub nendega ning isegi ootab hooldamist. Ta kasutab selle meeldivaid külgi: kaitset ja julgustust. Kui paternalismiga harjunud ärijuht satub raskustesse, näiteks võtavad välised asjaolud halvema pöörde, tundub talle enesestmõistetavana pöörduda abi saamiseks kõrgema võimu poole. Et teda enamasti abistatakse, siis tekib tal täieliku kaitstuse tunne ning ta minetab kombe võidelda omal jõul väliste raskustega. Miks ta seda peakski, kui on olemas hea isake kõrgema võimu näol — riik, kes ta alati hädast välja aitab. Kõrgema võimu esindajad tavaliselt «nurisevad» niisugusel puhul, nagu ülehooldavad vanemadki, et firma ei suuda iseseisvalt tegutseda. Aga ma arvan, et asendamatusetundes pakuvad nad üle: näete, firmad on iseseisvad, aga ilma meieta läbi ei saa.

Ma loodan, et siin jämedates joontes kirjeldatu aitab selgitada, et Ungari uue majandamismehhanismi tingimustes, uutes alluvuse ja valitsemise suhetes, kus puuduvad instruktsioonid, on teist liiki iseloomujooned ja käitumisviis vanadega võrreldes ülekaalu saanud. See on veel üks põhjus, miks ei tohiks töötada lihtsustatud mudelitega. On olemas palju erinevaid hierarhiaid. Igal hierarhial on oma mängureeglid, millest tulenevad oma järeldused nii käitumisviisi valikus kui ka selle kujundamises.

Siinkohal võime uuesti üles võtta teema, mis enne pooleli jäi — materiaalse ergutamise. Olen juba rõhutanud, et otseselt materiaalselt huvitatud juhi käitumine võib mitmeti sarnaneda juhi käitumisega, kel huvi puudub. Nüüd tahan ma sedasama korrata nende nähtuste kontekstis, mida ma kirjeldasin, et näidata inimeste käitumist hierarhilise organisatsiooni piires.

Võtame näiteks vana majandusliku kontrolli ja juhtimise süsteemi. Firma juhi käitumist mõjutas lisatasusüsteem, samas aga otsene ülem, direktoraadi juht, lisatasu ei saanud. Ka ülema ülemal, aseministril, puudus otsene materiaalne huvi. Sellest hoolimata sarnanesid firma juhi ja direktoraadi juhi (lisatasu «all», «üleval» mitte midagi) suhted direktoraadi juhi ja aseministri (ei «üleval» ega «all» soodustusi) suhetega. *Situatsioon* ise, s. t. iga tegelik alluvus- või valitsemisvorm, on hierarhia eri astmeil arenevates suhtumistes või karakterikujunemistes mõjusam tegur kui materiaalne huvitatus.

METODOLOOGILISED ÜLDPROBLEEMID

Küsimus: Oma vestluses oleme puudutanud majandusteaduse ja psühholoogia mitmeid kattuvaid probleeme. Kuivõrd üksmeelsed on majandusteadlased psühholoogilisi asjaolusid hinnates?

Vastus: Ei olegi üksmeelsed. Meie teadus jaguneb mitmesse koolkonda nagu psühholoogiagi. Need koolkonnad ei väljenda oma seisukohti psühholoogilisest vaatevinklist, kuid adekvaatne analüüs näitab, milliseid psühholoogilisi eeldusi teooria lubab. Toon ühe näite — *neoklassikalise teooria.* Ta ei ole Läänes erandlik, vaid ülekaalus. Selle koolkonna parimad ja põhjalikumad tööd esitavad teooria aksiomaatilises vormis. Nad peavad paratamatuks eelduseks *homo oeconomicuse,* mõistusliku otsustaja, eksisteerimist. Otsustaja «optimeerib» — ta valib tegevuse, mis toob talle maksimaalset kasu. See eeldus on ekvivalentne järgnevaga: otsustajal on täielik vabadus alternatiivseid võimalusi ümber reastada. Iga alternatiivipaari suhtes võib ta ühemõtteliselt otsustada, kumba ta eelistab või jääb ta valiku suhtes ükskõikseks. Rangelt võttes rahuldab see eeldus väheseid postulaate (transitiivsus[3] jne.). Ta väljendab põhiliselt seda, et otsustajal on kogu aeg valikuvõimalus, et otsustuste vahel ei esine vastuolusid.

Tüüpiline neoklassikaline kommentaar selle mudeli kohta on järgmine: otsustaja «hinge» ja «maitset» väljendab kasulikkuse funktsioon või tema ekvivalent, eelistuste kord. Uurida, kuidas see esile tuleb, ei ole ökonomisti, vaid psühholoogi ülesanne — viimati nimetatu võib teha koostööd teiste distsipliinide esindajatega. Igal juhul jääb eelistamise kord ökonomisti «otsustada».

Küsimus: Oma eelmises raamatus «Anti-Equilibrium» te polemiseerisite eelistuste korra teooria vastu.

Vastus: Jah, seal oli veidi detailsemat poleemikat, kuid ka «Defitsiidiökonoomika» puudutab mitmel korral neid probleeme.

Üks vastuväide on ilmne ja seda on tihti kinnitanud ka nüüdispsühholoogia: tegelik indiviid ei ole rangelt ja järjekindlalt mõistuslik, ta ei ole *homo oeconomicus,* vaid tulvil sisemisi konflikte ja vasturääkivusi. Seega on tema tegutsemine ebajärjekindel, tema eelistused muutlikud ja tihti improviseeritud.

Teine ja hoopis tähtsam vastuväide on see, et eelistuste korra mudel ei ole küllalt tootlik. Vastuväiteid kuuldes tahavad neoklassikalised ökonomistid algmudeli ehitust laiendada. Näiteks soovitavad nad eelistuste korra asemel kasutada ajakonstanti, eelistuste korra muutumist ajas, või postuleerivad põhjuslikku, kuid stohhastilist eelistust jne. Seega surutakse igat liiki inimtegevus mudelisse, kuid see on kaotanud oma selgitava jõu ning muutunud tautoloogiliseks. Seal on öeldud: inimene teeb alati seda, mida ta arvab või tunneb enesele kasulik olevat; kui ta poleks nii mõelnud või tundnud, oleks ta talitanud teisiti.

Minu arvates peaks otsustusprotsessi modelleerimisel olema tähtsam otsustuse *selgitamine,* selle esiletoomine, *miks* otsustaja eelistab üht suunda teisele. Vestluse ajal olen ma seoses mitme teemaga püüdnud osutada, kuidas *püsivate tingimuste* (sotsiaalsed tingimused, institutsioonide olemus, suhteline jõupositsioon, majanduses täidetav funktsioon) abil selgitada majandustegelase *suhtumise püsivaid jooni.*

Ökonoomika kaldub lihtsustama majandusliku käitumise motiveeringuid: kapitalistlik omanik suurendab kasumit, sotsialistliku firma juht lisatasu, Jugoslaavia autonoomse firma juhtkond sissetulekut jne. Seda sorti kirjeldus lihtsustab liigselt. On olemas mitmesuguseid motiive, mis avaldavad ühist mõju, sattudes vahel konflikti iseendaga või inimesega, kes peab otsustama.

Küsimus: See vastab «motiivikobarate» psühholoogilisele kontseptsioonile. Näib üllatav, et ökonoomikas veel niisuguste asjade üle vaieldakse. Teistmoodi küsimus tekib selles kontekstis. Vastavalt eespool selgitatud teoreetilisele seisukohale ei kasutata «Defitsiidiökonoomikas» ökonomistide lemmiksõna «optimaalne». Teisest küljest esineb tihti sõna «normaalne» ning selle kasutamine tundub veidi mõistatuslik. Mitmesugused psühholoogilised ja psühhiaatrilised koolkonnad ei ole «normaalse» defineerimisel ühel meelel ning on tekkinud kahtlusi, kas seda saabki defineerida.

Vastus: Kõigepealt tahaksin selgust tuua ühte lahkarvamusse. Minu raamatus kasutatud normaalsusmõistel ei ole midagi ühist psühhopatoloogiaga. Näiteks räägin ma normaalsest järjekorraajast. See ei tähenda, et kui termin on kellelegi vastuvõetamatu, siis ei ole see inimene normaalne selle sõna tavapärases mõttes ning peaks minema ravile. Normaalsuse mõistet kasu-

tavad mitmed erialad, ja mitte ühtmoodi tõlgenduses. Analoogiat otsides läheneb minu tõlgendus enim psühholoogilisele. Arvukatele vaatlustele toetudes võib loetleda inimorganismi iseloomustavaid normaalväärtusi: normaalne kehatemperatuur, normaalne leukotsüütide ja erütrotsüütide arv, normaalne vererõhk jne. Need on *keskmised väärtused* kahes mõttes — läbilõikeliselt (paljude inimeste keskmine) ja ajaliselt (pikema perioodi keskmine). Ühed normaalväärtused on konstantsed, teised sõltuvad edaspidisest muutlikkusest (näiteks iga, kehakaal jne.).

Neist normaalväärtustest rääkides ei kasutata tavaliselt kümnendikke. Neid ümmardatakse kas suuremaks või väiksemaks. Iga niisuguse normaalväärtuse juurde kuulub ka *reguleeriv mehhanism*. Muutuvate nähtuste (kehatemperatuur, vererõhk) tegelik väärtus võib mitmesuguste faktorite mõjul normtaseme ümber kõikuda. Siiski eksisteerib alati regulaator, mis tegeliku väärtuse normaalväärtuse piiridesse tõrjub.

Niisugust normaalsuse mõistet ma kasutangi. Seega on tegemist väärtushinnangust vaba deskriptiivse kategooriaga, mis näitab alati muutuja keskmist väärtust. Oma raamatus rõhutan ma seda, et majanduslike muutujate normaalväärtusest saab rääkida ainult siis, kui ühiskonnas töötab regulatsioonimehhanism, mis normist kõrvalekalde tagasi normi piiresse tõrjub.

Nii on sel juhul, kui ma pean defitsiiti teatud majandussüsteemiga kaasaskäivaks nähtuseks, mitte hälbeks. See tähendab, et järjekorras seismine, poest poodi käimine puuduva kauba otsingul jne. on defitsiidimajanduse tingimustes elava inimese normaalse käitumise lahutamatu osa.

Suurem osa norme on süsteemiomased. Teatud institutsioonilises korralduses valitsevad teatud normid, s. t. majanduslike muutujate normaalväärtused. Need mängivad tähtsat rolli nii kõnealuse majandussüsteemi käitumisjoonte kujunemisel kui ka süsteemi tähtsamate iseloomujoonte reprodutseerimisel. Uue ajastu algul muudab institutsiooniline korraldus varem või hiljem ka majanduslike muutujate normaalväärtusi, s. t. majanduslike muutujate norme.

Küsimus: Kokkuvõtet tehes ei tohi kahe silma vahele jätta tavalist küsimust: mida tuleks teie arvates teha, et tihendada sidemeid majandusteaduse ja psühholoogia vahel?

Vastus: Tahaksin alustada negatiivsest näitest. Ma ei usu, et aitab, kui luua ökonomistide ja psühholoogide ühendkomitee või kirjutada alla majandus- ja psühholoogiainstituutide või -osakondade ühise uurimistöö lepingule. Ka ei looda ma midagi tühjade fraaside kasutamisest «multidistsiplinaarsuse» kohta. Mõned vestlused psühholoogide ja ökonomistide vahel, loengud teiste distsipliinide esindajatele, mõne tähtsa artikli või

raamatu lugemine võivad parimal juhul osutuda inspireerivaiks.

Mis minusse puutub, siis olen tänulik teiste teaduste esindajatele. Mitmes küsimuses on nad näidanud mulle ootamatuid seoseid, millest ma oma tavapärasesse ideedemaailma, omaenese distsipliini raamidesse jäädes hoopis vähem oleksin taibanud. Olen kindel, et mina ja mu kolleegid oleme avatud intellektuaalsele stimulatsioonile, mida annab meile psühholoogia.

MÄRKUSED

1. Ungaris määratakse riigikorterid nõudlejaile linnanõukogu ja Budapestis piirkonnanõukogu otsusega.
2. Neist väärivad märkimist Bauer [15], [16], Bródy [27], [28], Lackó [114] ja Soós [171].
3. Aksioomid, transitiivsus. Rida õpetlasi on välja töötanud matemaatilise mudeli, mida tuntakse kasulikkuse teooriana (või eelistusteooriana). Teooria peab otsustajat «ratsionaalseks» ja «püsivaks», kui tema otsustused rahuldavad teatud postulaate. Neist tähtsamaid on transitiivsuspostulaat, mis seisneb järgmises: kui otsustaja eelistab alternatiivi A alternatiivile B, ning B-d eelistatakse omakorda C-le, siis ei saa C-d eelistada A-le. Kaks esimest eelistust puudutavad A ja C suhteid, seega peab A-d eelistama C-le.

MAJANDUSE EFEKTIIVSUS JA EETIKA

KAKS VÄÄRTUSTE SÜSTEEMI

1968. aasta majandusreform andis käegakatsutavaid tulemusi. Tema kehtima hakkamisele järgnenud kümne aasta jooksul oli toodangu juurdekasv tugev ja küllaltki pidev. Tagati täielik tööhõive. Et tööjõuressursid olid peaaegu täielikult ammendatud, peegeldas toodangu juurdekasv peamiselt töö tootlikkuse tõusu.

Kuigi reformijärgsed saavutused vääriksid detailsemat analüüsi, ei soovi ma siin käsitleda mitte neid, vaid pigem Ungari majanduse mõningaid raskusi ja probleeme. Ungari majandusteadlased on eelisolukorras, uurimaks ühte ajaloo küllaltki unikaalset eksperimenti. Seetõttu on meie kohus anda informatsiooni nii selle eksperimendi edust kui ka ebaõnnestumistest.

Reformi eesmärke oli tõhustada Ungari majanduse funktsioneerimist. Järgnevalt loetlen *mõned majandusliku efektiivsuse tõusu tarvilikud tingimused.* Täielikkust ma siinjuures ei taotlegi — kindlasti jäävad nii mõnedki tähtsad tingimused loetelust välja. Ka ei hakka ma efektiivsuse tingimusi taandama väikesele arvule *lõplikele* tingimustele, see tähendab, ei hakka probleemi vaatlema aksiomaatilises vormis. Selle asemel rahuldun — vähem ranges vormis — viie tingimuse aruteluga, mis on Ungari reformiga seotud dispuutides sageli vaidlusalusteks olnud.

1. Tarvis on materiaalse ja moraalse *stimuleerimise* süsteemi, mis tagaks kõigi tootmises osalevate üksikisikute — nii juhtide kui ka tööliste parema töö.
2. Tarvis on hoolikalt *kalkuleerida,* võttes arvesse nii tulud kui kulud. Defitsiitseid ressursse tuleb kasutada kokkuhoidlikult. Mitteefektiivne tootmistegevus tuleb lõpetada.
3. *Kohanemine* järjest muutuva olukorraga ja välistingimustega peab olema kiire ja paindlik.
4. Otsuselangetajad peavad ilmutama *ettevõtlikkust* initsiatiivi, uuenduste pooldamise ja riskeerimisjulguse näol.
5. Iga otsusetegija peab *isiklikult vastutama* oma ülesannete ja otsuste eest.

Loetletud viiel tingimusel ei ole mingit erilist «sotsialist-

likku» sisu. Ometi ei saa neid pidada ka «kapitalistlikeks». Tegemist on efektiivse juhtimise ja organiseerimise *üldkehtivate printsiipidega*. Ida-Euroopa maade ametlik majanduskontseptsioon on alati — mitte ainult reformist saadik, vaid ka varem — tunnustanud neid nõudmisi kui majandusliku arengu ja tööviljakuse tõusu tarvilikke tingimusi.[1]

Mingem nüüd edasi teise väärtuste grupi juurde, mida nimetatakse lühidalt *sotsialistliku majanduse eetilisteks printsiipideks*. Siingi ei püüdle ma täielikkusele, palju tuntud printsiipe on loetelust välja jäetud. Nagu efektiivsust käsitledeski, ei püüa ma anda aksiomaatilist formuleeringut või püstitada mõningaid *lõplikke* postulaate, vaid piirdun nelja põhimõtte esitamisega, mis võivad osaliselt isegi kattuda. Nende tähtsust õigustab asjaolu, et majanduselus on neil suur praktiline mõju.

A. *Sotsialistliku palgasüsteemi* hästi tuntud printsiip — igaühele vastavalt tema tööle.[2] See sisaldab teise hästi tuntud printsiibi — võrdne tasu võrdse töö eest.

B. *Solidaarsuse* printsiip. Sotsialism välistab jõhkra kapitalistliku konkurentsi, mis nõrgad kõrvale heidab. Nõrku ei tohi nende nõrkuse eest karistada. Vastupidi, neid tuleb aidata jalule saada.

C. *Kindlustatuse* printsiip. Iga ühiskonnaliige peaks end tundma kindlustatuna. See põhimõte on tihedalt seotud eelnevaga (B.). Mõned selle olulisemad tähendused on järgmised:
   — indiviid või väike kollektiiv tunneb end julgelt, kui ta teab, et võib hädas loota ühiskonna abile;
   — ühiskond tagab täieliku tööhõive mitte ainult momendiks, vaid alatiseks; kaob hirm tööpuuduse ees;
   — sama võib öelda mitte ainult täieliku tööhõive, vaid ka üldisemalt kõigi saavutuste kohta. Kindlustatusetunnet tugevdab veelgi asjaolu, et juba saavutatud taseme garanteerib ühiskond ka tulevikus.

D. *Üldsuse huvide prioriteet* erahuvide ees, olgu viimati nimetatud siis üksikisikute või väikeste kollektiivide omad. See printsiip viitab mitmete järgnevate põlvkondade pikaajaliste huvide prioriteedile tänase põlvkonna lühiajaliste ainuhuvide ees.

Majandusteadlaste, veendunud sotsialismipooldajate seas on juurdunud arvamus, et kahe väärtussüsteemi — efektiivsuse ja sotsialismi eetiliste väärtuste vahel ei ole vastuolusid. See idee väljendus võib-olla kõige jõulisemalt suure poola majandusteadlase Oscar *Lange* klassikalises uurimuses sotsialismiteooriast [119]. Lange esitab detsentraliseeritud turuga majandussüsteemi, mis funktsioneerib efektiivselt ja samal ajal sobib raskusteta sotsialistlike põhimõtete järgi ülesehitatud sotsiaalsesse süsteemi.

Kogemuste valguses ei pea säärane traditsiooniline tõlgendus paika. Näib, et *efektiivsustingimuste 1—5 ja sotsialistliku majanduse eetiliste printsiipide A—D vahel on konfliktid vältimatud.* Sotsialistlikus majanduses esinevaid arvukaid dilemmasid otsuste tegemisel põhjustab just nende kahe erineva väärtussüsteemi kokkupõrge.

Tahaksin siin lisada ühe isikliku märkuse. Kuigi ma püüan Ungari majanduse probleeme analüüsides olla nii objektiivne kui võimalik, on peaaegu võimatu vältida subjektiivseid arvamusi. Ühelt poolt olen ma majandusteadlane ja oma teistes töödes käsitlen majandusmatemaatikat. Pole mingi ime, kui mu mõtlemine on rikutud sellistest printsiipidest nagu «ratsionaalsus» ja «efektiivsus» ning detsentraliseeritud turgude kasuliku mõju teooriatest. Teiselt poolt on minu mõtlemist sügavalt mõjustanud sotsialismi sotsiaalsed ja eetilised ideaalid. Seetõttu pole mulle võõrad ka dilemmad, mis seisavad iga majandusteadlase ees, kes huvitub Ungari majanduselu tegelikest tingimustest.

Uurime kolme probleemide ringi: 1) stimuleerimise seos kasumiga; 2) ettevõtte säilivus; 3) ettevõtte kasv. Nendes valdkondades näivad kahe väärtussüsteemi — efektiivsustingimuste ja sotsialismi eetiliste printsiipide vahelised vastuolud olevat eriti teravad.

STIMULEERIMISE SEOS KASUMIGA

Ungari reformi kõige isoloomulikumaks püüdeks oli tugevdada materiaalse stimuleerimise seost ettevõtte kasumiga. See sobiks kokku kõigi viie efektiivsustingimusega ja eriti esimese kahega, nimelt stimuleerimissüsteemi arendamisega ning tulude ja kulude ranget võrdlust sisaldava hoolika kalkuleerimisega. Kuid kogemused näitavad, et kasumi stimuleeriv roll satub vastuollu eetilise printsiibiga A, mis nõuab, et igaüks peaks materiaalsetest hüvedest osa saama vastavalt oma tööle ning et võrdse töö eest tuleb maksta võrdset tasu.

Ungari ettevõtetes on korraldatud tööliste osavõtt kasumi jaotamisest. See on juba iseenesest küllaldane printsiibi A rikkumine. Kahe töölise koguteenistus — võrdse tootlikkuse ja võrdsete palkade juures — võib olla erinev, kui üks neist saab kasumi jaotamisel rohkem ja teine vähem. Ungari ettevõtetel on palkade määramisel enamgi iseseisvust. Kõrgema rentaablusega ettevõte võib maksta rohkem mitte ainult kasumi jaotamisel, vaid ka palgad võivad olla kõrgemad kui väiksema rentaablusega ettevõttes. Neil põhjustel võib ühesuguse tootlikkusega tööliste teenistus märkimisväärselt erineda.

Toome ühe näite. Ettevõte G on rentaablim kui ettevõte H. See võib kajastada ettevõtte G juhtide ja tööliste paremat tööd: distsipliin on tugevam, toodete kvaliteedile pööratakse rohkem tähelepanu, väliste oludega kohanetakse paindlikumalt ja seetõttu saadakse suuremat kasumit. Siiski võib olla ka võimalik, et ettevõtte suurem kasum ei tulene tema enda jõupingutustest. Rolli võivad mängida mitmed ettevõttest sõltumatud faktorid. Näiteks on ettevõte G pärinud reformieelsest perioodist parema sisseseade kui vähem õnnelik ettevõte H. Või, samal ajal kui toodangu müügihinnad on mõlemale ettevõttele kinnitatud tsentraalselt, sisaldavad ettevõttele G kinnitatud hinnad juhtumisi suure ning ettevõttele H kinnitatud hinnad väikese kasumieraldiste normi. Või, mõlemad ettevõtted ekspordivad ning maailmaturu hinnad on muutunud G jaoks soodsas ning H jaoks ebasoodsas suunas.

Ettevõtte H juhtidele ja töölistele tundub, et sissetulekute proportsioonid on ebaõiglased. Mitte kehv töö pole see, mille tõttu nad saavad vähe või ei saa üldse kasumit — miks neid siis karistatakse? Seepärast peavad nad avaldama survet kõrgemalseisvatele organitele, et sissetulekud võrdsustataks. Ka kõrgemalseisvad organid ise tunnevad tihti, et tõsist ebavõrdsust taluda on vale, sest see satuks vastuollu sotsialistliku liikumise egalitaarsete traditsioonidega ning üldtunnustatud printsiibiga «võrdne tasu võrdse töö eest».

Võrdsustamiseks on arvukalt vahendeid. Kõigepealt eksisteerivad üldkehtivad reeglid, mis kirjutavad ette, mil viisil tuleks ettevõtte kogutulu jaotada maksudeks ja teisteks makseteks kesk- ja kohalikele võimudele ning ettevõttesisestesse investeerimis- ja sotsiaalkindlustusfondidesse, samuti seoses kasumi jaotamise ja palga tõusuga makstavateks summadeks. Mitmesugustest kaalutlustest, sealhulgas sissetulekute võrdsusest, lähtudes antakse ette komplitseeritud ja küllaltki keerukaid valemeid. See muudab stimuleerimissüsteemi vähem arusaadavaks, mis omakorda vähendab stimuleerimise efekti. Kuid see ei ole veel kõik. Laialt on levinud perioodiline *ad hoc* (kindlaks otstarbeks) vahelesegamine ettevõtete rahaasjadesse eesmärgiga tõmmata maksudega ära «liiga suuri» tulusid või kompenseerida «objektiivsetest raskustest» tingitud kahjusid. Üldkokkuvõttes on viimastel aastatel maksudena ära võetud ja ümber jaotatud peaaegu kaks kolmandikku ettevõtete kogutuludest.

Sagedane ettenägematu ja ettearvestamatu, sadu kanaleid mööda liikuv ümberjaotamine muudab kasumi stimuleeriva rolli mitmes mõttes illusoorseks. Mikroökonoomikas eeldatakse, et kasumit maksimeeriva ettevõtte kulutusi piirab nn. eelarvekitsendus.[3] Kuid kirjeldatud tingimustes *eelarvekitsendus nõrgeneb ega mõjuta tõeliselt ettevõtte otsuseid. Ettevõte võib*

eelarvekitsenduse ületada tõsiseid tagajärgi kartmata. Kui ta kannab rahalist kahju katmata kulude tõttu, katab need varem või hiljem riik.

Kui ettevõte satub raskustesse — näiteks temast mitteolenevatel põhjustel (raskused välisturul vms.), võib ta reageerida kahel erineval viisil. Üks moodus on astuda raskustele vastu. See ei pruugi õnnestuda ning ettevõte võib hätta jääda. Ka edu puhul on ohvrid vältimatud. Kuni raskustest pole üle saadud ning kantakse kahju, on teenistus väiksem kui edukates ettevõtetes. Selle meetodi eesmärk on kohandada *tootmine* nii paindlikult kui võimalik tegelikele tingimustele. Teine moodus on küsida abi kõrgemalseisvatelt organitelt. Ettevõte saadab delegaadid, kes «kaeblevad» ja «halavad». Algab nn. tagatrepipoliitika — ettevõte püüab leida oma juhtumile toetajaid poliitilistes ja ühiskondlikes organisatsioonides ning kõrgema tasandi riigiasutustes. Kasutatakse isiklikke sidemeid. Eesmärk on saada *rahalist abi* — subsiidiume, maksusoodustusi ning soodsat krediiti nii palju, kui võimalik ja nii kiiresti, kui võimalik.

Teise mooduse tulemusena allutab ettevõte, millele reform palju iseseisvust on andnud, end peaaegu vabatahtlikult patronaažile. Abi paludes kinnitab ta oma sõltuvust pankadest, rahandusorganitest, hinnakomiteest — lühidalt kõigist tema rahalist seisundit mõjutada suutvatest keskorganitest.

Peaksin siin märkima sissetulekute võrdsustamise mõju ettevõtlikkusele, mis esines neljanda efektiivsustingimusena. Uuendus — olgu see siis uus toodang, uus tehnoloogia, uus tootmiskorraldus või uute turgude vallutamine — on riskantne. Need, kellel pole edu, kaotavad. Seega väärib asi proovimist vaid siis, kui edu toob *suurt* kasu. Reformijärgses Ungaris ei saa majandusjuht palju kaotada, kuid samuti ei saa ta ka palju võita. Ebahariliku ja väljakutsuvalt suure kasumiga ettevõte «võetakse vahele» varem või hiljem. Sissetulekute võrdsustamine tähendab suuremal või vähemal määral ka tootlikkuse võrdsustamist.

Need on efektiivsustingimuste ja sotsialistliku majanduse eetiliste printsiipide vaheliste konfliktide esimesed näited. *Mida tugevam on ettevõtte eelarvekitsendus, seda enam sõltub tema juhtide ja tööliste teenistus tegelikust rentaablusest, seda enam saab ettevõte eemalduda ainult individuaalse tööga seotud palgakehtestamise printsiipidest, nii et ilmneda võib «ebaõiglane» erinevus teenistuses. Teisest küljest, mida rohkem surutakse peale printsiipi «võrdne tasu võrdse töö eest», seda enam nõrgeneb kasumi stimuleeriv mõju.*

ETTEVÕTTE SÄILIVUS

Meie analüüsi järgmine teema, nimelt ettevõtte säilivus, on eelnevaga tihedalt seotud. Teise efektiivsustingimusena määrasime kindlaks, et kui tulude ja kulude võrdlus näitab majandustegevuse ebaefektiivsust, tuleb see tegevus lõpetada majanduse kui terviku efektiivsuse huvides. Seda peab tegema ka juhul, kui sellega kaasneb ettevõtte juhtide prestiiži tõsine langus ning võimalik, et ka ajutine tööpuudus ettevõtte tööliste seas.

Kõnealune tingimus võib sattuda vastuollu eetiliste printsiipidega B ja C. Vastavalt solidaarsuse põhimõttele ei tohi nõrgemat kollektiivi hätta jätta. Pigem tuleks teda toetada, et ta saaks tegevust jätkata ja jalule tõusta. Ja vastavalt kindlustatuse printsiibile ei tohiks ükski ühiskonnaliige ebaõnnestumist karta. Kõik peaksid olema kindlad, et kord saavutatud isiklikud hüved, nagu pideva töö olemasolu, on garanteeritud tulevikuski. Eriti kindlalt peaksid nad end tundma siis, ja siin ongi seos eelmise osaga, kui äpardustes ei ole süüdi nemad, vaid võib-olla nende tahtest sõltumatud välistingimused.

Ungari majandusreformi esimese kümne aasta jooksul ei läinud praktiliselt ükski ettevõte pankrotti — ühtki kahjumiga töötavat ettevõtet ei likvideeritud täielikult. Töölistele garanteeriti mitte ainult tööhõive, vaid isegi töökohtade säilimine. Mitte ükski Ungari ettevõte ei läinud pankrotti maailmaturul toimunud hinnaplahvatuse tagajärjel. Kui kasutada Ungaris populaarset väljendit, siis «võttis kahjud üle» riigieelarve. Majandusliku konkurentsi «looduslik valik» ei toiminud, tugevad ja nõrgad, aktiivsed ja passiivsed, uuendusmeelsed ja ebakompetentsed — kõik elasid tormi üle.

Riik võib päästa kokkuvarisemise äärel oleva ettevõtte mitut moodi. Ta annab erisubsiidiume: kui küsimuse all oleval tootel on kindel hind, lubab erakorralist hinnatõusu; vabastab maksudest või kergendab ettevõtte kohustusi; pank annab krediiti soodsatel tingimustel või lubab tagasimaksmisega viivitada jne.

Tekkinud olukorra selgeks hindamiseks ei ole mingit moodust. Solidaarsus ja kindlustatusetunne on juba iseenesest suured väärtused. Ettevõtte eksistents ja ettevõttes töötavate inimeste elu muutub kindlamaks, kuna puudub hirm elulise ohu ees. Sama nähtus põhjustab aga vältimatult kergekäelist, laiska suhtumist. Kui ettevõtte säilivus on automaatselt garanteeritud, on ka juhtide isiklik vastutus ebaselge, mis aga rikub neljandat efektiivsustingimust.

Siinkohal peatun ka individuaalse tööhõive tagamisel, kuna see probleem on eelnevaga seotud. Ungari majandussüsteem vabastas töölised tööpuuduse luupainajast, mis mitte ainult ei

põhjusta rahalisi raskusi ühiskonnale, vaid solvab ka inimväärikust, sundides töölisi end tööandja ees alandama. Tööpuuduse likvideerimine on suure ajaloolise tähtsusega saavutus. Kuid tuleb arvestada fakti, et garanteeritud täielikul tööhõivel, millega kaasneb krooniline tööjõupuudus, on ka miinuseid. Kõik inimesed ei ole ühesugused — mõned on kohusetundlikumad kui teised, on töökaid ja laisku, neid, kes teevad oma tööd hoolega, ja neid, kes «viilivad». Asjaolu, et tööjõu turg on «müüja turg», loob soodsa olukorra mitte ainult esimeste, vaid ka teiste jaoks. Töökoja või vabriku juht mõtleb hoolega järele, enne kui hooletule töölisele hundipassi annab, kuna ei ole üldse kindel, kas tema asemele keegi teine leitakse. Ja isegi kui tööline vallandatakse, ei tunne ta end tõenäoliselt karistatuna, sest harilikult on kerge leida uut töökohta.

Need tihedalt teineteisest sõltuvad nähtused — ettevõtte garanteeritud säilivus ja garanteeritud individuaalne tööhõive — viivad väga raskete ja sügavaleulatuvate probleemideni. Kas ühiskonnal on võimalik saavutada kõrget efektiivsust ainult *positiivse* materiaalse ja moraalse stimuleerimise abil, s. t. head tööd premeerides? Kas *negatiivsed* majanduslikud stiimulid — hirm ebaõnnestumiste ning isikliku materiaalse ja moraalse kahju ees — on mittevajalikud? Mis minusse puutub, siis ei ole ma vastuses kindel.

Niipalju näib aga kindlana — seisame jälle tõsiste dilemmade ees, erinevate väärtussüsteemide konflikti ees. *Efektiivsustingimused ning solidaarsuse ja kindlustatuse eetilised printsiibid on omavahel vastuolus.*

ETTEVÕTTE KASV

Meie järgmiseks teemaks on ettevõtte kasv ja sellega seoses investeeringute paigutamine. Siin ilmneb mitmete efektiivsustingimuste ja eetiliste printsiipide vaheline konflikt ehk veelgi keerulisemal kujul kui kahe eelnevalt analüüsitud teema puhul.

Alustame hüpoteetilisest süsteemist, milles investeerimisotsuste tegemine on täiesti detsentraliseeritud. Efektiivsuse seisukohalt oleks säärasel süsteemil kindlasti mõningaid eeliseid. Tingimused 3, 4 ja 5 oleksid tugevamini rakendatud — kasvaks ettevõtlikkus koos initsiatiiviga ja kalduvusega uuendustele; kohanemine muutuks paindlikumaks; isiklik vastutus investeerimisotsuste eest oleks kindlapiirilisem.

Isegi kui eetilist aspekti mitte arvestada, satuks täielik detsentraliseerimine ikkagi vastuollu ühe või teise efektiivsustingimusega. Kõigepealt puutuks ta kokku tingimusega, mis on seotud tulude ja kulude arvestamisega (kui neid kategoo-

riaid interpreteerida laiemas mõttes). Seisaksime heaolumajanduse hästi tuntud probleemi ees. Täielikult detsentraliseeritud turg — valitsusepoolse või muu ühiskondliku vahelesegamiseta — ei arvesta turuhindades mittepeegelduvate kohalike otsuste väliseid tagajärgi ja see kehtib nii väliskaubandustulude kui ka -kulude osas. Nimetatud kaalutlus viib edasi eetilise printsiibini D — ühiskonna huvide prioriteedile. Kui iga ettevõte teeb investeerimisotsuseid vastavalt oma kasumisoovidele, võidakse nii mõnedki suuri välistulusid toovad projektid maha suruda, samal ajal kui suurte väliskuludega projektide elluviimine jätkub.

Sellest dilemmast teadlik, otsustas 1968. aasta Ungari reform, et vastutus investeerimisotsuste eest peaks jaotuma kõrgema ja madalama juhtimistasandi vahel. Reformieelse perioodiga võrreldes nähti ette märkimisväärne detsentraliseeritusaste, kuid keskorganitele jäi siiski küllalt suur võim. Nii näiteks otsustati 1976. aastal peaaegu pooled investeeringud tsentraalselt. Teine osa, mida oli veidi üle poole, klassifitseeriti ettevõtete investeeringuteks, sest neid algatasid ettevõtted, kes formaalselt ka vastavad otsused langetasid. Kuid ainult poolt nn. ettevõtete investeeringutest finantseeriti puhtalt ettevõtete enda säästudest. Seega võis kõigest veerandit investeeringutest pidada täiesti detsentraliseerituks. Teise veerandi jaoks pidi ettevõte otsima valitsuse subsiidiume või pikaajalist laenu, mis tähendab, et nende investeerimisotsuste tegemisest võtsid ühiselt osa keskne plaani- ja rahandusorgan, pank ja ettevõte.

Kehtival süsteemil, mis kujutab endast tsentraliseerituse ja detsentraliseerituse kombinatsiooni, on arvukalt eeliseid. Seal, kus täielikult detsentraliseeritud investeeringute tulemuseks oleks ühiskonna kui terviku seisukohast ebasoodsad proportsioonid, võivad keskorganid neile vastukaaluks seada tsentraalselt otsustatud investeeringud. Sel moel saab kogu investeeringute jaotuse rahuldavalt kokku sobitada kesksete plaanidega, ilma et tekiks vajadust jaotada tsentraalselt kõik investeerimisressursid kuni viimase kopikani.

Seega võib öelda, et konflikti puhul on keskorganitel vahendeid, mille abil panna maksma ühiskonna huvide eesõigus kohalike või ettevõtete huvide ees. Vastupidiselt lühiajalisi kasumihuvisid silmaspidavatele ettevõtetele saavad keskorganid teenida ühiskonna pikaajalisi huve, mis ei ole alati rahas väljendatavad.

Otsustusõiguse niisugune jagamine annab võimaluse kasutada otsuste ettevalmistamisel paljusid erinevaid informatsiooniallikaid. Ettevõtetelt saab spetsiifilist teavet ning otsuse tegemisest osavõtvad kõrgemalseisvad organid annavad majanduse kui terviku seoste ning pikaajaliste plaanide seisukohast avara ülevaate.

Ent eelistega kaasnevad ka teatud puudused. Et investeeringute põhiosa vajab tsentraalseid subsiidiume või krediiti, eelneb otsuste tegemisele pikk bürokraatlik protsess. See vähendab kohanemise paindlikkust, mis tähendab kolmanda efektiivsustingimuse rikkumist.

Ettevõtted ja kohalikud organid püüavad kõrgemalseisvaid organeid mõjutada. Nad argumenteerivad oma juhtumit, kuid võivad ka isiklikke sidemeid kasutada, et edendada nende poolt algatatud või toetatavat investeerimisprojekti. Keskorganites töötavad majandusteadlased ja planeerijad ei pruugi sugugi olla ühiskondliku ratsionaalsuse nõudlejad — nad pole Platoni ideaalse riigi filosoofid, keda on õnnistatud ühiskonna kohal hõljuva arukusega. Nad on reaalsed inimesed, kes elavad ühiskonnas ja on tuhande niidi abil seotud majanduselus aktiivsete kolleegidega. Võimatu on teada, millist rolli mängivad nende otsustes majanduslikest kaalutlusist johtuvad rangelt ratsionaalsed nõuded võrreldes isiklike motiividega, mida võibolla pärastpoole «ratsionaliseeritakse». Need kõrgemalseisvate organite töötajad, kes langetavad investeerimisotsuseid, peaksid alati erilist tähelepanu pöörama asjaomase ettevõtte kalkulatsioonides peegeldamata jäävatele välismõjudele. Paraku varjutavad seda asjaolu tihtipeale kõnesoleva ettevõtte sisemistest huvidest tingitud asjaolud.

Vastamaks küsimusele, mis juhtub siis, kui investeering nurjub, peame mõistma nii investeerimisotsuse sotsioloogilist kui ka sotsiaalpsühholoogilist aspekti. Lihtsalt võimatu on kindlaks teha, kes vastutab vale otsuse eest. Et otsuse tegemisele eelnes paljustaadiumiline iteratiivne protsess — nii informatsiooni kogumisel kui ka otsuse ettevalmistamisel —, on vastutavad kõik sellest osavõtnud organisatsioonid ja üksikisikud. Nad on vastutavad, ja ometi ei ole ka. Nad võivad väita, et nad tegelikult ei tahtnudki investeerida konkreetselt sellisel kujul, kuid olid sunnitud teiste osavõtjatega kompromissile minema. Seega kaob lõpuks isiklik vastutus investeerimisotsuste eest ja rikutakse viiendat efektiivsustingimust.

Nüüd on aeg selgitada käesolevas töös juba varem käsitletud nähtust — riik aitab kahju kannatava ettevõtte raskustest välja. Abi ei tule mitte mingilt umbisikuliselt riigilt, vaid pigem nende ametiisikute poolt, kes kollektiivselt otsustavad riigiressursside kasutamise abi andmiseks.

Oletagem, et kahjude põhjuseks oli tegelikult vale investeerimisotsus. Ehitustööd venivad, sisseseade ja hooned lähevad maksma rohkem kui arvestatud, uute tootmisvõimsustega toodetavat ja ekspordiks mõeldud kaupa on võimatu kavandatud hindadega müüa jne. Kes kõige selle eest maksab? Iga otsustamisest osavõtnu on huvitatud, et vastutuse küsimust üles ei

tõstetaks. Juba üksi see asjaolu seletab suuresti, miks jännijäänud ettevõte välja tuleb aidata.

Investeeringute osas valitsev olukord on tihedalt seotud ka kaht eespool käsitletud tüüpi probleemide ringiga. Nagu mainitud, kaetakse ainult väike osa investeeringutest oma rahadega või krediidist, mida pank annab üksnes loodetavaid kasumeid silmas pidades. Valitsuse subsiidiume või pikaajalist krediiti võidakse anda ka halvas rahalises seisus olevatele ettevõtetele. Seega muutub ettevõte teadlikuks sellest, et ei tema säilivus ega isegi kasv ei olene rangelt rentaablusest. See on tähtsamaid selgitusi nähtusele, mida me nimetasime eelarvekitsenduse nõrgenemiseks. Investeerimisotsuse täideviimisel saab ettevõte liigse riskita ületada momendil või lähemas tulevikus kättesaadavaid rahalisi ressursse. Kahjud katab varem või hiljem riik. See võib aga viia mõtlematutele investeerimisalgatustele ning nende pillavale täideviimisele, mis jällegi kahjustavad efektiivsust.

Võtame öeldu lühidalt kokku. *Ühelt poolt eksisteerib eetiline printsiip D, mis ütleb, et ühiskonna huve tuleb eelistada üksikute erahuvidele. Sellele printsiibile kuuletumine on ettevõtte või kohaliku organi investeerimisotsustega kaasneva piiratud vastutuse peapõhjusi. Esindamaks üldsuse huve, jätavad keskorganid endale laialdase võimusfääri. Kuid printsiibi rakendamine satub tihti konflikti asja teise küljega, s. t. efektiivsustingimustega. Pealegi ei teostata eetilist printsiipi D järjekindlalt — ikka ja jälle võtavad võimust erahuvid, isegi siis, kui nad on ühiskonna huvidele lausa vastupidised.*

MÕNED JÄRELDUSED

Käsitlesime kolme omavahel seotud teemat — stimuleerimise seost kasumiga, ettevõtte säilivust ja tema kasvu. Nägime, kuidas erinevad efektiivsustingimused ja eetilised printsiibid võivad vastuollu sattuda. Öeldu oli mõeldud pigem viitamiseks Ungari majanduselu ees seisvatele *dilemmadele* kui nende lahendustele. Et Ungari kogemusi ei saa «reklaamida», nagu oleks leitud moodus igasuguste vastuolude likvideerimiseks, saame dilemmade lahendamisest vähem kõnelda. Tegelikult on viimaste aastate Ungari majanduspraktika parimaks omaduseks vahest hoopis see, et ta pole püüdnudki luua illusiooni, nagu oleks lõplik lahendus leitud, vaid on enesele võtnud eksperimenteerija, probleemide lahendamise viiside ja vahendite otsija rolli.

Ma ei tahaks ka jätta muljet, et tean raskustest ülesaamise retsepte. Majandusteadlasest «imearst» on hästi tuntud kuju

ta teab ravi iga majandusliku tõve jaoks. (Võib-olla pakub ta isegi kõigi hädade jaoks ühte ja sedasama rohtu.) Või, kui kasutada teist metafoori, majandusteadlasest «apostel», kes hoiab käes ideaalse ühiskonna täielikku ja detailset skeemi, mille omaksvõtmist ta kõva häälega ja tulvil eneseusaldust jutlustab. Võõrastan selliseid kolleege. Olen üks neid, kes on teadlikud meie teaduse viletsusest — sellest, et võime pigem küsida kui küsimustele vastata. Saame vaid väga ettevaatlikult soovitada üht või teist suuremat või väiksemat reformi. Ja isegi siis peame teostajate tähelepanu juhtima asjaolule, et muutusel on nii häid kui halbu külgi nagu arstirohul, millel tervendava toime kõrval ilmneb ebasoovitav, mõnikord isegi ohtlik kõrvalmõju.

Pole olemas «puhtaid» ja täiesti «muutumatuid» ühiskondi. Iga reaalne süsteem on üles ehitatud vastuoluliste printsiipide ja nõudmiste kompromissile. See iseloomustab ka Ungari reformijärgset olukorda. Parimal juhul, mis on õnneks küllalt sagedane, kujutab kompromiss endast vastuoluliste printsiipide ja nõudmiste «silutud kombinatsiooni». Kõigi protsessis sisalduvate põhimõtete kasulik toime rakendub kas või osaliseltki. Kuid halvemal juhul, mis pole ka just eriti harv nähtus, sellist kombinatsiooni ei teki. Põrkavad kokku kaks printsiipi: ükskõik kumma teist välistav rakendamine tooks kaasa kahjusid, kuid ka märkimisväärseid eeliseid, nende kombineerimine tõstab reljeefselt esile mõlema puudused, varjutades eelised. Sageli tekib selline põhimõtete ja nõudmiste segu, milles ühekorraga kaovad nii efektiivsus kui eetika. Mõningatel juhtudel võib efektiivsuse poole püüdleva detsentraliseeritud turu ja tsentraalse vahelesegamise kombinatsioon, sotsialistlikku eetikat silmas pidades, mõjuda kummagi kasulikku toimet vastastikku summutavalt.

Majandusinstitutsioonide ja -mehhanismide reformijail on kalduvus taotleda n.-ö. täiuslikkust. Esimest nõrka lüli märgates soovivad nad reformi pidevalt ümber reformida. Näiteks on 1968. aasta reformist möödunud aastate jooksul välja antud üle saja korralduse ja seaduse, reguleerimaks ettevõtte kasumit ja kasumi jaotamist. Kui hästi kavatsetud ja leidlikud mõned neist ka ei oleks, on just nimelt lakkamatud täiuslikkuseotsingud selleks teguriks, mis nende mõju õõnestab. Mängijad ei saa mängu korralikult selgeks õppida, kui reeglid pidevalt muutuvad. Seega seisame uue dilemma ees: end alles pooleldi õigustanud institutsiooniline masinavärk ei saa töörütmi kätte ebakindluse tõttu, mida loovad pidevad täiuslikkuseotsingud ning sellest tuleneva ebastabiilsuse halb mõju.

Majandusteaduse traditsioonid on meid harjutanud arusaamaga, et kõike saab ja tuleb optimeerida. Seepärast on arusaadav, et kerkis esile idee kavandada optimaalne majandus-

süsteem, mis ühendaks parimad võimalikud «mängureeglid» ja parimad töötavad juhtimismehhanismid. Need, kes selle eesmärgi püstitasid, kujutavad endale ette midagi selvehalli külastamise taolist. Riiulitel leiduvad kõigi süsteemide eelisomadusi ühendava mehhanismi vajalikud koostisosad. Ühel riiulil on täielik tööhõive, nagu ta esineb Ida-Euroopa riikides, teisel on kõrgetasemeline töökorraldus ja distsipliin nagu Lääne-Saksa või Šveitsi vabrikutes. Kolmandal riiulil on tagasilangustest vaba majanduslik areng, neljandal stabiilsed hinnad, viiendal tootmise kiire kohanemine välisturuga ja selle nõuetega. Süsteemi kavandajal pole vaja muud, kui lükata oma ostukäru ligi, koguda kokku «optimaalsed komponendid» ja siis kodus koostada nendest «optimaalne süsteem».

Kuid see on naiivne, täitumatu unelm. Ajalugu ei anna meile selvehalle, kus saaksime valida oma suva järgi. Iga reaalne majandussüsteem moodustab orgaanilise terviku. Ta võib sisaldada head ja halba ja seda enam-vähem kindlates proportsioonides. Süsteemi saab valida üksnes nagu pakitud kaupa. Ei ole võimalik ühest või teisest pakist välja valida meile meeldivaid komponente ja jätta ebameeldivad sinnapaika.

Mulle näib, et *on võimatu luua ühiskonna sotsiaal-majandusliku arengu suletud ja muutumatut normatiivteooriat, mis pakuks vastuoludeta poliitilis-eetilise väärtussüsteemi ning samal ajal tagaks majanduse efektiivsuse.*[4] *See on võimatu, kui teooria püüab olla realistlik ning arvestada inimeste, kollektiivide, organisatsioonide ja sotsiaalsete grupeeringute tõelist loomust.*

Tähtsamaks ja pakilisemaks ülesandeks on uurida juba eksisteerivaid ühiskondi ning välja selgitada, millised reeglid juhivad nende funktsioneerimist. Meie teadus peab leidma vastuse küsimusele: milliseid kompromisse erinevate normatiivsete printsiipide vahel tekitavad erinevate süsteemide ühiskondlikud jõud? See on teadusala, mis võib tuua mõningat sotsiaalset kasu. Tõsi, ta ei vii küll täiusliku ühiskonna kavandamisele, kuid võib aidata olemasolevat täiustada.

MÄRKUSED

1. Eraldi peab mainima Péteri aastatel 1954—1955 avaldatud teedrajavaid uurimusi. Esimeste selliste ettepanekute hulgas oli ka käesoleva artikli autori raamat «Ületsentraliseerimine majanduse juhtimises» (mimeograafilised variandid ilmusid aastatel 1955—1956).
2. Selle printsiibi klassikalise formuleeringu andis Marx aastatel 1890—1891 oma «Gotha programmi kriitikas».
3. Vt. J. Kornai «Ressursid, nõudlus, defitsiit» käesolevas raamatus.
4. Minu töös esitatud probleemid näivad sarnastena Arrow' kuulsa «võimatuse teoreemi» probleemidega. Arrow' kaks postulaati on «ratsionaalsuse»

vajadused ja kaks järgmist on «poliitilis-eetilised». Kuid Arrow' neli postulaati ja minu 5 tingimust + 4 printsiipi kattuvad ainult osaliselt. Arrow tõestab rangelt loogiliselt oma nelja postulaadi täiusliku ühtesobivuse võimatuse. Mina võtan palju vähem ette: kasutan vaid illustreerivaid näiteid, et demonstreerida kahe erineva väärtustekogumi vältimatuid vastuolusid. Ma arvan, et siit saaksime edasi minna. Tundub olevat võimalik analüüsida äsja mainitud vastuolusid rangemas aksiomaatilises vormis.

TERVIS MEDITSIINIS JA MAJANDUSES

SISSEJUHATUS

Järgnev essee põhineb analoogial. Võtan vaatluse alla sarnasused, mis esinevad inimorganismi tervise eest võitleva arstiteaduse ja rahva tervise ning hästi funktsioneeriva majanduse nimel jõudu pingutava majandusteaduse vahel.[1] Piirdun analoogiaga ainult nende kahe *distsipliini* vahel ning võrdlen meditsiiniteadlase ning majandusteadlase tegevust. Üksikasjalikuma kõrvutamise alt jätan välja praktiseerivate arstide ja majanduspoliitikute ning -juhtide tegevuse.

Kuigi analoogiad ahvatlevad kasutama ka irooniat ja teravmeelsusi, püüan neid vältida. Majandusteadlasena küsin: mida on meil õppida meditsiinilt? Meil on küllalt põhjust meditsiinist lugu pidada. Tal on sajanditepikkune ajalugu, samal ajal kui majandusteadus on vaid kaks-kolmsada aastat vana. Inimkond on kulutanud võrreldamatult rohkem intellektuaalseid jõupingutusi, tööd, materiaalseid vahendeid meditsiini arendamiseks kui majandusteaduse heaks.

Nende kahe distsipliini peamine erinevus seisneb selles, et meditsiinis on suhe uurimuse ja objekti — kannatava inimese vahel palju vahetum. Edu või läbikukkumine ilmneb palju selgemalt. Valu ja surm või valu vaigistamine ja surma edasilükkamine on alternatiivid, mis muudavad meditsiini võitluse dramaatiliseks. Arsti töö tagajärgede otsene ja dramaatiline avaldumine on tema töö võimsaks edasiviivaks jõuks. Patsientide ja nende sugulaste tänu või, vastupidi, nende meeleheide ja lootuste hävimine loovad tugeva sotsiaalse kontrolli ja surve. Majandusteaduse saavutuste ja läbikukkumiste mõju on palju vähem vahetu ja vähem suurejooneline.

Neil kahel distsipliinil on veel üks suur erinevus. Arstiteadus, nagu paljud teisedki loodusteadused, võib enamikku oma hüpoteesidest eksperimentaalselt kontrollida. Majandusteadus, mõned kitsamad valdkonnad välja arvatud, on sellest võimalusest ilma jäetud.

Erinevused ei seletu ühel või teisel alal töötavate uurijate isikliku võimekusega. Põhjuseks on objektiivsed erinevused. Meditsiin on palju küpsem kui majandusteadus, hoolimata isegi

tema suutmatusest vastata paljudele eluliselt tähtsatele küsimustele. Ma ei taha idealiseerida meditsiini praegust seisu, kuid isegi kõigile tema puudustele vaatamata on ta majandusteadusest kaugemale jõudnud. Seetõttu on kasulik mõelda, mida majandusteadlased võiksid meditsiini filosoofiast, uurimismetodoloogiast, probleemide püstitamise viisist üle võtta.

Ma ei taha sealjuures liiga kaugele minna, ka ei püüa ma luua mingit «bioökonoomikat». Erinevused kahe teaduse objektide ja metodoloogia vahel on ilmsed. Ükski teadus ei saa tugineda ainult analoogiale, teise teadusharu kogemuste mehaanilisele ülevõtmisele. Võimalikud mõttetud järeldused, mis võivad kaasneda äärmuseni arendatud analoogiatega, ei peaks aga saama selleks teguriks, mis hoiab meid tagasi sarnasuse otsimisest kahe teaduse vahel.[2]

LÜHIDALT PATOLOOGIATEST

Püüame järgnevalt käsitleda *majanduspatoloogiaid*. Ma ei tee katset hinnata tuhandete aastate pikkust majandusajalugu, üles lugeda ja klassifitseerida kõiki kannatusi ning agooniaid, mis said inimkonnale osaks materiaalse heaolu loomisel, tehnoloogiate ja organisatsioonide väljatöötamisel. Piirdugem praeguse ajaga. Veelgi enam, nüüdisaega käsitledes kavatsen vaadelda ainult keskmise ja kõrge arengutasemega maade majandust. Arengumaad heitlevad osalt sarnaste, osalt erinevate haigustega, kuid jätan need siin puudutamata.

Esitan seitse *peamist haigusgruppi*, kusjuures grupeerimine on suvaline. Kasutan mitmeid *klassifikatsiooni kriteeriume*, nagu seda tehakse meditsiinis. Seal lülitatakse näiteks ühte gruppi haigused, mille puhul võib rääkida identsetest või sarnastest põhjustest (bakteriaalne infektsioon jne.). Grupeerimise aluseks võib olla ka organ, mida haigus ründab (südamehaigused, gastroenteroloogilised haigused jne.). Veel võivad grupid põhineda sarnasustel haiguse kulgemise käigus või sümptomites. Näiteks lülitatakse ühte gruppi pahaloomulised kasvajad, kuigi nende põhjused pole samad ja nad ründavad erinevaid organeid.

Suvalisuse moment esineb ka peamiste haiguste rühmitamises. Teada on palju teisi majandusele eluohtlikke haigusi. Nimetatud haigustele on aga iseloomulik, et neid peab väga ohtlikuks nii suurem osa eksperte kui ka võhikuid. Et nad on väga hästi tuntud, puudub mul vajadus neid pikalt kirjeldada. Paljast nimetamisest on küllalt, et oleks selge, millistest majandussüsteemi puudustest on jutt.

1. *Inflatsioon.* Mõõdukas vorm on aeglane, roomav inflat-

sioon. Haiguse ägenenud vormiks on galopeeriv inflatsioon. Selle fataalne vorm on üha kiirenev üliinflatsioon. Pole olemas üldtunnustatud piiri, millal hindade «terve» tõus (võib olla vältimatu, et tagada hindade paindlikkust) lõpeb ja algab «haiguslik» inflatsioon. Selle määramisel edendavad oma osa väärtushinnangud, majanduspoliitilised kaalutlused. Nii selle haiguse kui ka ülejäänud kuue puhul võib aga väita, et on olemas intensiivsusastmed, mida suur hulk eksperte kõhklemata hindab kui kõrvalekallet, funktsionaalset haigust või häiret.

2. *Tööpuudus.* Kerges vormis esineb seda igas majandussüsteemis. Loomulik kadu, mis tuleb ette teabe liikumises; selle põhjal tehtud otsuste ebatäpsus on põhjuseks, miks tööjõu nõudmine ja pakkumine pole kunagi täpses vastavuses. Tööpuuduse ägenenud vorm esineb aga alati kui haigus, sest sellega kaasnevad materiaalne kahju, töötu olukorda sattunud inimeste alandatud seisund, julgeolekutunde kadumine ning kaotused kogu ühiskonnale. Töötute suure arvuga käib kaasas materiaalsete ressursside mittetäielik kasutamine: tekivad üleliigsed varud, põhikapitali ei rakendata täielikult jne.

3. *Defitsiit.* Pakkumine jääb pidevalt maha nõudlusest. Kodumajapidamine, ettevõte, organisatsioon kui ostjad ei saa soovitud kaupa või teenust ning on sunnitud selle asendama millegi kehvemaga, kallimaga või ostma hiljem. Kaasnevateks nähtusteks on järjekorrad, must turg, korruptsioon, tootjate ja müüjate ükskõiksus kauba kvaliteedi ja ostjate nõudmiste suhtes.

4. *Välisvõlgade ülemäärane kasv.* Võlavõtmine pole iseenesest halb, kui summasid hästi kasutada. Haiguse vormi võtavad võlad siis, kui neid ei saa kasutada sihipäraselt ja maa triivib üha suurenevates võlgades. Ägenenud haigusvormiks on võlakoorem, millega eksport ei jõua enam sammu pidada. Haigus on fataalne, kui maa muutub maksejõuetuks.

5. *Kasvuhäired.* Siia kuulub suur grupp erinevaid haigusi. Ühel juhul esineb ebanormaalselt madal kasv, stagnatsioon või koguni tootmise ja tarbimise vähenemine. Võimalik on aga ka vastupidine, kasv on forsseeritud. Paralleelselt majanduse forsseerimisega võib esineda ebaproportsionaalset, disharmoonilist kasvu. Viimasel juhul arendatakse mõningaid harusid kiiremini, samal ajal kui teised seisavad paigal või satuvad koguni katastroofilisse olukorda.

Kasvuhäiretest tingitud krampe võime klassifitseerida veel osalisteks ja kogu majandust haaravateks ning perioodilisteks aktseleratsioonihäireteks ja taandarenguks.

6. *Jaotamise ebavõrdsus.* Mõningane ebavõrdsus sissetulekutes ja seega ka tarbimises pole vastuolus majanduse terve funktsioneerimisega, vaid on isegi selle tingimusi. Küsimus on selles, kus lõpeb vajalik ebavõrdsus ning algab selle dege-

nereerunud vorm, mis haavab rahva enamiku õiglustunnet ja pidurdab majanduse käiku. Kuigi selle piiri üle võib vaielda, on selge, et kõigis erinevates majandussüsteemides esineb kõrvuti pillavat elulaadi ja vaesust. Küllalt palju inimesi on asetatud ebarahuldavatesse tingimustesse oma päritolu, nahavärvi, perekonnaseisu, tervise, vanuse jms. tõttu. Samal ajal saavad teised teenimatult suuri sissetulekuid.

7. *Bürokratiseerumine.* Üha suurem osa finantseerimist ja jaotamist puudutavaid otsuseid käib läbi nende tulemustest vahetult huvitatud inimeste kätest, kuigi otsused tuginevad suurte organisatsioonide impersonaalsel autoriteedil. Tekib sõltuvus bürokraatiast. Mitmesuguste ressursside paigutamine ja jaotamine muutub sõltuvaks suhetest bürokraatiaga. Haigus muutub eriti ohtlikuks, kui nakkus hakkab levima nagu vähktõve puhul, bürokraatiarakud pääsevad domineerima ning tõrjuvad välja terve rakukoe.

Peab kohe ütlema, et *me ei leia keskmise ja kõrge arengutasemega maade hulgas ühtegi, mis oleks vaba kõigist seitsmest peamisest haigusest.* Mingi maa olukord on suhteliselt hea, kui teda piinab vaid üks haigus ja kergemal kujul esinevad veel kaks või kolm tõbe. Paljudes maades on aga olukord halvem: nad on ohtlikult nakatunud kahte, kolme või enamasse haigusse ja vähemal määral veel mitmesse.

Sellise olukorra tõttu on raske defineerida, milline majandus on terve. Meditsiinis on tervis üldmõiste, mida seletatakse kaasnevate üksiknähtuste kaudu, tautoloogiliselt. Inimorganism on terve, kui iga organ funktsioneerib hästi ja kohaneb muutustega.[3] Terve organismi kirjeldamine on lihtsustunud, sest on olemas vastavad empiiriliselt mõõdetavad parameetrid. Väljavõttelise vaatluse teel on võimalik uurida küllalt suurt hulka terveid inimesi ja leida, milline on nende mõnede tähtsamate, näiteks südametegevust iseloomustavate parameetrite jaotus. Statistiliste andmete põhjal võib teha järelduse, et terve inimese süda teeb puhkeasendis 60—80 lööki minutis ühtlases rütmis. Need, kelle süda lööb kiiremini või arütmiliselt, ei ole tõenäoliselt terved. Terve südamelöögi sageduse statistiline kirjeldus on seda täpsem, mida paremini meil õnnestub vaadeldavast kogumist välja lülitada need inimesed, kes kannatavad südame- või mõnede muude haiguste käes, s.t. ainult tervete inimeste südametegevuse parameetrid saavad olla aluseks vastavate empiiriliste tervisetunnuste määramisel. Iga selline konkreetne hinnang terve organismi anatoomiat ja füsioloogiat iseloomustavate üksikasjade kohta lähtub eeldusest, et *on olemas* sellised inimesed, kellel on terved mitte ainult üksikud organid, vaid *kogu* organism. Majandusteadusele pole antud tugineda «terve» majanduse kontseptsioonile ja vastava objekti empiirilisele uurimisele. Kogu ajaloo jook-

sul pole olnud majandust, mis oleks olnud igas mõttes terve, seetõttu on objekti selline seisund vaid *hüpoteetiline*. Meie saame ainult *osaliselt* tugineda empiirilisele alusele. Kui me näiteks loeme terveks majanduse, kus pole pikka aega olnud tööpuudust, siis võime samas leida majandussüsteemi — mitte hüpoteetilise, vaid reaalse —, kus on küll kaotatud tööpuudus, kuid samal ajal jätkub vaevlemine mitmete teiste ohtlike haiguste nagu defitsiidi, bürokratiseerumise jne. käes. Täiesti terve majandus on ainult *ideaalne*, selle terviklikku mudelit on võimalik kokku panna reaalselt eksisteerivate süsteemide üksikutest tervetest allsüsteemidest.[4]

Pildi täiesti tervest majandusest saab luua vaid normatiivse teooria raames. Sellise teooria võib esitada aksiomaatilisel kujul. Lähtutakse teatud eetilistest ja poliitilistest eeldustest ning määratakse kindlaks, millistel tingimustel need eeldused peavad olema täidetud. Käesolevas töös ma loobun seda laadi teoreetilisest analüüsist.

Et lahendada ülesannet, mille olen endale võtnud, piisab sellest, kui läheneda küsimusele pragmaatiliselt. Majandussüsteemi haigusena on vaadeldud protsesse, mis põhjustavad otseseid või kaudseid kannatusi paljudele ühiskonnaliikmetele ja majanduslikku kahju kogu ühiskonnale (1); on võimalik näidata, et need protsessid mõnes tänapäeva majanduses puuduvad (2). Teise tingimuse kohaselt ei vaadelda «haigusena» kaotusi, mis esinevad eranditult *kõigis majandussüsteemides* ja *alati*.[5]

Võib tekkida küsimus, kui suur on ühe või teise distsipliini puhul haiguste uurimise osatähtsus? Vaatleme kõigepealt meditsiini. Ainuüksi õpikuid on sadu, mitmesuguste patoloogiliste üksiknähtuste kohta on kirjutatud tuhandeid töid. Meditsiinitudengid õpivad stuudiumi jooksul haige organismi anatoomia ja füsioloogia kohta vähemalt niisama palju kui terve kohta. Ka kliinilistes ainetes on vahekord üksikute organite ja kogu organismi tundmaõppimisel sama.

Majandusuuringutes ja -hariduses on aga tervele ja haigele seisundile pühendatud aeg erinev. Ameerika Ühendriikides kasutusel olevates majandusõpikutes on enamik tähelepanu pööratud hästi funktsioneerivale majandusele. Patoloogiaid on vaevalt puudutatud. Samasugune on olukord õpikutega, millest õpitakse sotsialismi poliitilist ökonoomiat Ida-Euroopa kõrgemates õppeasutustes. Ka nendes raamatutes on majanduse tüüpilistele haigustele pühendatud vaid mõned leheküljed.

Leidub muidugi uurijaid, kes on pühendunud ühe või teise haiguse põhjuste analüüsile. Mõnest haigusest on palju kirjutatud (inflatsioon, tööpuudus). Olulisi töid on ilmunud veel mõne teise haiguse kohta (ebavõrdne jaotamine), kuigi huvi nende vastu on väiksem. Samas esineb hädasid, mida on vae-

valt puudutatud (bürokraatia, defitsiit).[6] Eriti iseloomulik majandusteadusele on see, et puuduvad tööd, mis käsitleksid paljusid haigusi *nende omavahelistes seostes*.[7] Esialgu pakuvad aga mõndagi õpetlikku haiguspõhjuste klassifitseerimine ja metodoloogilised ülevaated nendest.

EFEKTID JA KÕRVALEFEKTID

Meditsiini põhiprobleeme on kaaluda teraapia otseseid ja kõrvalmõjusid. Vaatleme seda kortikosteroidi näitel. See on hormoonpreparaat, mida kasutatakse mitme haiguse nagu astma, artriit, dermatiit jt. puhul. Haigele näib, et see on võlurohi: toimub kiire paranemine, piinavad valud kaovad ruttu. Haigel võib tekkida soov kasutada seda preparaati pikemat aega. Ravimi kõrvalmõjud on aga niisama tugevad kui ravitoime. Preparaadi pikaajalise kasutamisega kaasnevad häired hormonaalsüsteemis, suhkru omastamises, muutused luustikus jm. Arst peab seda kõike arvesse võtma ja ka patsienti hoiatama võimalike kõrvalefektide eest.

Kortikosteroidi näide on eriti mõjuv, kuid mitte ainuke. Sarnased probleemid, ehkki mitte nii teraval kujul, esinevad igat liiki teraapia korral. Arstide hulgas on levinud arvamus, et sellisel rohul, millel puuduvad kõrvalmõjud, pole ka otsest ravimõju. Sõbrast meedik andis mulle ühe paljudest seda probleemi käsitlevatest raamatutest *Meyler's Side Effects of Drugs: An Encyclopaedia of Adverse Reactions and Interactions*.[8] Teos on jõudnud üheksanda trükini ja teda on pidevalt täiendatud uusimate teadussaavutustega. Minule kui majandusteadlasele oli väga õpetlik juba selle raamatu struktuur. Entsüklopeedias on informatsioon iga ravimigrupi kohta klassifitseeritud järgmiselt.

1. *Ebasoovitavad reaktsioonid.* Summeeritud on ebasoovitavad kõrvalmõjud.
2. *Organid ja süsteemid.* Käsitletud on kõiki organismi osasid alates vereringest ja hingamisteedest kuni maksa, neerude ning nahani, detailselt on esitatud iga medikamendi kõrvalmõjud üksikutele organitele.
3. *Riskisituatsioonid.* Patsiendil võib olla peale ravitava haiguse mõni teine haigus, mis esimese haiguse ravi tagajärjel halveneb. Samuti esinevad täiendavad ohud väikelaste, vanurite ja rasedate ravimisel. Neile riskifaktoritele tuleb eraldi tähelepanu pöörata.
4. *Vastastikused mõjud.* Vaadeldakse mitme preparaadi koostarvitamise võimalikke tagajärgi.

Raamatus antakse lühike ülevaade sellest, kui sageli käsit-

letav kõrvalefekt võib esineda. Räägitakse ka nendest kaasmõjudest, mida pole veel piisavalt seletatud ning mis vajavad edasist uurimist.

Lehitsesin seda raamatut kadedusega. Kui kaugel me majanduses oleme süstemaatilisest teraapia kõrvalmõjude kogumikust!

Pöördume nüüd tagasi majanduse juurde. Järgnevalt vaatlen kõigepealt tolles meditsiinientsüklopeedias 1. ja 2. punkti all nimetatud probleeme (mõjud ja kõrvalmõjud). Edasi võtan vaatluse alla ka riskisituatsioonid ja ravimite vastastikused mõjud.

Võtame läbi tänapäeva keskmise ja kõrgema arengutasemega majandussüsteemides esinevad seitse haigust, mille raviks majandusteadlased soovitavad kasutada erinevaid teraapiaid (sulgudes on esitatud selle haiguse järjekorranumber, mida me käesoleval juhul vaatleme kui kõrvalefekti).[9]

Haigus nr. 1 — inflatsioon. Seda on võimalik pidurdada mitme abinõu või nende kombinatsiooniga. Juhul kui peamine teraapia seisneb ringlusse paisatava rahahulga või ostuvõime vähendamises, mis viib lõpuks nõudluse vähenemiseni, on tüüpiliseks kõrvalefektiks tootmise vähenemine (5) ja suurenev tööpuudus (2). Kui inflatsioonivastase ravimina kasutatakse hindade ja palkade ulatuslikku administratiivset kontrolli, kaasneb bürokraatia vohamine. Sellega võib omakorda liituda defitsiit. Kapitalismi tingimustes asendub varjatud inflatsioon sel juhul galopeeriva inflatsiooniga. Ilmuvad kitsaskohad, järjekorrad, defitsiidist põhjustatud sundasendamine, must turg jne.

Haigus nr. 2 — tööpuudus. Vaatleme alguses kapitalistlikku majandust. Keinsianistide poolt tööpuuduse vastu võetud meetmete kõrvalmõjuks, nagu see on ilmnenud sadadel juhtudel, on olnud inflatsiooni (1) akseleratsioon. Sotsialistlik majandus on olnud võimeline tööpuudust kaotama, tegelikult on tööjõuturul toimunud nihe kroonilise tööjõudefitsiidi suunas. Seda kindlustavad majandamismehhanism, otsustajate huvid, praktiseeritavale majanduspoliitikale omane kasvustrateegia, mille abil luuakse pidev laiendamistung, investeeringunälg ja peaaegu piiramatu nõudlus toodangu järele. Selle tõttu võetakse kasutusele kõikvõimalikud ressursid, sealhulgas ka tööjõud. Nende protsessidega kaasnevad aga ka kõrvalefektid — krooniline defitsiit (3), majanduse bürokratiseerumine (7) ning mitte küll alati, kuid siiski küllalt sageli esinev välisvõlgade kasv (4). Seda kõike võime täheldada mitmes Ida-Euroopa riigis.

Haigus nr. 3 — defitsiit. Defitsiidimajanduses defitsiidi vastu võitlemiseks algatatud reformidega kaasnevate kõrvalnähtuste näiteid võib tuua Jugoslaaviast. Seal anti turule ja hinnamehhanismile suurem osatähtsus. Vähenesid rahuldamata nõudlus, järjekorrad ja must turg. Samas aga tekkis inflatsioon (1),

mis aeg-ajalt kiiresti kasvas. Esineb tööpuudust (2), mis osalt on avalik ja osalt varjatud, kuna tööjõudu läheb ka välja Euroopa arenenud kapitalistlikesse riikidesse. Kasvab välisvõlgnevus (4).

Ungaris on samad probleemid, kuigi vähem silmatorkaval kujul. Mõnes majanduse valdkonnas on kroonilise defitsiidi vastu võitlemisel edu saavutatud. Osalt kõrvalefektidena, osalt teiste tegurite mõjul on aga tekkinud uued raskused. Aeg-ajalt kiireneb inflatsiooni kasvutempo (1), kiiresti on kasvanud välisvõlad (4). Ungari probleemide juurde pöördume veel tagasi meie klassifikatsiooni viimase haiguse käsitlemisega seoses.

Haigus nr. 4 — välisvõlgade ülemäärane kasv. Haigus levib tänapäeval nagu taud. Mõni rikas ölimaa välja arvatud, pole ühegi maa majandus sellest päris puutumata. Haiguse vastu on proovitud mitmesuguseid vahendeid: devalveerimist, protektsionistlikke tolle, impordi administratiivset piiramist, ekspordi toetamist jne. Ravimise kõrvalmõjudeks on kasvu pidurdumine, isegi toodangu absoluutne vähenemine (5), tööpuuduse kasv Läänes (2) või defitsiidi suurenemine siseturul Idas (3). Teraapia viib sageli inflatsiooni kasvule (1). Edasi, et nii impordi piiramine kui ka ekspordi toetamine vajab administratiivseid abinõusid, siis põhjustab see mõnede majandusprotsesside bürokratiseerumist (7).

Haigus nr. 5 — kasvuhäired. Näitena esitan siin ainult ühe kapitalistlikele riikidele tüüpilise kasvuhäire — tsüklilise arengu, ja tsükli sees eriti languse faasi. Selle teraapia on enam-vähem sama mis tööpuuduse puhul, samuti kõrvalmõjud. Viimati nimetatutest on tuntavaim inflatsioon.

Haigus nr. 6 — ebavõrdne jaotamine. Kapitalistlikest riikidest olid Skandinaaviamaad esimesed, kus hakati selle haiguse vastu energiliselt võitlema. Kasutatakse progressiivset maksustamist, mõningaid teenuseid osutatakse tasuta või peaaegu tasuta (haridus, tervishoid), ulatuslikku sotsiaalabi saavad haiged, puuetega inimesed, vanurid ja töötud. On olulisi edusamme, kuid nendega koos on ilmnenud ka soovimatud mõjud. Kasvab bürokraatia (7), mõnede teenuste osas täheldatakse defitsiiti (3), kaasneb ka riigieelarve defitsiit, mis omakorda suurendab inflatsiooni (1). Lisanduvad uued hädad, mida pole peamiste haigustena nimetatud (väheneb tööotsingute intensiivsus jne.).

Haigus nr. 7 — bürokratiseerumine. Peamine teraapia seisneb administratiivse kontrolli vähendamises ja turu osatähtsuse suurendamises. Seda kurssi võime täheldada mõnedes arenenud kapitalistlikes riikides, näiteks USA-s, Inglismaal jne. Vaatamata erinevale stardikohale, leiavad samasuunalised muudatused aset ka mõnedes Ida-Euroopa maades, sealhulgas Ungaris. Ilmnevad mitmesugused kõrvalefektid. Et bürokraa-

tia vahendusel teostatud ümberjaotamine teenis ka sissetulekute võrdsustamise eesmärki, siis viis selliste protseduuride kaotamine suuremale ebavõrdsusele sissetulekutes ja jõukuses (6). Samasuguse mõju toob kaasa ka ettevõtetele, sotsiaalsetele gruppidele või kihtidele riigi poolt makstavate toetuste kaotamine või vähendamine. Nendel, keda see puudutab, põhjustab see ilmselt elutaseme langust ja majandusliku kindlustatuse vähenemist ning suurendab kasumit saavate ja kahjusid kandvate ettevõtete sissetulekute erinevusi. Tavaliseks iseloomulikuks kõrvalefektiks on see, et hindade ja palkade bürokraatliku reguleerimise kõrvaldamine avab vaba tee seni allasurutud inflatsioonile (1).

Jõudsime haiguste nimekirja lõppu. Artikli piiratud maht ei luba peatuda mitmesugustel kompromissidel. Kuigi ma osutasin ainult ühe või kahe lausega väga tõsistele probleemidele, viib ka selline lühike ülevaade küllaltki masendavatele järeldustele. Näib, et tegelikkus isegi ei aseta küsimust, kuidas on võimalik saavutada igas mõttes tervet majandust. Võimalik on, et tõeline küsimus, millele maad, rahvad, parteid, valitsused, riigimehed ja, lõpuks, kodanikud peavad vastust otsima, on: milline haigus valida, kui täielik tervis on võimatu.

Kas see järeldus pole liiga pessimistlik? Soovin kogu südamest, et teadus suudab selle väite ümber lükata. Tõestada või ümber lükata võib kahel viisil. Esimeseks võimaluseks on otsida *teoreetilisi* kompromisse majandussüsteemide haigustele. Kardan, et mida hoolikamalt ja põhjalikumalt võtab uurija arvesse mõne teraapia kõiki mõjusid, seda lähemale jõuab ta järeldusele, et radikaalse ravi eest tuleb maksta uute ohtlike haiguste tekkimisega. Kahjuks käsitletakse majandusteoreetilises kirjanduses kahe, kõige rohkem kolme haiguse vastastikuseid suhteid. Minu loetletud seitsme haiguse vastastikused suhted vajavad metoodilist, sügavat, kõikehõlmavat teoreetilist analüüsi, samuti kõrvalefektid — seda pole aga seni tehtud.

Probleeme lahendatakse pigem *ajaloolisele kogemusele* kui puhtale teoreetilisele käsitlusele tuginedes. Esitan järgmise hüpoteesi: *kui mõne riigi majanduses hakkab domineerima mingi haiguse raskem staadium ning alustatakse selle radikaalset ravi, siis levib vähemalt üks uus haigus.*

Tahaksin siin tähelepanu juhtida mõnele kitsendusele esitatud hüpoteesi puhul. Pean silmas ainult neid juhtumeid, kui haigus esineb ühes või mitmes majandussüsteemis *ohtlikul* kujul ning teraapia on *radikaalne*. Kerge haiguse mõõdukas ravi ei too vältimatult kaasa ühe häda teisega asendumist.

Sellest *ei* järeldu, et radikaalseid abinõusid ei tuleks tarvitusele võtta. Meditsiinis kasutatakse paljudel juhtudel operatsioone, tugevaid ravimeid, kiiritust, kuigi on teada nendega kaasnevad ohtlikud mõjud. Enne aga kaalutakse põhjalikult

paranemisvõimalusi ja ohtu.[10] Vastutust otsuse langetamise eest jagatakse patsiendiga või kui see on seisundis, milles ta pole võimeline otsust langetama, sugulastega. Tunnistagem avameelselt: seda laadi lähenemist ei esine just sageli majandussüsteemi revolutsioonilise muutmise või radikaalsete reformide pooldajatel. Nad rõhutavad, et valitsevas olukorras häirib üks või teine haigus ühiskonda väljakannatamatult, et tööpuudus või inflatsioon, ebaõiglane jaotamine või bürokraatia on vastuvõetamatud. Patsient, kelleks on ühiskond või selle küllalt suur osa, tunneb põhjalikult nimetatud hädast põhjustatud kannatusi ja nõustub soovitatavate radikaalsete meetmetega. Viga, mida teraapiat soovitanud majandusteadlane ei suuda vältida, seisneb selles, et kuigi ta kõrvaldab võib-olla seni vaevanud haiguse, võib ta põhjustada mõne uue ilmumise.[11]

Võib juhtuda, et raviga ollakse nõus ka siis, kui teatakse võimalikke kõrvalmõjusid (patsient soovib vabaneda haigusest, mis teda vaevab). Patsient võib aga ka eelistada kannatada vana häda, selle asemel et saada juurde mõnda uut. Radikaalse teraapia ning sellega kaasnevate kõrvalmõjude valik lõplikul kujul on otsus, mille langetamisel tulevad arvesse nii väärtushinnangud kui poliitilised ja eetilised eelistused.

RISKISITUATSIOON JA VASTASTIKUSED MÕJUD

Pöördume veel kord tagasi meditsiinientsüklopeedias kirjeldatud olukorra juurde, mida nimetatakse *riskisituatsiooniks*. Medikament, mida üks inimene võib tarvitada, on lausa ohtlik teisele. Operatsioon, mida noor või keskealine patsient raskusteta üle elab, pole näidustatud eakale inimesele.

Majandusteadlased on analoogilise konkreetse situatsiooni puhul palju hoolimatumad. Nad soovitavad bravuurselt oma lemmikretsepte, kaalumata hoolikalt, missugune on majanduse seisund ning millised majanduslikud, sotsiaalsed ja poliitilised ohud teda ähvardavad. Tüüpiliseks näiteks on siin ortodoksse monetarismi esindajad, kes soovitavad samu retsepte USA-le, Inglismaale, Tšiilile, Iisraelile, isegi Hiinale, Jugoslaaviale ja Ungarile, hoolimata nende maade erinevast majanduslikust arengust, sotsiaalsest ja poliitilisest struktuurist, hoolimata valitsuste, tööandjate ja töövõtjate, riikliku bürokraatia ja ametiühingute suhtumisest monetarismi.[12] Majanduspoliitika, mis on osutunud edukaks ühel maal teatud ajalooperioodil võib ebaõnnestuda teisel maal või põhjustada süsteemi sees teravaid sotsiaalseid konflikte. Võib juhtuda, et seda ei õnnestu teostada ühiskonna vastuseisu tõttu. Samuti nagu on vajalik patsiendi

osalemine tema haiguse ravimises, on oluline rahva toetus majandussüsteemi haigustega võitlemisel.

Ravimite *vastastikuse mõju* kohta toon järgmise näite. Majanduspoliitika abil on kaua aega püütud paralleelselt lahendada kahte probleemi: tugevdada majanduslikku stimuleerimist ja vähendada jaotamise ebavõrdsust. Esimesel juhul on ravimiks kasumimotiivi sisestamine tootmisse ja eraettevõtluse soodustamine, teisel juhul aga võrdsustamisele suunatud palga- ja maksupoliitika. Need rohud vähendavad aga teineteise mõju. Igasugused võrdsustamisele suunatud meetmed, mis tagavad ettevõtete säilimise ja igale töötajale töökoha, panevad piiri kasumi stimuleerivale mõjule. Tugevam sekkumine sissetulekute jaotamisse võib kärpida erainitsiatiivi pikaajalise majanduspoliitika kavandamisel ja investeerimisel. Samal ajal piisab turusuhete, kasumi, erainitsiatiivi sisseviimisest, et suurendada sissetulekute ja jõukuse järgi jaotumise erinevust niivõrd, et see haavab paljude inimeste õiglustunnet.

HAIGUSE PÄRITOLU JA KESTUS

Meditsiin klassifitseerib haigusi mitmest vaatekohast lähtudes. Vaatleme neist mõnda, et leida majandusest analoogiaid.

Oluline on vahet teha *kaasasündinud* ja hiljem *omandatud* haiguste vahel. Mõningaid puudeid ei vaadelda kui haigusi, neid peetakse anomaaliateks. Mõne kõrvalekaldega elab organism kogu elu.

Geneetilise haiguse puhul tekib küsimus, kas see on päritud, omandatud embrüonaalses faasis või kuidagi teisiti. Sageli on indiviid sündinud tervena, kuid pärinud *eelsoodumuse* mõnele haigusele. Debiilikute lapsel on eeldusi haigestuda samasse haigusesse. Haigus võib ilmneda kasvueas, halbade harjumuste mõjul jne.

On olemas ühelt poolt *akuutsed* haigused, millest patsient paraneb organismi sisemiste kaitsemehhanismide ja välise meditsiinilise abi toimel, ning *kroonilised* hädad, millest organism täielikult ei vabanegi. Viimasel juhul võivad haiguse kulgu mõjutada eelnev eluviis ja meditsiinilise abi iseloom. Seetõttu võime esitada küsimuse, kas haigus areneb kiiresti või on selle kulgu võimalik pidurdada? Või on haiget võimalik täiesti terveks ravida? Igal juhul nõuab krooniline haigus pidevat tähelepanu, hoolitsust ja ravi.

Mõnel juhul on võimalik akuutset nakkushaigust välja ravida, kuid jääb *soodumus uuesti haigestuda*. On hästi teada, et näiteks naha seenhaigused võivad korduda ka siis, kui need olid välja ravitud. Tõsi küll, sel juhul ei piisa haiguse väljalöömi-

seks lihtsalt eeltingimustest, peab uuesti nakatuma. Nüüd tuleb küsida, millisel määral on ühel või teisel indiviidil eeldusi nakatuda.

Pöördume nüüd majanduse juurde. Majanduses esinevate häirete puhul on sellise klassifikatsiooni nõrkuseks asjaolu, et nende häirete iseloomu ei saa täpselt piiritleda. Kas inflatsioon on akuutne nakkushaigus? Seda varianti pakub «inflatsiooni impordi» teooria. Võib olla on õige üksnes väide, et kapitalistlikul majandusel on kasvuperioodil soodumus kroonilisesks inflatsiooniks? Kas massiline tööpuudus on konservatiivsete valitsuste inflatsioonivastase poliitika tulemus või kapitalistliku majandussüsteemi kaasasündinud tõbi? Teiste sõnadega, kas see on ravitav kunstliku vahelesegamisega, mis omakorda stimuleerib liigselt majanduse vereringet ja närvisüsteemi, kiirendab inflatsiooni ja suurendab välisvõlga? Kas defitsiit on vaid *ad hoc* tüüpi sotsialistliku majanduse häire või kõrgelttsentraliseeritud ja bürokraatliku majanduse kaasasündinud tõbi?

Arstid, kes seisavad vastakuti anomaaliatega, pärilike ja krooniliste tõbede ning soodumustega teatud haigusteks, püüavad teha kõik, et neid ravida või vähemalt kergendada. Seetõttu pole neil õigust endale ega haigetele pakkuda lohutust kinnitustega, nagu oleks tegemist tühise ja iseendast mööduva hädaga.

Tunnistagem, et majandusteadlane annab eelkõige oma elukutse seotuse tõttu poliitika ja ideoloogiaga probleemidest moonutusi ja eelarvamusi sisaldava pildi. Ta usub küll, et mõne *teise* doktori patsiendi haigus on pärilik, avastatud kõrvalekalle kroonilise iseloomuga, aga iseennast ja *oma patsiente* rahustab ta kinnitustega kiirest paranemisest juhul, kui järgitakse tema soovitatud retsepte.

MÕNED ELUKUTSESSE JA EETIKASSE PUUTUVAD JÄRELDUSED

Eelöeldust kasvavad välja mõned üldisema iseloomuga järeldused. Osa neist on kitsamas mõttes erialased, teised puudutavad teadusliku uurimistöö eetilisi probleeme.

Tavaliselt eristatakse positivistlikku ja normatiivset majanduslikku analüüsi. Mõningase lihtsustamisega võib öelda, et üks uurib seda, mis *on olemas,* ja teine seda, mis *peaks olema.* Olen tundnud kahtlust ja isegi vastumeelsust enamiku normatiivsete teooriate vastu. Pärast meditsiini ja majandusteaduse võrdlemist saan paremini aru ka oma kahtlustest ja vastumeelsusest. Enamik normatiivseid teooriaid — sealhulgas arvu-

kad teooriad, mis lähtuvad erinevatest ideoloogilistest ja poliitilistest tõekspidamistest — püüavad luua *ideaalset* majandust või selle osi. Meditsiinis kasutatakse samuti nii positivistlikku kui ka normatiivset analüüsi. Need on omavahel aga teistsugustes suhetes. Anatoomia ja füsioloogia kirjeldavad terve inimorganismi struktuuri ja funktsioneerimist, sealjuures vaadeldakse reaalselt eksisteerivat inimest, mitte ideaalset olendit. Inimorganism on suurepärane masin, kuid kaugel täiuslikkusest, sisaldab ebakindlaid ja õrnu osasid. Hea on, et meil on mõned tähtsad organid dubleeritud (silmad, kõrvad, kopsud jne.). Kahjuks pole meil kahte südant. Arukas arst ei esita küsimust, kas see on ideaalne asjade seis või mitte, kas optimaalselt töötaval organismil oleks kasu kahest südamest. Inimorganism on selline nagu ta on ja meil tuleb lähtuda sellest tõsiasjast, mitte aga ettekujutustest.[13] Reaalne on samuti see, et inimest võivad tabada tuhanded haigused. *Normatiivse ülesande mõistlik püstitus ei lähtu mitte ideaalsest seisundist, vaid reaalsusest. Kus on haigused? Kuidas ravida välja konkreetset haigust? Kui see on võimatu, siis kuidas kergendada selle kulgemist ja tagajärgi?* Meie alal on tundmatu isegi selline probleemipüstitus, seda ei käsitleta uurimistöös ega majandushariduses.

Majandusteaduse normatiivteooriad on täis *naiivset optimismi.* Ühe normatiivteooria järgi võtavad indiviidid vastu nende endi seisukohast optimaalseid otsuseid. Selle teooria pooldajad, kes usuvad turu täiuslikkusesse, kinnitavad, et piisab, kui turul ja ainult turul lasta tasakaalustada üksikute eraldi seisvate indiviidide otsused ja majandus kui tervik funktsioneerib optimaalselt. Teine normatiivteooria, mis baseerub usul planeerimise kõikvõimsusse, jõuab mitte vähem optimistlikule järeldusele, et plaanijate ettenägelikkuse abil on võimalik iga ühiskonnaliikme tegevust optimaalselt koordineerida . . .

Aeg-ajalt ilmub siiski mõni uurija, kellel on julgust väita, et esineb ka *lahendamatuid* dilemmasid. Kuigi tänaseks paljude poolt halvustatud, on Phillips minu arvates ära teeninud tunnustuse. Phillipsi kõver peegeldab tööpuuduse ja inflatsiooni seost vaid osaliselt, kuid ta oli üks esimesi, kes näitas dilemmat, mida käesolevas töös on käsitletud kui efekti ja kõrvalefekti vahekorda. Teine klassikaline näide on Arrow' töö sotsiaalsetest valikutest. Arrow näitas, et on võimatu samaaegselt rahuldada iga ratsionaalset ja soovitavat sotsiaalse valiku postulaati.[14] Mõned neist jäävad vältimatult täitmata.

Kolmandaks näiteks on Lindbecki tõestused, et on naiivne ihaldada kapitalistlikku majandust, kus poleks ei turgu selle negatiivsete sotsiaalsete tagajärgedega ega bürokraatiat teist laadi kõrvalefektidega.[15] Selliste tööde olemasolule vaatamata

annavad meie alal tooni need, milles valdavaks meeleoluks on Voltaire'i doktor Panglossi pime optimism.

Meditsiin on iseenesest pessimistlikum, sest ta seisab silmitsi faktiga, et enamik inimesi haigestub paljudesse haigustesse ja lõpuks sureb nende tagajärjel. See aga ei hoia teda tagasi tegutsemast. Vastupidi, just see tõukab teda ette võtma teaduslikke uuringuid ning neid rakendama. Seda on veenvalt väljendanud Camus' «Katku» arstist peakangelane Rieux vestluses teda katku vastu võitlemisel abistava sõbra Tarrou'ga.

Tarrou: «Ainult, et teie võidud on alati ajutised.» Rieux: «Jah, alati, ma tean. Aga see ei anna põhjust võitlusest loobuda.»[16]

Meditsiinile on võõras tegutseda iga hinna eest, hoolimata tagajärgedest, kuid niisama võõras on talle ka passiivsus, usk looduse kõikvõimsusse, mis parandab iga haiguse ka ilma ravita. Majandusmehed Läänes väidavad, et turg lahendab kõik probleemid, juhul, kui valitsused ei häiri teda oma vahelesegamisega. Väidetakse, et isegi raskuste puhul saab turg nendest omal jõul üle. Sellega sümmeetrilisi seisukohavõtte esineb Idas: kui on probleeme, tuleb need lahendada plaanimise abil. Pole selliseid pahesid, mille kõrvaldamine nõuaks reforme, põhjalikke muudatusi ühiskonna struktuuris. Me ei saa leppida sellise konservatiivse inertsiga. Peame võitlema ühiskonna haiguste vastu nende vahenditega, mis meil on.

Usk ja illusioon, et on olemas lõpuni ratsionaalne inimene, täpne turg, täpne plaanimine, optimaalne ühiskondlik süsteem, pole majandusteadlase jaoks tingimata vajalikud, et töötada ausalt. Maailmamajandus on üsna nukras seisus. Pole põhjust uskuda, et lähemal ajal muutub kõik paremaks. Mulle tundub, et kahekümnenda sajandi lõpul tegutseval majanduseuurijal on küllalt põhjust mureks, pettumuseks ja vihaks. See aga ei tohiks viia teda tegevusetusele ja kapituleerumisele. Maailmamajanduse ja meie teadusharu seisund peaks meid sundima väljendustes tagasihoidlikkusele, vältima šarlatanidele omast enesekindlust, avameelselt tunnistama oma teadmiste piire. Andes nõu kuidas ravida haiget majandust, peame esitama oma seisukohti senisest palju ettevaatlikumalt, delikaatsemalt ja põhjalikumalt.

MÄRKUSED

1. Artikli ingliskeelne pealkiri *The Health of Nations* viitab loomulikult Adam Smithi klassikalisele tööle *The Wealth of Nations*.
   Olen tänu võlgu arstidele dr. Tibor Fazekasele, dr. Hedvig Graberile ja dr. Árpád Székelyle väärtuslike nõuannete eest. Minu uurimust inspireerisid mitmed tööd, eraldi tahaksin märkida nimeka Ungari sotsioloogi ja sotsiaalfilosoofi Elmér Hankissi tööd «Diagnoosid» [78].
2. Mitmed majandusteadlased on rõhutanud bioloogiaalaste analoogiate olulisust, näiteks Marshall, Boulding ja Georgescu-Roegen. Vt. ka Tobini artiklit [189].
3. ÜRO Ülemaailmne Tervishoiuorganisatsioon on välja pakkunud järg-

mise, siiski küllalt tautoloogilise definitsiooni: tervis on täieliku füüsilise, vaimse ja sotsiaalse heaolu seisund [200]. Tervise mõiste kohta vt. Simonovitš [168].

4. Mõtlemisainet peaks pakkuma see, et Ungari keeles ei ole nimisõna, mis vastaks ingliskeelsele *health*. Ungarikeelne nimisõna *egészség* on moodustatud omadussõnast *whole (egész)* ja see tähendab midagi *being whole* või *complete* vahepealset. Eesti keele puhul võib täheldada samu nüansse, ka siin seostub «tervis» «tervega». (*Tõlkija märkus.*)
5. Majandussüsteemi tervist ja haigust on võimalik ka teisiti defineerida. Ühes oma töös defineerisin normaalset seisundit teistmoodi. Käesolevas essees, kus põhjendused on üles ehitatud analoogiatena meditsiinile, tundub siin kasutatud definitsioon kõige mõistlikum.
6. Bürokratiseerumist on puudutanud pigem sotsioloogid. (Vt. näiteks Mertoni, Grozieri, Gouldneri, ka ungarlaste Hegedűsi ja Kulcsári töid.) Kuigi seda probleemi on paljudes majandusalastes töödes muude küsimuste kõrval käsitletud, ei ole minu teada avaldatud ühtegi majandusalast tööd, mille põhiteemaks oleks olnud majanduse bürokratiseerumine. Sotsialistlikus majanduses ilmneva kroonilise defitsiidi kohta oli esimene töö käesoleva essee autorilt [101].
7. Sotsioloogias on kirjutatud mõned tööd sotsiaalsetest patoloogiatest. Vt. näiteks B. Wootoni raamatut [201]. Sotsioloogia huvist patoloogiate vastu vt. ka Hankiss [78].
8. Meyler's Side Effects of Drugs: An Encyclopaedia of Adverse Reactions and Interactions. Excerpta Medica. Amsterdam. 1980.
9. Illustreerin oma teemat näidetega nii kapitalistlikust kui sotsialistlikust süsteemist. Ruumi kokkuhoiu mõttes ei otsi ma iga kord vastavat näidet mõlema süsteemi kohta.
10. Meditsiini teoorias ja praktikas juhinduti pikka aega eetilisest printsiibist *nil nocere* (mitte vigastada). Moodsas meditsiinis on tunnistatud, et selle printsiibi järgimine on väär, kui see vähendab paranemisvõimalusi. Võrreldakse riski ja võimalikku edu. Selles mõttes on meditsiin lähenenud ratsionaalselt kalkuleerivale majandusteadusele.
11. Seda laadi vigu tegid marksistlikud ühiskonnateadlased, kes, nähes turu poolt põhjustatud hädasid, ei analüüsinud, millised uued probleemid tekivad siis, kui turg elimineerida. Samuti keinsianistid, pakkudes välja hästi teada ravi tööpuuduse vastu, ei arvestanud ohtusid, mis on seotud valitsuse sekkumise puhul kaasneva inflatsiooni ja bürokratiseerumisega.
12. Kuigi sissejuhatuses lubasin mitte ironiseerida, ei suuda ma siin jätta meenutamata eksamineerimist Molière'i näidendis «Ebahaige». Arstikandidaadi käest küsitakse, kuidas tuleb ravida vesitõbe, tiisikust, astmat jne. Ta vastab alati: «Tuleb aadrit lasta, kastoorõliga kasta, teha klistiir — ning basta!» Selline vastus oli piisav, et saada arstiks vastuvõetud. (Molière. Näidendid. Tallinn. 1974. Lk. 830—836.)
13. Siinkohal võivad lugejad teha teravat kriitikat. On ju teada, et inimorganismi bioloogilised omadused on looduse poolt ette antud ja muutuvad vähe. Ühiskonna struktuur on aga inimkonna loodud ja tema poolt ka muudetav. Pean seda silmas ega lähe analoogiaga liiga kaugele. Tõepoolest, suurtel mõtlejatel, poliitikutel, massiliikumistel, parteidel võib olla ühiskonna struktuurile suur mõju. Lisaksin aga, et see mõju saab end ilmutada ainult teatud piirides. Osa muutusi on, meditsiini terminoloogiat kasutades, võimelised saama orgaanilisteks, need võtab ühiskond omaks kogu ulatuses ja lõplikult. Esineb aga ka kunstlikke, ebaloomulikke muudatusi, mis ühiskond varem või hiljem kõrvale heidab, täpselt samuti nagu organismi immuunsüsteem tõrjub mõnikord tagasi siirdistutatud organi.
14. Vt. Arrow [4] ja [5] vastavalt lk. 12—15 ja 153—155.
15. Vt. Lindbeck [123].
16. Camus, A. Katk. «Loomingu» Raamatukogu. 1963. Nr. 43—46. Lk. 109.

KIRJANDUS

1. *Angelusz, R., Pataki, J.* A jövedelemkülönbségek alakulásának tükröződése a közvéleményben (Reflection of Income Differentials in Public Opinion). Mimeo. — Budapest, Tömegkommunikációs Központ, 1976.
2. *Antal, L.* Development with Some Digression: The Hungarian Economic Mechanism in the Seventies. — Acta Oeconomica, 1979, vol. 23 (3—4), pp. 257—274.
3. *Antal, L.* About the Property Incentive. — Acta Oeconomica, 1985b, vol. 34 (3—4), pp. 275—286.
4. *Arrow, K. J.* Social Choice and Individual Values. — New York, Wiley, 1951.
5. *Arrow, K. J.* Egyensúly és döntés (Equilibrium and Decision). — Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
6. *Arrow, K. J., Hahn, F.* General Competitive Analysis. — San Francisco, Holden-Day, 1971.
7. *Balassa, B.* The Hungarian experience in economic planning. — New Haven, Yale University Press, 1959.
8. *Balassa, B.* The Economic Reform in Hungary: Ten years after. — European Economic Review, 1978, October, vol. 11 (3), pp. 245—268.
9. *Balassa, B.* Reforming the New Economic Mechanism in Hungary. — Journal of Comparative Economics, 1983, September, vol. 7 (3), pp. 253—276.
10. *Balassa, B., Tyson, L.* Adjustment to External Shock in Socialist and Private Market Economics. Mimeo. — Washington, DC: World Bank Development Research Department, 1953.
11. *Barone, E.* The Ministry of Production in the Collectivist State. In: Collectivist Economic Planning. Ed.: Friedrich A. Hayek. — London, Routledge & Kegan Paul, 1935, pp. 245—290.
12. *Barro, R., Grossman, H. I.* Suppressed Inflation and the Supply Multiplier. — Review of Economic Studies, 1974, vol. 41, pp. 87—104.
13. *Bársony, J.* Tibor Liska's Concept, the Socialist Entrepreneurship. — Acta Oeconomica, 1982, vol. 28 (3—4), pp. 422—455.
14. *Bauer, T.* A beruházási volumen a közvetlen tervgazdálkodásban (The Level of Investment in the Centrally Planned Economy). Mimeo. — Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1977.
15. *Bauer, T.* Investment Cycles in Planned Economies. — Acta Oeconomica, 1978, vol. 21 (3), pp. 243—260.
16. *Bauer, T.* Reform Policy in the Complexity of Economic Policy. — Acta Oeconomica, 1985a, vol. 34 (3—4), pp. 263—274.
17. *Bauer, T.* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok (Planned Economy,

Investment, Cycles). — Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

18. *Bauer, T.* The Contradictory Position of the Enterprise under the New Hungarian Economic Mechanism. — Coexistence, 1978, vol. 13, pp. 65—80.
19. *Bauer, T.* The Second Economic Reform and Ownership Relations: Some Considerations for the Further Development of the New Economic Mechanism. — Eastern European Economy, Spring/Summer, 1984, vol. 22 (3—4), pp. 33—87.
20. *Bauer, T.* The Unclearing Market. Mimeo. — Budapest, Institute of Economics, 1985b.
21. *Berend, T. J.* Ten Years after-Instead of a Balance Sheet. — Acta Oeconomica, 1981, vol. 20 (1—2), pp. 45—60.
22. *Bergson, A.* Socialist Economics. In: A survey of contemporary economics. Ed.: Howard S. Ellis. — Homewood, IL: Irwin, 1984, pp. 1412—1448.
23. *Bergson, A.* Market Socialism Revisited. — Journal of Political Economy, 1967, October, vol. 75 (5), pp. 655—673.
24. *Berliner, J. S.* Factory and manager in the USSR. — Cambridge, MA: Harvard U. Press, 1957.
25. *Bognar, J.* Further Development in Economic Reform. — The New Hungarian Quarterly, 1984, Autumn, vol. 25 (95), pp. 45—54.
26. *Bornstein, M.* [ed.] The Soviet economy: Continuity and change. — Boulder, Co, & London: Westview Press, 1981.
27. *Bródy, A.* A Linearised Model of the Cycle. — Acta Oeconomica, 1978, vol. 21 (3), pp. 261—267.
28. *Bródy, A.* The Logic of Market Behaviour. — Acta Oeconomica, 1975, vol. 14, pp. 49—58.
29. *Brus, W.* The market in a socialist economy. — London, Routledge & Kegan, 1972.
30. *Chikán, A.* Market Disequilibrium and the Volume of Stocks. In: The economics and management of inventories. Ed.: Attila Chikán. — Amsderdam, Elsevier, 1981, pp. 73—85.
31. *Csáki, C.* Economic Management and Organization of Hungarian Agriculture. — Journal of Comparative Economics, 1983, September, vol. 7 (3), pp. 317—328.
32. *Csanádiné Demeter, M.* A vállalatnagyság, a jövedelmezőség és a preferenciák néhány összefüggése (Some Interrelations between the Size of the Firm, Profitability and Preferences). — Pénzügyi Szemle, 1979, vol. 2, pp. 105—120.
33. *Cseresné Kovács, Zs.* A mezőgazdasági kistermelés termelőerői (The Production Forces of Small-scale Farming). — Proceedings of the Institute of Economics, 1981, No. 23.
34. *Csikós-Nagy, B.* Ten Years of the Hungarian Economic Reform. — New Hungarian Quarterly, 1978, vol. 70, pp. 31—37.
35. *Csikós-Nagy, B.* Adalékok az inflációelmélethez (Contributions to Inflation Theory). — Közgazdasági Szemle, 1975, vol. 22, pp. 564—575.
36. *Daniel, Zs.* The Effect of Housing Allocation of Social Inequality in Hungary. — Journal of Comparative Economics, 1985, December, vol. 9 (4), pp. 391—409.
37. *Deák, A.* Enterprise Investment Decisions and Economic Efficiency. — Acta Oeconomica, 1978, vol. 20 (1—2), pp. 63—68.
38. *Deák, A.* Állami pénzügyi befolyásolás, preferenciák és diszpreferenciák

(Central Financial Influence, Preferences and Dispreferences). Mimeo. — Budapest, Pénzügyminisztérium, 1972.

39. *Déak, A.* [ed.] Pénzügyi megkülönböztetések rendszere (System of Financial Differentiation). Mimeo. — Budapest, Pénzügyminisztérium, 1972.

40. *Donáth, F.* Reform and Revolution: Transformation of Hungary's Agriculture 1945—1975. — Budapest, Corvina, 1980.

41. *Ehrlich, E.* The Size Structure of Manufacturing Establishments and Enterprises: An International Comparison. — Journal of Comparative Economics, 1985a, vol. 9 (3), pp. 267—295.

42. *Fábri, E.* Felszíni változások és mélyen fekvő tendenciák a készletfolyamatokban (Superficial Changes and Underlying Tendencies in the Processes of Inventories). — Pénzügyi Szemle, 1981, vol. 25 (10), pp. 728—739.

43. *Fábri, E.* Superficial Changes and Deep Tendencies in Inventory Process in Hungary. — Acta Oeconomica, 1982, vol. 28 (1—2), pp. 133—146.

44. *Falubiró, V., Gálik, L.* A nyereség részarányok visszarendeződési tendenciájáról (On the Tendency of Reversion of Profitability). — Pénzügyi Szemle, 1981, vol. 25 (12), pp. 909—915.

45. *Falusné-Szikra, K.* On Economic Competition. — Acta Oeconomica, 1974, vol. 13 (1), pp. 49—64.

46. *Falusné-Szikra, K.* Wage and Income Disparities between the First and Second Economies in Hungary. — Acta Oeconomica, 1986, vol. 36 (1—2).

47. *Faluvégi, L.* Állami pénzügyek és gazdaságirányítás (State Finances and Economic Control). — Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.

48. *Farkas, K., Pataki, J.* Vélemények néhány aktuális gazdasági kérdésről (Opinions about Some Topical Economic Problems). Mimeo. — Budapest, Tömegkommunikációs Központ, 1980.

49. *Fazekas, K., Köllő, J.* Fluctuations of Labour Shortage and State Intervention after 1968. In: Péter Galasi and György Sziráczky, 1985, pp. 42—69.

50. *Fehér, F., Heller, Á., Márkus, G.* Dictatorship over needs. — Oxford, Blackwell, 1983.

51. *Fenyővári, I.* The Role of Profit in the Hungarian Economy. — Acta Oeconomica, 1979, vol. 22 (1—2), pp. 33—46.

52. *Friedman, M., Hayek, F. A.* et al. Inflation: Causes, Consequences, Cures. — London, IEA, 1974.

53. *Friss, I.* [ed.] Reform of the Economic Mechanism in Hungary. — Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

54. *Gábor, R. I.* A második (másodlagos) gazdaság (The Second /Secondary/ Economy). — Valóság, 1979, vol. 22 (1), pp. 22—36.

55. *Gábor, R. I.* The Second /Secondary/ Economy. Earning Activity and Regrouping of Income Outside the Socially Organized Production and Distribution. — Acta Oeconomica, 1979, vol. 22 (3—4), pp. 291—311.

56. *Gábor, R. I.* The Major Domains of the Second Economy. In: Péter Galasi and György Sziráczky, 1985, pp. 133—178.

57. *Gábor, R. I., Galasi, P.* A «második» gazdaság (The Second Economy). — Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

58. *Gács, J.* Hiány és támogatott fejlesztés (Shortage and Subsidized Development). — Közgazdasági Szemle, 1976, vol. 23, pp. 1043—1060.

59. *Gács, J.* Passive Purchasing Behaviour and Possibilities of Adjustment in the Hungarian Industry. — Acta Oeconomica, 1982, vol. 28 (3—4), pp. 337—349.

60. *Gadó, O.* The Economic Mechanism in Hungary, How it Works in 1976. — Budapest—Leyden, Akadémiai Kiadó—Sijthoff, 1976.

61. *Gadó, O.* [ed.] Reform of the Economic Mechanism in Hungary. — Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.

62. *Galasi, P., Szirácz ky, C.* eds. Labour market and second economy in Hungary. — Frankfurt & NY: Campus, 1985a.

63. *Galbraith, J. K.* American Capitalism. — Boston, Houghton—Mifflin, 1967b.

64. *Galbraith, J. K.* Economics and the Public Purpose. — Boston, Houghton—Mifflin, 1973.

65. *Galbraith, J. K.* The new industrial state. — Boston, Houghton—Mifflin, 1967a.

66. *Goldmann, J., Kouba, K.* Economic Growth in Czechoslovakia. — Prague, Academia, 1969.

67. *Gomulka, S.* Kornai's Soft Budget Constraint and the Shortage Phenomenon: A Criticism and Restatement. — Economy of Planning, 1985, vol. 19 (1), pp. 1—11.

68. *Graaf, J. de V.* Theoretical Welfare Economics. — Cambridge, Cambridge University Press, 1957.

69. *Granick, D.* Management of the industrial firm in the USSR. — NY, Columbia U. Press, 1954.

70. *Granick, D. Central* Physical Planning, Incentives and Job Rights. In: Comparative Economic Systems: Present Views. Ed.: Andrew Zimbalist. — Boston, The Hague, Kluwer-Nijhoff, 1984.

71. *Gregory, P. R., Stuart, R. C.* Comparative economic system. — Boston, Houghton-Mifflin, 1980.

72. *Gregory, P. R., Stuart, R. C.* Soviet economic structure and performance. — NY, Harper and Row, 1981.

73. *Grossman, G.* Gold and the Sword: Money in the Soviet Command Economy. In: Industrialization in two systems. Ed.: Henry Rosovsky. — NY, John Wiley, 1966, pp. 204—236.

74. *Grossmann, G.* The Second Economy of the USSR. — Problems of Communism, 1977, vol. 26 (5), pp. 25—40.

75. *Grossman, G.* The Second Economy in the USSR and Eastern Europe: A Bibliography. Mimeo. — Berkeley & Durham, U. of California and Duke U., 1985.

76. *Háda, L., Trautmann, J.* Koncentráció és gazdaságosság (Concentration and Efficiency). — Pénzügyi Szemle, 1980, vol. 24, pp. 197—203.

77. *Halpern, L., Molnár, G.* Income Formation, Accumulation and Price Trends in Hungary in the 1970s. — Acta Oeconomica, 1985, vol. 35 (1—2), pp. 105—131.

78. *Hankiss, E.* Diagnózisok (Diagnoses). — Budapest, Magvető Kiadó, 1982.

79. *Hansen, B.* A Study in the Theory of Inflation. — London, Allen-Unwin, 1951.

80. *Hare, P., Radice, H. K., Swain, N.* eds. Hungary: A decade of economic reform. — London & Boston, Allen & Unwin, 1981.

81. *Hayek, F. A.* [ed.] Collectivist economic planning. — London, Routledge & Kegan Paul, 1935.

82. *Hegedűs, A.* Bürokratikus vizony és szocializmus (Bureaucratic relationship and socialism). — Kortars, 1966, vol. 8.

83. *Hegedűs, A.* Optimalizálás és humanizálás (Optimization and Humanization). — Valóság, 1965, vol. 8, 3. pp. 17—32.

84. *Hewett, E. A.* Lessons of the 1970's and Prospects for the 1980's. In: East European economic assesment. Part I. Country studies: A Compendium of Papers Submitted to the U.S. Congress. Joint Economic Committee. — Washington, DC, U.S. GPO, 1981.

85. *Hirschman, A. O.* Essays in Trespassing. — Cambridge, Cambridge UP, 1981.

86. *Holzman, F. D.* Soviet Inflationarv Pressures 1928—1957: Causes and Cures. — Quarterly Journal of Economics, 1960, May, vol. 74 (2), pp. 167—188.

87. *Hunter, H.* Optimal Tautness in Developmental Planning. — Economical Development and Cultural Change, 1961, July, vol. 9 (2), pp. 561—572.

88. *Huszár, T.* Gazdaság, érdek, erkölcs (Economy, Interest, Morale). — Valóság, 1965, vol. 8, 12, pp. 1—14.

89. International Currency Review, 1981, May, vol. 13 (2), p. 31.

90. *Kaldor, N.* The Irrelevance of Equilibrium Economics. — Economic Journal, 1972, vol. 82, pp. 1237—1255.

91. *Kalecki, M.* Theories of Growth in Different Social Systems. — Scientia, 1970, vol. 40, pp. 1—6.

92. *Kapitány, Zs., Kornai, J., Szábo, J.* The Reproduction of Shortage on the Hungarian Car Market. — Soviet Studies, 1983, vol. 36, pp. 236—256.

93. *Keren, M.* On the Tautness of Plans. — Review of Economic Studies, 1972, October, vol. 39 (4), pp. 469—486.

94. *Keren, M., Miller, J., Thornton, J. R.* The Ratchet: A Dynamic Managerial Incentive Model of the Soviet Enterprise. — Journal of Comparative Economics, 1983, December, vol. 7 (4), pp. 347—367.

95. *Keynes, J. M.* The General Theory of Employment, Interest and Money. — London, Macmillan, 1961.

96. *Kispista, I.* Vélekedések az agrárgazdaságról (Opinions on the Agriculture). — Valóság, 1982, vol. 25, 1, pp. 80—92.

97. *Kolosi, T.* Másodlagos gazdaság és társadalmi szerkezet (Secondary Economy and Social Structure). Mimeo. — Budapest, Országos Tervhivatal, 1979.

98. *Konrád, G., Szelényi, I.* The intellectuals on the road to class power. — NY, Harcourt Brace Jovanovich, 1979.

99. *Kornai, J.* Anti-Equilibrium. — Amsterdam, North-Holland, 1971.

100. *Kornai, J.* Bureaucratic and Market Coordination. — Osteuropa Wirtschaft, 1984, December, vol. 29 (4), pp. 306—319.

101. *Kornai, J.* Economics of Shortage. — Amsterdam, North-Holland, 1980.

102. *Kornai, J.* Gomulka on the Soft Budget Constraint: A Reply. — Economy of Planning, 1985, vol. 19 (2), pp. 49—55.

103. *Kornai, J.* Growth, shortage and efficiency. — Oxford, Blackwell, 1982.

104. *Kornai, J.* Gyö kerestül irtsun ki a bürokraciat (Let us uproot bureaucracy). — Szabad Nep, 1956, vol. 14, October 14.

105. *Kornai, J.* On the Explanatory Theory of Shortage: Comments on Two Articles by K. A. Soós. — Acta Oeconomica, 1985a, vol. 34 (1—2), pp. 145—164.

106. *Kornai, J.* Overcentralization in economic administration. — London, Oxford U. Press, 1957.
107. *Kornai, J.* Resource-Constrained Versus Demand-Constrained Systems. — Econometrica, 1979, July, vol. 47 (4), pp. 801—819.
108. *Kornai, J.* The Soft Budget Constraint. — Kyklos, 1986, vol. 39 (1), pp. 3—30.
109. *Kornai, J., Matits, A.* Softness of the Budget Constraint: An Analysis Relying on Data of Firms. — Acta Oeconomica, 1984, vol. 32 (3—4), pp. 223—249.
110. *Kritsman, L. N.* Geroichesky Period Velikoi Russkoi Revolutsii (The Heroic Period of the Great Soviet Revolution). — Vestnik Kommunisticheskoi Akademii, 1925, vol. 9.
111. *Köves, A., Obláth, G.* Hungarian Foreign Trade in the 1970s. — Acta Oeconomica, 1983, vol. 30 (1), pp. 89—109.
112. *Kowalik, T.* Review on the Economics of Feasible Socialism Written by Alec Nove 1983. — Contribution to Political Economy, 1984, vol. 3 (1), pp. 91—97.
113. *Lackó, M.* Cumulating and Easing of Tensions. — Acta Oeconomica, 1980, vol. 24 (3—4), pp. 357—377.
114. *Lackó, M.* Behavioral Rules in the Distribution of Sectoral Investments in Hungary, 1951—1980. — Journal of Comparative Economics, 1984, vol. 8 (3), pp. 290—300.
115. *Laki, M.* Liquidation and Merger in the Hungarian Industry. — Acta Oeconomica, 1982, vol. 28 (1—2), pp. 87—108.
116. *Laki, M. The* Enterprise Crisis. — Acta Oeconomica, 1984, vol. 32 (1—2), pp. 113—124.
117. *Laky, T.* The Hidden Mechanism of Recentralization in Hungary. — Acta Oeconomica, 1980, vol. 24 (1—2), pp. 95—109.
118. *Laky, T.* Enterprise Business Work Partnership and Enterprise Interest. — Acta Oeconomica, 1985, vol. 34 (1—2), pp. 27—49.
119. *Lange, O.* On the Economic Theory of Socialism. — Revue of Economic Studies, October 1936 & Februar 1937, vol. 4 (1—2), pp. 53—71, 123—142.
120. *Lavoie, D.* Rivalry and central planning: The socialist calculation debate reconsidered. — Cambridge, Cambridge U. Press, 1985.
121. *Levine, H. S.* Pressure and Planning in the Soviet Economy. In: Industrialization in two systems. Ed.: Henry Rosovsky. — NY, John Wiley, 1966, pp. 266—285.
122. *Liberman, E. G.* The Plan, Profits and Bonuses. In: Socialist economics: Selected readings. Eds.: Alec Nove and D. M. Nuti. Middlesex, Penquin Books, (1962), 1972, pp. 309—318.
123. *Lindbeck, A. The* Political Economy of the New Left. — New York, Harper and Row, 1971.
124. *Lindblom, C.* Politics and markets: The world's political economic systems. — NY, Basic Books, 1977.
125. *Macrae, N.* Into Entrepreneural Socialism. — The Economist, 19—25. Mar. 1983, 286 (7281), pp. 23—29.
126. *Major, I.* Közlekedés a tervgazdaságban (Transportation in the Planned Economy). Mimeo. — Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1981.
127. *Marer, P.* The Mechanism and Performance of Hungary's Foreign Trade, 1968—79. In: P. Hare et al., 1981, pp. 161—204.
128. *Marer, P.* East-West technology transfer: Study of Hungary 1968—1984. — Paris, OECO, 1986a.

129. *Marer, P.* Economic Reform in Hungary: From Central Planning to Regulated Market. In: East-European economics: Slow growth in the 1980's. Country studies on Eastern Europe and Yugoslavia. Vol. 3, Joint Economic Committee, Congress of the United States. — Washington, DC, U. S. GPO, 1986b.

130. *Markó, I.* A kiegészitő, kisegitő gazdaság szerepéről, szabályozottságáról (On the Role and Regulation of Auxiliary Farming). — Társadalmi Szemle, 1980, vol. 35, 11, pp. 36—39.

131. *Marrese, M.* Agricultural Policy and Performance in Hungary. — Journal of Comparative Economics, 1983, vol. 7 (3), pp. 329—345.

132. *Marx, K.* Capital. — Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1961—1967.

133. *Marx, K.* Kritik des Gothaer Programms. In: K. Marx, F. Engels. Werke, 19. — Berlin, Dietz, 1962.

134. *Mátyás, A.* A modern polgári közgazdaságtan története (History of Modern Bourgeois Economics). — Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.

135. *Mises, L. von.* Economic Calculation in the Socialist Commonwealth. In: Collectivist economic planning. Ed.: F. A. Hayek. — London, Routledge & Kegan Paul, 1935, pp. 87—130.

136. *Mohos, A.* Differenciálódási helyzetkép az iparban (Differentiation in Industry-Current Situation). Mimeo. — Budapest, Tömegkommunikációs Központ, 1981.

137. *Montias, J. M.* The structure of economic system. — London & New Haven, CT, Yale U. Press, 1976.

138. *Nagorski, A.* Japan vs. the World. — Newsweek, 1978, 17 July, pp. 8—12.

139. *Nagy, L., Angelusz, R., Tardos, R.* Gazdasági közvéleménykutatás (Economic Public Opinion Poll). Mimeo. — Budapest, Tömegkommunikációs Központ, 1976.

140. *Nagy, L., Virágh, E.* A városi lakosság jövőképe (How the Urban Population Conceives the Future). Mimeo. — Budapest, Tömegkommunikációs Központ, 1981.

141. *Neuberger, E., Duffy, W.* Comparative economic systems: A decision-making approach. — Boston & London, Allyn & Bacon, 1976.

142. *Niskanen, W. A.* Bureaucracy and Representative Goverment. — Chicago, Maldine, 1971.

143. *Niskanen, W. A.* Bureaucrats and Politicians. — Journal of Law and Economics, 1975, vol. 18, pp. 617—643.

144. *Nove, A.* The economics of feasible socialism. — London, Allen & Unwin, 1983a.

145. *Nove, A.* The Soviet economic system. — London, Allen & Unwin, 1983b.

146. *Nuti, D.* Hidden and Repressed Inflation in Soviet-Type Economics: Definitions, Measurement and Stabilisation. — EUI Working Paper, No. 85/200, 1985 Oct.

147. *Nyers, R.* Economic Reform in Hungary: Twenty-Five Questions and Answers. — Budapest, Pannónia, 1969.

148. *Nyers, R., Tardos, M.* What Economic Development Policy Should We Adopt? — Acta Oeconomica, 1979, vol. 22 (1—2), pp. 11—31.

149. *Nyers, R., Tardos, M.* Enterprises in Hungary Before and After the Economic Reform. — Acta Oeconomica, 1978, vol. 20 (1—2), pp. 21—44.

150. *Nyers, R., Tardos, M.* The Necessity for Consolidation of the Economy and the Possibility of Development in Hungary. — Acta Oeconomica, 1984, vol. 32 (1—2), pp. 1—19.

151. *Papandreou, A. G.* Paternalistic Capitalism. — Toronto, Copp Clark, 1972.

152. *Péter, G.* On the Planned Central Control and Management of the Economy. — Acta Oeconomica, 1967, vol. 2 (1—2), pp. 23—45.

153. *Polányi, K.* Primitive, Archaic and Modern Economies (ed. G. Dalton). — New York, Doubleday, 1968.

154. *Polányi, K.* The great transformation. — NY, Farrar & Rinehart, 1944.

155. *Portes, R.* Economic Reforms in Hungary. — American Economic Review, 1970, May, vol. 60 (2), pp. 307—313.

156. *Portes, R.* The Tactics and Strategy of Economic Decentralization. — Soviet Studies, 1972, April, vol. 23 (4), pp. 629—658.

157. *Portes, R.* Hungary: Economic Performance, Policy and Prospects. In: East European economics post-Helsinki. Joint Economic Committee, Congress of the United States. — Washington, DC, U. S. GPO, 1977.

158. *Portes, R., Quandt, R., Winter, D., Yeo, S.* Macro-economic planning and disequilibrium: Estimates for Poland. — London, Centre for Economic Policy Research Discussion Paper No. 91, 1986.

159. *Portes, R., Winter, D.* The Supply of Consumption Goods in Centrally Planned Economies. — Journal of Comparative Economics, 1977, December, vol. 1 (4), pp. 351—365.

160. *Portes, R., Winter, D.* The Demand for Money and for Consumption Goods in Centrally Planned Economies. — Review of Economical Statistics, 1978, Februar, vol. 60 (1), pp. 8—18.

161. *Portes, R., Winter, D.* Disequilibrium Estimates for Consumtion Goods Markets in Centrally Planned Economies. — Review of Economic Studies, 1980, Januar, vol. 47 (1), pp. 137—159.

162. Quarterly Review. — Budapest, 1985, vol. 3 (3), pp. 33.

163. *Révész, G.* Enterprise and Plant Size: Structure of the Hungarian Economy. — Acta Oeconomica, 1979, vol. 22 (1—2), pp. 47—68.

164. *Román, Z.* The Conditions of Market Competition in Hungarian Industry. — Acta Oeconomica.

165. *Sárközy, T.* Problems of Social Ownership and of the Proprietory Organization. — Acta Oeconomica, 1982, vol. 29 (2—3), pp. 225—258.

166. *Sik, O.* Socialist Market Relations and Planning. In: Socialism, capitalism and economic growth. Essays presented to Maurice Dobb. Ed.: H. Feinstein. Cambridge, Cambridge U. Press, 1967, pp. 133—157.

167. *Simon, H.* Administrative Behaviour. — New York, McMillan, 1976.

168. *Simonovits, I.* Társadalom-egészségügy és egészségügyi szervezéstudomány (Epidemiology and the Science of Organization of Health). — Budapest, Medicina, 1975.

169. *Sipos, A.* Relations Between Enterprises in the Agro-Industrial Sphere in Hungary. — Acta Oeconomica, 1983, vol. 31 (1—2), pp. 53—69.

170. *Slutsky, E. E.* On the Theory of the Budget of the Consumer. — Giornale degli Economisti, 1915, vol. 51, pp. 1—26.

171. *Soós, K. A.* Causes of Investment Fluctuations in the Hungarian Economy. — Eastern European Economics, 1975, vol. 14 (2), pp. 25—36.

172. *Soós, K. A.* A Propos the Explanation of Shortage Phenomena: Volume of Demand and Structural Inelasticity. — Acta Oeconomica, 1984, vol. 33 (3—4), pp. 305—320.

173. *Stark, D.* The Micropolitics of the Firm and the Macropolitics of Reform: New Forms of Workplace Bargaining in Hungarian Enterprises. In: State versus markets in the worldsystem. Eds.: Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer and Evelyne Humber Stephens. — Beverly Hills, CA, Sage, 1985, pp. 247—269.

174. *Swain, N.* The Evolution of Hungary's Agricultural System Since 1967. In: P. Hare et al., 1981, pp. 225—251.

175. *Szabó, B.* Vállalati adóztatás, nyereségelvonás (Corporate Taxation, Centralization of Profits). — Valóság, 1977, vol. 20 (8), pp. 91—95.

176. *Szabó, J., Tarafás, I.* Hungary's Exchange Rate Policy in the 1980's. — Acta Oeconomica, 1985, vol. 35 (1—2), pp. 53—79.

177. *Szalai, E.* The New Stage of the Reform Process in Hungary and the Large Enterprises. — Acta Oeconomica, 1982, vol. 29 (1—2), pp. 25—46.

178. *Szamuely, L.* The First Models of the Socialist Economic Systems. — Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

179. *Szamuely, L.* The First Wave of the Mechanism Debate in Hungary 1954—1957. — Acta Oeconomica, 1982, vol. 29 (1—2), pp. 1—24.

180. *Szamuely, L.* The Second Wave of the Economic Mechanism Debate and the 1968 Reform in Hungary. — Acta Oeconomica, 1984, vol. 33 (1—2), pp. 43—67.

181. *Szelényi, I.* Urban inequalities under state socialism. — Oxford, Oxford U. Press, 1983.

182. *Szép, Gy.* Kisüzemi termelés és kisegítő tevékenység (Smallscale Production and Complementary Activities). — Magyar Hírlap, 14, Supplement of the Issue of 31 October 1981.

183. *Tallós, Gy.* A bankhitel szerepe gazdaságirányítási rendszerünkben (Role of Bank Credit in the Hungarian System of Economic Management). — Budapest, Kossuth Kiadó, 1976.

184. *Tardos, M.* Developing Program for Economic Control and Organization in Hungary. — Acta Oeconomica, 1982, vol. 28 (3—4), pp. 295—315.

185. *Tardos, M.* Enterprise Independence and Central Control. — Acta Oeconomica, 1975, vol. 15 (1), pp. 17—32.

186. *Tardos, M.* The Conditions of Developing a Regulated Market. — Acta Oeconomica, 1986, vol. 36 (1—2).

187. *Tardos, M.* The Role of Money: Economic Relations Between the State and the Enterprises of Hungary. — Acta Oeconomica, 1980, vol. 25 (1—2), pp. 19—35.

188. *Taylor, F. M.* The Guidance of Production in a Socialist State. — American Economic Review, Mar. 1929, vol. 19 (1), pp. 1—80. Reprinted in Ed.: On the economic theory of socialism. Benjamin E. Lippincott. — NY, McGraw-Hill, (1938), 1964.

189. *Tobin, J.* Mechanistic and Organistic Analogies in Economics Reconsidered. — Kyklos, 1982, vol. 35, pp. 292—306.

190. United Nations. Statistical Yearbook 1969. — NY, 1970.

191. United Nations. Statistical Yearbook 1978. — NY, 1979.

192. United Nations. Statistical Yearbook 1981. — NY, 1983a.

193. United Nations. Monthly Bulletin of statistics. Jan. 1983b, 37 (1).

194. United Nations. Statistical Yearbook 1982. — NY, 1985a.

195. United Nations. Monthly Bulletin of Statistics. Oct. 1985b, (39) 10.

196. *Varga, Gy.* Management — In Fast Changing Environment. — Acta Oeconomica, 1981, vol. 27 (3—4), pp. 301—326.

197. *Vincze, I.* Árak, adók, támogatások a gazdaságirányítás reformja után (Prices, Taxes and Subsidies after the Reform of the Economic Management). — Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
198. *Weber, M.* The theory of social and economic organization. — Oxford, Oxford U. Press, 1947.
199. *Williamson, O.* Markets and hierarchies: Analysis and antitrust implications. — NY, The Free Press, 1975.
200. WHO, Glossary of Health Care Terminology. — Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 1975.
201. *Wooton, B.* Social Science and Social Pathology. — London, Allen-Unwin, 1959.

Sisukord

János Kornai meetodist ja suhtumustest nüüdismajandusteaduse taustal. Eessõna (*U. Mereste*) 5
Ressursid, nõudlus, defitsiit (*tõlk. A. Maran ja I. Raig*) 10
Tugev ja nõrk eelarvekitsendus (*tõlk. M. Mölder*) 29
Paternalismi astmed (*tõlk. M. Mölder*) 45
Bürokraatia ja turg (*tõlk. A. Purju*) 53
Tasakaal majandusteadusliku kategooriana (*tõlk. A. Purju*) . . . 65
Ungari majandusreform: lootused ja tegelikkus (*tõlk. A. Purju*) . . 82
Majandusmatemaatilise uurimistöö raskustest ja puudustest Ungaris (*tõlk. T. Kaare*) 138
Majandusteadus ja psühholoogia (*tõlk. M. Mölder*) 151
Majanduse efektiivsus ja eetika (*tõlk. A. Maran ja I. Raig*) . . . 166
Tervis meditsiinis ja majanduses (*tõlk. A. Purju*) 179
Kirjandus 195

Kornai, J.

K 68 Vastuolud ja dilemmad / [Koost. A. Purju]. — Tln.: Olion, 1992. — 208 lk.: ill.

ISBN 5-460-00118-8

Kogumik sisaldab tuntud ungari majandusteadlase tähtsamad populaarse kallakuga artiklid sotsialistliku majanduse ja ühiskonna teemadel.

33—90 **65.6**

Trükikoda «Vaba Maa», Tallinn. Tell. nr. 776. Trükiarv 3000.

VASTUOLUD JA DILEMMAD

JÁNOS KORNAI

Käesolev raamat sisaldab valimiku kogu maailmas tuntud, meil aga seni vähe tutvustatud majandusteadlase János Kornai tähtsamatest populaarse kallakuga artiklitest. Neis on kõrvale jäetud matemaatiline aparatuur, samuti suurem osa statistilisi andmeid, mis on olnud autori mõtteliste konstruktsioonide otseseks aluseks või vähemalt nende inspireerijaks. Neid asendavad lakoonilises sõnastuses, ent see-eest piltlikult esitatud verbaalsed kujutlusmudelid ning julged analoogiad psühholoogia, meditsiini ja põgusamalt mõne muugi elu- ja teadusala objektidega.
Ei saa olla reaalset majandust, milles ei leiduks olulisi vastuolusid, ja lootusetu on sellise majanduse rajamist taotleda — niisugune on János Kornai kreedo, mis kajastub raamatu kõigist arutlustest.